

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

І. В. Тютюник

**УПРАВЛІННЯ ПОДАТКОВИМИ РОЗРИВАМИ
ЯК ОСНОВА ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ**

Монографія

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2019

УДК 336.228:343.37

T98

Рецензенти:

В. П. Льчук – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету;

Н. А. Хрущ – доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Хмельницького національного університету;

О. В. Люльов – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу Сумського державного університету

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
(протокол №1 від 29 серпня 2019 року)*

Тютюнник І. В.

T98   Управління податковими розривами як основа детінізації економіки: монографія / І. В. Тютюнник. – Суми : Сумський державний університет, 2019. – 370 с.

ISBN 978-966-657-813-9

У монографії розглядаються основні принципи і засади формування державної політики протидії тінізації економіки, а в її межах – податкових розривів в економіці. Досліджено існуючі підходи, вдосконалено та розвинено теоретико-методологічні засади і методичні рекомендації щодо визначення та оцінювання обсягу податкових розривів в економіці та ефективного управління ними.

Монографія орієнтована на наукових співробітників, практиків державного управління і місцевого самоврядування, аспірантів та студентів економічних спеціальностей. У монографії наведені дослідження, що були проведені в Сумському державному університеті.

УДК 336.228:343.37

© Тютюнник І. В., 2019

ISBN 978-966-657-813-9

© Сумський державний університет, 2019

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ.....	9
1.1. Сутність та значення тіньового сектору економіки.....	9
1.2. Систематизація факторів зростання рівня тінізації економіки.....	30
1.3. Системно-структурний аналіз каналів нелегального виведення коштів.....	59
РОЗДІЛ 2. ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ВПЛИВУ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СОЦІО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ.....	84
2.1. Теоретичні основи впливу тінізації економіки на показники економічного розвитку країни.....	84
2.2. Теоретичні засади впливу рівня тінізації економіки на соціальний розвиток країни.....	105
2.3. Формалізація зв'язків між рівнем тінізації та показниками екологічного розвитку країни	119
2.4. Емпіричне оцінювання впливу тінізації економіки на показники соціо-еколого- економічного розвитку країни.....	124
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ.....	146
3.1. Теоретико-методологічне підґрунтя формування податкових розривів в економіці.....	146
3.2. Детермінанти формування податкових розривів в економіці.....	158
3.3. Методологічні основи оцінювання обсягу податкових розривів в економіці.....	177

РОЗДІЛ 4. ПРЯМІ ПОДАТКИ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ В ЕКОНОМІЦІ.....	191
4.1. Роль податкових платежів у зростанні частки тіншового сектору економіки.....	191
4.2. Теоретичні засади формування податкових розривів за податком на доходи фізичних осіб.....	201
4.3. Розвиток методичного інструментарію оцінювання податкових розривів за податком на прибуток підприємств.....	218
4.4. Науково-методичний підхід до оцінювання рівня податкових розривів за ПДВ.....	235
4.5. Оцінювання ступеня синхронізації результатів зовнішньоекономічної діяльності країни.....	247
РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК ІНСТРУМЕНТАРІЮ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ МІНІМІЗАЦІЇ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ В ЕКОНОМІЦІ.....	258
5.1. Особливості побудови державної політики управління податковими розривами як передумови детінізації економіки.....	258
5.2. Оцінювання ефективності існуючої політики детінізації економіки.....	287
5.3. Моделювання процесу оцінювання ризику реалізації операцій із протидії тінізації доходів.....	297
ВИСНОВКИ.....	315
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	324
Додатки.....	362

ВСТУП

На сучасному етапі економічного розвитку суспільства роль податкових платежів у забезпеченні економічно сталого розвитку та виконання державою своїх функцій є беззаперечною. Світовий досвід засвідчує, що податкова політика є ключовим компонентом фінансової політики кожної країни, а податкові надходження – одним з основних джерел доходів бюджету.

В умовах посилення соціально-економічної напруженості в країнах та світі в цілому однією з причин низького рівня податкових надходжень до бюджету є зростання активізації зусиль економічних суб'єктів та домогосподарств, спрямованих на приховування частини своїх доходів і виведення їх у тінь. З кожним роком зростають кількість та обсяги незаконних схем щодо тіньового виведення коштів за кордон. За результатами проведеного Міжнародною групою протидії відмиванню грошей аналізу, середня річна сума відмивання коштів становить 700 млрд – 2 трлн дол. США, що в середньому дорівнює 2–5 % від світового ВВП і впливає на показники соціально-економічного розвитку суспільства [151].

Існування тіньової економіки має низку наслідків економічного та соціального характеру. Одним із яких є виникнення явища податкових розривів, величина яких на сьогодні за оцінюваннями міжнародних експертів перебуває на рівні 20% від обсягу податкових надходжень.

Дослідженню теоретичних, методологічних та практичних аспектів управління тіньовою складовою економічного розвитку країни присвячено багато праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Проте разом із зміною концептуальних підходів до управління економічним розвитком країни змінюються й вимоги щодо управління його тіньовою складовою. Для успішного

функціонування економіки вже недостатньо забезпечувати лише високі показники податкових надходжень. Світова практика доводить необхідність оцінювання та врахування потенційних резервів до зростання економічних можливостей країни, одним із яких є недоотримані податкові надходження як місцевими, так і державним бюджетом зокрема.

Таким чином, потребують ґрунтового дослідження питання управління податковими розривами як складовою політики детінізації економіки з урахуванням світового досвіду та особливостей сучасного розвитку вітчизняної економіки.

Виходячи з цього, в науковій праці досліджено теоретичні та практичні засади управління податковими розривами в економіці, зокрема проаналізовано сутність та еволюцію розвитку поняття тінізації економіки, визначено основні підходи до розуміння цього поняття, розглянуто основні фактори тінізації економіки, систематизовано найбільш поширені канали незаконного виведення коштів.

Ураховуючи зростання рівня тіньової складової у світі та Україні зокрема, проаналізовано найбільш загрозливі наслідки впливу тінізації економіки на показники розвитку країни в розрізі трьох складових: економічній, соціальній, екологічній. Розроблено науково-методичний підхід до комплексного оцінювання впливу тінізації економіки на соціо-еколого-економічні показники розвитку країни.

Зважаючи на важливість управлінської складової в забезпеченні результативності детінізації економічних процесів в країні, було проаналізовано існуючі підходи до організації системи управління тіньовою складовою економіки, проведено комплексне дослідження концепції детінізації економіки та визначено роль і місце податкових

розривів в забезпеченні макроекономічної стабільності країни.

У монографії проведено узагальнення численних підходів до виникнення тінізації економіки, що дозволило визначити її складові елементи та вдосконалити існуючі підходи до її визначення та класифікації.

За результатами дослідження виділено основні класифікаційні ознаки та види податкового розриву.

У зв'язку з тим, що політика управління податковими розривами в економіці в зарубіжних країнах має істотні відмінності порівняно з вітчизняною практикою і специфічні особливості, досліджено досвід європейських країн у формуванні та реалізації політики детінізації економіки через призму оцінювання рівня податкових розривів у розрізі основних бюджетоформувальних податків.

Запропонована автором методика комплексного оцінювання ризику незаконного виведення коштів, в основу якої покладене припущення про те, що застосування тіньових схем відбувається на всіх трьох рівнях функціонування економічної системи, істотно підвищує значущість та актуальність цієї праці як для наукових співробітників, так і для практиків (органів державного управління та місцевого самоврядування).

У роботі запропонований підхід до оцінювання рівня асинхронності експортної та імпоротної діяльності України в розрізі основних країн-партнерів, що дозволив визначити рівень податкового розриву за експортно-імпортними операціями і місце зовнішньоекономічної складової в зростанні частки тіньового сектору економіки.

У монографії проведено ґрунтовний аналіз каналів тінізації доходів, визначено місце податкових механізмів приховування доходів, обґрунтовано роль податкових розривів у забезпеченні макроекономічної стабільності в країні.

Розроблений методичний підхід до визначення ключових детермінант формування податкових розривів в економіці, використання якого сприятиме ідентифікації найбільш дієвих інструментів детінізації економіки за критерієм їх максимального наближення до об'єкта впливу.

У монографії ґрунтовно та всебічно розглянуто теоретичні засади формування податкових розривів як наслідку застосування тіньових схем виведення коштів.

Досліджено існуючі підходи, вдосконалено та розвинено теоретико-методологічні засади й методичні рекомендації щодо визначення і оцінювання рівня податкового розвитку, ефективного управління ним.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

1.1. Сутність та значення тіньового сектору економіки

Сучасні тенденції розвитку економіки України характеризуються нестабільністю показників економічної діяльності, дефіцитом бюджетних коштів, низькою ефективністю економічних, політичних та соціальних реформ, зростанням рівня збитковості підприємств, високим рівнем корупції тощо. Трансформаційні перетворення, що останнім часом спостерігаються в Україні, відбуваються під впливом факторів екзогенного та ендогенного характеру, які, з одного боку, є стимуляторами цих процесів, а з іншого – поглиблюють економічні дисбаланси в країні.

Одним із найбільш впливових дестабілізуючих факторів на сьогодні є тінізація економіки. Саме фінансові потоки найчастіше є об'єктом маніпулювання під час підготовки статистичної, бухгалтерської та податкової звітності, визначення результатів діяльності економічних суб'єктів і, як наслідок, значно стримують інвестиційні процеси в країні, обмежують темпи економічного розвитку та істотно нівелюють ефективність упроваджуваних реформ.

На сьогодні в науковій літературі відсутнє єдине трактування поняття тінізації економіки. Результати аналізу наукових праць вітчизняних та закордонних учених свідчать про значну трансформацію підходів до розуміння його змісту, існує значна різноманітність назв цього поняття, основними з яких є: підпільна економіка, неформальна економіка, економіка, що не підлягає

спостереженню, тіньова економіка, друга економіка, паралельна економіка, прихована економіка, нелегальна економіка, незареєстрована економіка, маргінальна економіка, непроголошена економіка, неофіційна економіка, подвійна економіка, підземна, сіра економіка, незаконна економіка, чорна економіка.

Вперше теоретичне підґрунтя концепції тіньової економіки було сформоване ще за часів Стародавньої Греції шляхом поділу економіки на добросовісну та недобросовісну. Серед причин існування останньої частіше переважали саме морально-етичні (релігійні уявлення, виховання, етичні норми поведінки), а не економічні.

В умовах капіталістичного суспільства значно поглибилися процеси приховування доходів. Активно розвивалися нелегальні види виробництва, піратство, незаконні морські перевезення тощо.

Більш детально ці питання були досліджені ще в першій половині XIX століття А. Смітом та Д. Рікардо. У своїх працях вони обґрунтували можливість переміщення капіталу та праці в країни з відносними економічними та виробничими перевагами та дійшли висновку про неможливість протидії вивезенню коштів за кордон.

Перші теорії, що прямо чи опосередковано описували явище тінізації економіки, мали більш загальний характер та досліджували економічну злочинність із точки зору психології. Так, одна з перших теорій у цьому напрямку – теорія аномії, (засновником якої був Е. Дюркгейм), яка розглядала економічні злочини як результат занепаду загальноприйнятих у суспільстві норм, реакцію індивіда на надмірний тиск із боку соціуму шляхом установа вимог до його поведінки [49]. Представники цієї теорії стверджували, що тиск призводить до недодержання визначених законом правил

ведення господарської діяльності, ухилення від сплати податків, деформації економічних процесів та посилення соціальної напруженості в країні. Таким чином, автори роблять висновок про потребу в розробленні політики протидії девіантним проявам поведінки серед платників податків.

Однією з перших наукових праць, що стосується дослідження питань тінізації економіки та визначення її місця в економічному й соціальному розвитку країни, є праця П. Гутмана «Підпільна економіка». В ній автор прийшов до висновку про те, що тіньові фінансові потоки займають вагомую частину економіки (більше ніж 10 % ВВП), а отже, не можуть ігноруватися з боку органів державної влади [66].

У цілому в економічній науці виділяють декілька теорій, що пояснюють виникнення неформальної економіки. Так, відповідно до теорії модернізації неформальний сектор економіки є результатом відсутності позитивних економічних змін у країні. Низький рівень економічного та соціального розвитку зумовлює потребу пошуку альтернативних варіантів отримання економічних вигод [60, 77, 95]. Найбільш впливовим фактором появи тіньового сектору автори визначали низький рівень освіти та моральних цінностей у країні. Будучи неконкурентоспроможними на офіційному ринку праці, ці особи стають агентами неофіційних відносин. Тінізація визначається як результат квазіеволюційного процесу, не асоціюється з можливістю економічного зростання в країні, а отже, й повинна бути повністю усунена.

Теорія залежності [68, 125] розглядає неформальний сектор економіки як інструмент забезпечення життєдіяльності для економічно незахищених верств населення. Основними його характеристиками є практично відсутня конкуренція та відповідно легке входження на

ринку, незначні за обсягами прибутку, низький рівень технологічного оснащення виробництва, неофіційне працевлаштування переважним чином у межах сім'ї. Враховуючи вищезазначене, тіньовий сектор економіки розглядається як діяльність, що не передбачає залучення зовнішньої робочої сили, а її учасниками переважним чином є середні або великі підприємства.

Прихильники неоліберальної теорії явище тіньової економіки асоціюють із високим рівнем фіскального навантаження в країні [43, 118], надмірним державним контролем та жорстким регулюванням усіх економічних процесів. Перехід від офіційного до тіньового сектору вони розглядають як вимушені дії економічних суб'єктів, спрямовані на економію витрат часу, коштів та зусиль, зумовлених недосконалістю державної політики та складністю задекларованих процедур ведення підприємницької діяльності. Таким чином, неолібералізм шляхом передавання контролю над економікою від державного до приватного сектору розглядається як передумова підвищення ефективності діяльності урядових інституцій та покращання благополуччя нації.

Теорія політичної економії [29, 37, 76, 106, 139] полягає в розумінні тінізації як наслідку недостатнього втручання держави у процеси економічного та соціального розвитку країни. Низький рівень якості процесів фінансового моніторингу за прозорістю економічних операцій, відсутність жорсткого державного контролю за діяльністю економічних суб'єктів сприяють зростання обсягів тіньових фінансових потоків у країні.

Відповідно до теорії податкової моралі [8, 28, 41, 42, 81, 90, 80, 102] рівень тінізації економіки насамперед залежить не від економічних показників розвитку країни, а від того, які моральні норми превалюють у ній. Емпіричні дослідження, які проводили прихильники цієї теорії,

показали, що найнижчий рівень податкової моралі спостерігається серед одиноких людей, безробітних і самозайнятих. У той самий час її рівень зростає пропорційно до зростання рівня релігійності в країні, віку економічних суб'єктів, покращання їх соціального статусу та доходу. Для США та країн Європи спостерігається статично значущий на рівні 0,5 % негативний коефіцієнт кореляції між рівнями податкової моралі та тінізації економіки (-0,46), для країн із транзитивною економікою – -0,657 на рівні 0,1 %.

Інституційна теорія пояснює появу неформального сектору економіки дисбалансом між моральними нормами функціонування формальних та неформальних інституцій у країні [16, 70, 116]. Прихильники цієї теорії стверджують дуальність існуючих норм, що регулюють поведінку економічних суб'єктів. З одного боку, правила економічної діяльності в країні визначаються низкою нормативних актів та положень, виконання яких є обов'язковим для всіх інституцій, з іншого – досить часто державні інституції керуються неофіційними правилами поведінки, що суперечать задекларованим нормам та підривають рівень довіри до влади. У випадку асиметрії на користь останніх у країні розвиваються неформальний сектор економіки та тіньова діяльність. Так, наприклад, Н. Лайоза та Е. Фейдж стверджують, що інституційні обмеження є каталізатором формування тіньового сектору економіки [54, 97].

Теорія структуралізму розглядає тінізацію економіки як альтернативну, послідовну та закономірну форму розвитку економічних відносин, що виникла в результаті структурної кризи в економіці, низьких соціальних гарантій на ринку праці тощо. Перевагами неформального сектору є істотна економія витрат виробництва та низька вартість товарів, що виробляються в ньому.

Різноманітність теорій виникнення неформальної економіки зумовлює відсутність уніфікованого підходу до розуміння дефініції «тінізація економіки». Так, Г. Бойко, Н. Дулеба, І. Левицька визначають тінізацію економіки як господарсько-комерційну діяльність, що внаслідок нестабільного податкового законодавства, великої кількості пільг, які порушує принципи рівності й справедливості, намагається уникнути державного обліку і контролю [175]. Таким чином, автори розглядають неофіційну діяльність як результат неефективної політики держави та реакцію на порушення прав економічних суб'єктів.

Концепція «неформальності» вперше була сформована в 1971 році на двох територіях африканського континенту: у Гані – з уведення Кейтом Хартом поняття «можливості неформального доходу» (informal income opportunities), та в Кенії представниками Міжнародної організації праці з питань зайнятості, які вперше ввели в загальноприйнятий оборот терміни «неформальна економіка» (informal economy) та «неформальний сектор економіки» (informal sector).

Відповідно до концепції К. Харт [69] різниця між доходом, що формується у формальному та неформальному секторах економіки, дорівнює різниці між офіційно задекларованим рівнем заробітної плати і доходами від самозайнятості.

Можливість отримувати офіційний дохід формується в державному та приватному секторах економіки за рахунок офіційних платежів: пенсії, допомоги у зв'язку з безробіттям.

Неформальний дохід може бути отриманий за рахунок двох основних джерел: легального та нелегального. До секторів економіки, в яких створюється

легальна можливість отримати неформальний дохід, відносять:

- первинні та вторинні види діяльності – сільське господарство, ринкове озеленення, будівельні підрядники та пов'язані з ними види діяльності, самозайняті ремісники, шевці, кравці, виробники пива та спиртних напоїв;

- третинні підприємства з відносно великими капіталовкладеннями – житлове господарство, транспортна сфера, сфера комунального господарства, товарні спекуляції, діяльність у сфері нерухомості;

- дрібномасштабний розподіл – ринкові оператори, дрібні торговці, вуличні торговці, громадські постачальники продуктів харчування та напоїв, обслуговуючий персонал, перевізники, комісіонери та дилери;

- інші послуги – музиканти, чиновники, перукарі, знімачі нічних ґрунтів, фотографи, ремонт автомобілів та інші працівники з технічного обслуговування, брокерські та посередницькі послуги, ритуальні послуги, магія і медицина;

- приватні трансферні платежі – подарунки та подібні грошові й товарні потоки між особами, запозичення, жебрацтво.

До нелегальних можливостей отримати неофіційні доходи автор відносить:

- послуги хастлерів і служб у цілому, приймання викрадених товарів, лихварство, діяльність ломбардних установ (за нелегальними процентними ставками), наркоманію, контрабанду, хабарництво, політичну корупцію;

- дрібні крадіжки (кишенькові злодії), крадіжки (крадіжка зі зломом і збройне пограбування), копіювання і розкрадання, азартні ігри.

Місією Міжнародної організації праці з питань зайнятості на основі дослідження неофіційного сектору економіки Кенії було зроблено висновок про те, що ключовим фактором виникнення тіньової зайнятості в економіці є наявність значної частки малозахищених верств населення, які беруть участь у виробництві товарів, наданні робіт та послуг, але офіційно не реєструється органами державної влади як зайняті особи. Крім того, дослідники наголошували увагу на тому, що за наявності навіть мінімальної підтримки з боку держави деякі види діяльності неформального сектору економіки можуть забезпечити працевлаштування значно більшої кількості населення порівняно з їх аналогами у формальній економіці [75].

У рамках цього дослідження неформальна діяльність визначалася як такі способи діяльності, характерними рисами яких є:

- простота входу на ринок;
- залежність від місцевих ресурсів;
- сімейне володіння підприємствами;
- незначні масштаби виробництва;
- трудомістка й адаптована технологія;
- навички, набуті поза формальною шкільною системою;
- нерегульовані та конкурентні ринки.

Характерними ознаками формального сектору економіки автори визначали:

- складність входу на ринок;
- часткову залежність від ресурсів інших країн;
- корпоративну власність;
- великі масштаби виробництва;
- капіталомісткі й часто імпортовані технології,

– навички, набуті в межах формальної освіти, досить часто іноземної;

– захищені ринки (через тарифні квоти та ліцензії на торгівлю).

Крім аналізованих вище підходів, у науковій літературі можна виділити два підходи до розуміння тіньової економіки: поведінковий підхід та понятійний підхід (the definitional approach) [56].

Відповідно до першого підходу тіньова економічна діяльність розглядається як будь-яка незареєстрована економічна діяльність. Представники цього підходу (Дж. Томас, Ф. Шнайдер, Д. Бхачаттарія) визначають тінізацію як сектор економіки, в якому здійснюється як легальне, так і нелегальне виробництво товарів, робіт, послуг, не відображених в офіційних оцінках ВВП [15, 133, 158].

Поведінковий підхід полягає в аналізуванні моделей поведінки покупців та продавців – учасників неофіційного ринку товарів та послуг на основі зіставлення величини ризиків і витрат, що настають у процесі державного контролю за тіньовою діяльністю в країні. Вперше на противагу концепції ірраціональності злочинців Г. Беккев у своїй праці «Злочин і покарання: економічний підхід» розробив теорію раціональної поведінки учасників неофіційного сектору економіки [17]. Основним положенням цієї теорії стало твердження про те, що мотиватором дій злочинця в умовах обмеженості ресурсів є бажання максимізувати свій прибуток. Автор побудував модель оптимального співвідношення ймовірності здійснення економічного правопорушення та покарання злочинця за дані дії (рис. 1.1).

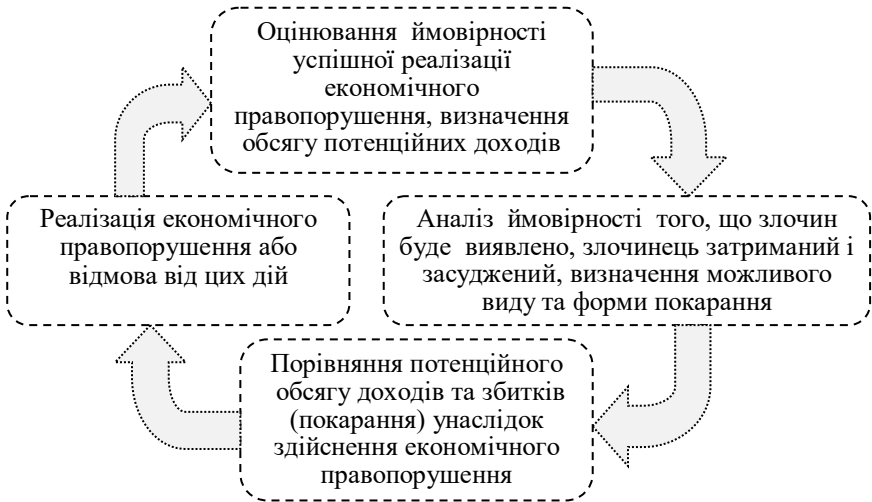

Рисунок 1.1 – Модель раціональної поведінки учасників неофіційного сектору економіки за Г. Беккером

Джерело: побудовано автором на основі [17]

Оптимальне рішення інтерпретується як таке, що приводить до мінімізації соціальних втрат доходу внаслідок правопорушень, що являють собою суму економічних збитків від здійснення правопорушення, витрат на затримання та обвинувачення злочинця, а також на виконання накладеного покарання. Ці збитки можуть бути мінімізовані одночасно щодо ймовірності того, що злочин буде виявлено, злочинець затриманий і засуджений, розміру та форми покарання засуджених: ув'язнення, обвинувачення, штраф, за умови що більшість цих змінних не є константною.

Окремі аспекти цієї концепції були розвинені Дж. Стіглером [145], М. Фрідмен та Р. Фрідмен [57], С. Деварейджен, К. Джонсоном і М. Ромером [45], М. Олсоном [121], М. Морісом та М. Ньюменом [107].

Так, наприклад, С. Деварейджен, К. Джонс і М. Ромер [45] у своїй праці більш детально аналізують ризик продавців під час здійснення тіньової економічної діяльності та приходять до висновку, що ризик зазнати покарання прямо залежить від рівня державного контролю за цінами на офіційному ринку товарів і послуг. Зростання контролю приводить до зниження частки тіньового сектору в економіці.

Оцінювання додаткових витрат учасників тіньового сектору економіки досліджували М. Моріс та М. Ньюмен [111]. У праці автори зробили висновок, що доходи продавців істотно знижуються за рахунок «тіньових витрат» на хабарі чиновникам, штрафи та інші економічні санкції, що накладаються на них у разі виявлення державними органами факту здійснення операцій у тіні. За умови перевищення «тіньових витрат» над витратами, яких зазнають гравці на офіційному ринку товарів та послуг, неформальний сектор економіки починає стрімко розвиватися.

Дослідженню витрат споживачів присвячені праці Р. Декона і Дж. Санстелі [44], Т. Нгуйєнома і Дж. Холлі [116]. До основних витрат автори відносять витрати часу на пошук нелегальних товарів та простій у чергах. Попит на тіньовому ринку товарів існуватиме до того часу, поки ці витрати не перевищать різницю між цінами на офіційному і тіньовому ринках.

Одним із засновників теорії ірраціональної поведінки учасників тіньового ринку був Е. Сатерленд [266]. Саме він уперше ввів термін «білокомірцева злочинність», основними ознаками якої автор виділяв: здійснення тіньової економічної діяльності під виглядом офіційної, володіння інформацією про особливості функціонування офіційного ринку товарів і послуг, основних конкурентів та споживачів продукції;

досконале знання основних положень нормативно-правового регулювання офіційних ринків, уміння застосовувати прогалини законодавства у власних цілях. Головним мотиватором входження на ринок нових економічних суб'єктів автор визначає не бажання отримати прибуток, а копіювання поведінки інших економічних суб'єктів – успішних учасників тіньового ринку.

На думку Г. Беккера [17], збільшення обсягу державного фінансування діяльності органів контролю в сфері протидії тінзації економіки в короткостроковому періоді призводить до зниження кількості економічних правопорушень, а в довгостроковому – до її зростання.

Вплив ймовірності зазнати покарання за економічне правопорушення досліджували Д. Тартані та Дж. Гіббс [62]. За результатами аналізу науковці прийшли до протилежних висновків: на думку Д. Тартані, зниження ймовірності бути покараним призводить до зниження рівня тінзації, в той час як Дж. Гіббс стверджував, що лише усвідомлення невідворотності покарання зумовлює зменшення частки неофіційної економіки.

Де Сото Е. причинами тіньових операцій визначає надмірні витрати, пов'язані з веденням підприємницької діяльності в законодавчо визначеному полі порівняно з витратами за його порушення. Тіньову економіку вчений визначав як таку, що здійснює істотний негативний вплив на показники економічного розвитку країни, для опису якого використовує поняття «мертвий актив» – об'єкт, що виробляється, реалізовується або продається в тіньовому секторі економіки [43].

До основних заходів, що забезпечують мінімізацію частки неофіційної економіки Де Сото Е. відносить узаконення та розвиток права приватної власності, дебіюрократизацію економіки і зменшення рівня

державного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання.

Поведінковий та понятійний підходи тіньову економіку поділяють на чотири сектори: кримінальний, нерегулярний, сектор домашнього господарства та неформальний.

Кримінальна складова характеризується виробництвом нелегальних товарів (наркотичні засоби) або наданням нелегальних послуг.

Нерегулярна складова являє собою сукупність товарів та послуг, які легально вироблені, але повністю або частково не відображені у фінансовій звітності суб'єкта господарювання.

Складова домашнього господарства характеризується обсягом товарів та послуг, неофіційно вироблених або наданих у домашніх умовах.

Неформальний сектор визначається як економічна діяльність, витрати та доходи за якою не враховуються в офіційних розрахунках (наприклад, незареєстровані малі підприємства).

Взаємодія тіньового сектору економіки з офіційною економікою наведена на рисунку 1.2.

Зона I відображає загальний обсяг вироблених у країні товарів та послуг.

Зона II характеризує обсяг товарів та послуг, офіційно врахованих під час визначення ВВП. Зазвичай рівень офіційного ВВП не враховує частини товарів та послуг з обсягу загально-вироблених у тіні товарів. Досить часто найбільш вагому частину в даному разі займають товари та послуги, вироблені в сім'ї (сектор домашнього господарства), або товари та послуги, вироблені легально, але за допомогою різноманітних інструментів (часткове відображення у звітності, маніпулювання з цінами,

створення фіктивних підприємств тощо), повністю або частково не відображених в звітності.

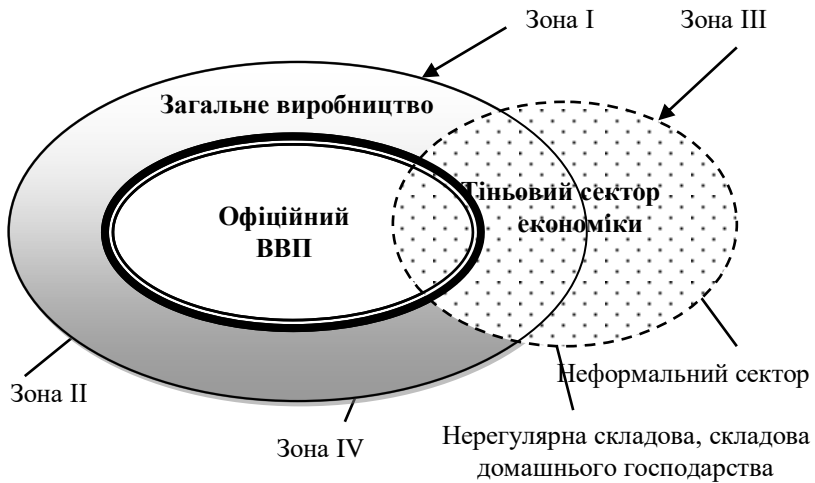

Рисунок 1.2 – Взаємодія офіційного та тіньового секторів економіки

Джерело: узагальнено автором

Зона III відображає загальний обсяг товарів та послуг, вироблених в неофіційному секторі економіки.

Зона IV характеризує обсяг товарів та послуг, вироблених у тіньовому секторі економіки, але відображених в офіційній статистиці (через операції з псевдоінвестування, експортно-імпортні операції тощо).

За характером виникнення незаконних фінансових потоків можна виділити два підходи до їх розуміння: тіньова економіка як результат навмисних дій економічних суб'єктів та, як наслідок, ненавмисних помилок і прорахунків.

О. Головненко, В. Захарченко визначають тіньову економіку як сукупність економічних відносин, що

навмисно приховуються суб'єктами і спрямовані на отримання прибутку шляхом порушення законодавчих, податкових, адміністративних, трудових, санітарних та ін. законодавчих або моральних норм і які завдають збитку державі та/або суспільству в будь-якій формі [183, с. 14].

Цю думку поділяє і Е. Фейг, згідно з яким тіньова економіка – це економічні дії і дохід, отриманий від них, які обходять або ухиляються від урядового регулювання, оподаткування або спостереження; свідомий обхід учасниками економіки специфічного набору встановлених у ній правил [54, с. 990].

Втім, зважаючи на значну питому вагу тіньових надходжень у структурі ВВП порівняно з офіційною економікою, їх негативні наслідки є більш масштабними та загрозливими, ніж позитивні. А тому повне та своєчасне врахування фінансових потоків, що утворюються внаслідок тіньових операцій, є важливим питанням із позиції оцінювання економічного розвитку країни, оскільки лише після їх врахування можна стверджувати про об'єктивне і точне оцінювання рівня соціально-економічного розвитку країни.

В. Рутгайзер залежно від підходу до проблем виникнення і шляхів подолання тіньової економіки поділив учених на дві групи: «конструктивісти» і «ліквідатори» [264]. Перші вважали, що поява тіньової економіки зумовлюється планово-адміністративною системою управління, а тому її існування є закономірним. Ліквідувати тіньову економіку, за переконанням «конструктивістів», можна лише змінивши форми власності й існуючу систему господарювання.

Друга група учених (переважно вчених-юристів – А. Сергєєв, А. Ларьков та ін.), названих Рутгайзером «ліквідаторами», заперечувала фатальне існування тіньової економіки в умовах планового господарювання і вважала,

що окремі елементи тіньової економіки в СРСР існують переважно у вигляді злочинних проявів і нетрудових доходів, які можливо ліквідувати шляхом покращання законотворчої та правоохоронної діяльності [268].

Таким чином, проведений аналіз засвідчив істотну диференціацію підходів до поняття тіньової економіки, зміст якого залежить від цілей та рівня дослідження (систематизація підходів наведена в таблиці 1.1). Однак упровадження ефективної політики детінізації передусім залежить від повноти та ґрунтовності вивчення цього поняття і потребує наявності уніфікованого підходу.

В цих умовах значно актуалізуються питання розроблення адаптованого до соціально-економічного розвитку України підходу до запобігання незаконному виведенню коштів за кордон, основою якого є врахування багатоканальності існуючої системи тінізації доходів.

Проведене в роботі узагальнення поглядів вітчизняних та закордонних науковців на поняття тінізації економіки, узагальнених у додатку А, засвідчило їх різноплановість, відсутність їх системної класифікації, значну розбіжність критеріальних ознак, що визначають її зміст та відрізняють від інших понять у сфері управління національною економікою.

Зважаючи на вищезазначене, в рамках цього дослідження підходи до розуміння сутності тінізації економіки пропонуємо класифікувати за такими ознаками (наведені в таблиці 1.2):

- залежно від масштабу незаконності дій;
- залежно від трактування причин неконтрольованості з боку держави;
- залежно від першоджерела походження незаконних дій;
- за часовою ознакою;

Таблиця 1.1 – Систематизація теорій тінізації економіки

Теорія/підхід	Концептуальний погляд на тінізацію економіки	Основні детермінанти	Представник
1	2	3	4
Теорія аномії 1897–1949 рр.	Реакція окремих членів суспільства на надмірний тиск із боку зовнішніх інституцій, зміну прийнятих у суспільстві норм поведінки, неприйняття загальноприйнятих у громадянському суспільстві норм	Життєвий досвід, рівень задоволення умовами життя, соціальна дезорганізація, розрив між культурно-зумовленими цінностями та легалізованими засобами їх досягнення	Е. Дюркгейм, Р. Мертон
Теорія ірраціональної поведінки 1949–1960 рр.	Результат ірраціональних дій членів суспільства, копіювання поведінки інших економічних суб'єктів – успішних учасників тіншового ринку, введено в обіг дефініцію «білокомірцева злочинність»		Е. Сазерленд
Теорія структуралізму 1957 р.	Альтернативна, послідовна та закономірна форма розвитку економічних відносин, що виникла в результаті структурної кризи в економіці, низьких соціальних гарантій на ринку праці	Соціальна незахищеність населення, економічна нестабільність	Г. Мюрдаль
Теорії модернізації 1959–1969 рр.	Результат квазіеволюційного процесу, що характеризується відсутністю позитивних економічних змін у країні	Низький рівень освіти та моральних цінностей у суспільстві	К. Герц, Л. Бінфор
Теорія раціонального злочину 1960–1968 рр.	Результат порушення оптимального співвідношення ймовірності здійснення економічного правопорушення та покарання злочинця за ці дії	Прагнення до максимізації прибутку, низька ефективність системи адміністрування економічних правопорушень	Г. Беккер

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4
Поведінковий підхід 1968–1995 рр.	Невідповідність ризику бути покараним та рівня прибутковості операцій у тіньовому секторі економіки	Низька ефективність системи адміністрування економічних правопорушень, незначні витрати продавців та покупців – учасників тіньового сектору економіки	Дж. Стіглер, М. Фрідмен, Р. Фрідмен, М. Ромер, С. Деварейджен
Концепція «неформальності» 1971 р.	Нерегульована самозайнятість, характерна переважно для країн, що розвиваються. Введення понять «неформальна економіка» та «неформальний сектор економіки»	Рівень бідності в країні	К. Харт, МОП, П. Гутман, А. Рос, Д. Фройд, Е. Файг, В. Діллот, К. Морріс
Теорія залежності 1973–1981 рр.	Інструмент забезпечення життєдіяльності економічно незахищених верств населення	Низький рівень життя населення	К. Харт, А. Портес
Теорія еволюції 1982 р. до цього часу	Закономірний процес розвитку як розвинених країн, так і тих, що розвиваються; сукупність економічних відносин, що спостерігаються в усіх сферах життя суспільства, як реакція на глобальні процеси, пов'язані з порушенням законодавчих, адміністративних або моральних норм шляхом часткового або повного невідображення операцій	Недосконалість законодавства, макроекономічна нестабільність, низький рівень соціального захисту населення тощо	Г. Бойко, Н. Дулеба, І. Левицька, О. Головенко, В. Захарченко, Б. Данилишин, К. Кривенко
Неоліберальна теорія 1989–2005 рр.	Вимушені дії економічних суб'єктів, спрямовані на економію витрат часу, коштів та зусиль, зумовлених недосконалістю державної політики та складністю задекларованих процедур ведення підприємницької діяльності	Високий рівень фіскального навантаження, надмірний державний контроль та регулювання всіх економічних процесів	А. Нвабузор

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4
Теорія політичної економії 1989–2014 рр.	Наслідок недостатнього втручання держави у процеси економічного та соціального розвитку країни	Низький рівень ефективності процесів фінансового моніторингу, відсутність жорсткого державного контролю за діяльністю економічних суб'єктів	М. Кастели, А. Портес, К. Мігер, Л. Дау, З. Славник, А. Куерво-Казурра
Економічна теорія неформальності 1989 р.	«Притулок» для тих, для кого витрати на додержання відповідного законодавства під час здійснення господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети	Надмірні витрати, пов'язані з веденням підприємницької діяльності в законодавчо визначеному полі, бюрократизація економіки, надмірний державний контроль	Е. Де Сото
Інституційна теорія 1990–2008 рр.	Результат дисбалансу між моральними нормами функціонування формальних та неформальних інституцій у країні	Надмірні інституційні обмеження	В. Баумол, А. Бліндер, Д. Норс, Н. Лоайза, Е. Фейдж
Понятійний підхід 1992–2000 рр.	Сектор економіки, в якому здійснюється як легальне, так і нелегальне виробництво товарів, робіт, послуг, не відображених в офіційних оцінках ВВП	Недосконалість податкового законодавства, низька ефективність операцій фінансового моніторингу та контролю	Дж. Томас, Ф. Шнайдер, С. Бхачатарія
Теорія податкової моралі 2007–2014 рр.	Наслідок низьких моральних цінностей населення	Низький рівень моральних цінностей у суспільстві	Дж. Альм, Б. Торглер, Л. Канарі, Дж. Д'Алессіо, С. Дауде, С. Вільямс

Джерело: систематизовано автором на основі [17, 43, 45, 49, 58, 69, 145, 175, 183, 266]

- за характером наслідків для національної економіки;
- за характером заходів із протидії ним.

Таблиця 1.2 – Класифікація підходів до визначення поняття «тінізація економіки»

Підхід	Сутність дефініції «тіньова економіка»
1	2
Залежно від масштабу незаконності дій	
Правовий	діяльність, що пов'язана з реалізацією операції, що мають хоча б одну ознаку порушення будь-якого законодавчого акта
Субстиціонарний	діяльність, що пов'язана з реалізацією операції, які відповідають окресленому законодавством переліку ознак, наприклад: із відмивання грошей, легалізації незаконних доходів, ухилення від оподаткування тощо
Залежно від трактування причин неконтрольованості з боку держави	
Обліковий	сукупність економічних відносин, що полягають у здійсненні діяльності, котра не обліковується та не контролюється державою. Дана особливість тіньових фінансових потоків може бути зумовлена недоліками в існуючому законодавстві, історичними особливостями розвитку країни та не завжди напряму пов'язана з порушенням законодавства
Методологічний	економічна діяльність, що унаслідок недосконалості методологічної бази контролю за виробництвом, розподілом, обміном та споживанням товарів і послуг не враховується в офіційних розрахунках
Залежно від першоджерела походження незаконних дій	
Девіантний	економічна діяльність, яка є наслідком порушення суб'єктом загальноприйнятих суспільних моральних норм

Продовження таблиці 1.2

1	2
Соціологічний	економічна діяльність, яка є реакцією на масовість та безкарність аналогічних порушень іншими членами суспільства
Інституційний	результат інституціональної або інституційної недосконалості
За часовою ознакою	
Циклічний	перманентний стан економіки, що обумовлений циклічністю економічного розвитку країни (фазами становлення, зростання, стабілізації, рецесії, кризи)
Ситуаційний	реакція економічних суб'єктів на екзогенну (зміни в податковому законодавстві, умовах здійснення інвестиційної, зовнішньоекономічної діяльності, особливостях реалізації виробничого процесу) та ендогенну (менеджмент підприємства, кадрова політика, тощо) турбулентність

Джерело: розроблено автором

Зважаючи на той факт, що тінізація є складним із точки зору дослідження явищем, оскільки являє собою багаторівневі мультипричинні легальні та нелегальні взаємовідносини між економічними суб'єктами, що реалізуються за рахунок використання широкого спектра правових і економічних схем та інструментів й супроводжуються створенням грошових та/або матеріальних цінностей, уніфікований підхід до розуміння сутності даного поняття до цього часу відсутній. Водночас відсутність єдиного розуміння дефініції «тінізація економіки» зумовлює наявність значної різноманітності підходів до визначення факторів тінізації доходів, а відповідно, й ідентифікації найбільш впливових із них.

1.2. Систематизація факторів зростання рівня тінзації економіки

В умовах інтернаціоналізації світової економіки, нівелювання кордонів під час здійснення економічної діяльності, лібералізації руху капіталу проблема тінзації доходів набуває значної актуалізації. У межах тіншової діяльності активи підприємств переспрямовуються від малоризикованих проектів зі стабільним рівнем прибутку до високоризикованих та малоефективних, але таких, які створюють можливість до здійснення незаконних операцій із виведення коштів за кордон та приховування доходів.

Оскільки рівень тінзації економіки є однією з ключових загроз для економічної стабільності держави, що впливає на розподіл внутрішніх і зовнішніх фінансових ресурсів та здійснює деструктивний вплив у цілому на показники макроекономічного розвитку національної економіки, визначення основних драйверів тінзації доходів та розроблення механізму своєчасного їх нівелювання є одним з основних завдань державної політики всіх рівнів.

У науковій літературі напрацьована значна різноманітність підходів до ідентифікації найбільш впливових детермінант тінзації економіки, що відрізняються як переліком факторів впливу, так і результатами оцінювання ступеня та напрямку їх дії. Переважна більшість авторів [143, 168] досліджували тінзацію економіки в контексті її зв'язку з ринком праці. На думку Т. Вісмана, відсутність достатньої кількості місць для працевлаштування та високий рівень безробіття формують передумови до зростання неформальної зайнятості [169]. С. Чичокі та Дж. Тірович [33] під час дослідження ринку праці в Польщі прийшли до висновку, що факторами тінзації економіки, з одного боку, є

надмірне оподаткування доходів на офіційному ринку праці, а з іншого – відсутність попиту на деякі професії.

Іншими факторами, що розглядаються в контексті стимулювання зростання рівня тіньової економіки, є рівень довіри до влади та якість державного управління. Дж. Д'Ернорт та П. Меон [38], Д. Теобалделлі та Ф. Шнайдер [148] стверджували, що країни, в яких фіскальне регулювання економіки здійснюється на демократичних засадах, мають нижчий рівень тінізації.

Дж. Крумпліте, спираючись на зарубіжний досвід, зазначає, що країни з високим податковим навантаженням (52–55 %) є більш конкурентоспроможними та мають невеликий обсяг тіньової економіки (Швеція, Данія, Фінляндія). Країни з відносно низьким податковим навантаженням (до 20 відсотків) мають тіньову економіку більше ніж 60 відсотків ВВП (Грузія, Мексика) [88]. Вплив цього фактора описується кривою Лаффера, яка показує, що відносно низьке податкове навантаження визначає низькі рівні тіньової економіки, в той час як його збільшення понад оптимальний рівень визначає високу частку тіньового сектору, яка також зменшує обсяг податкових надходжень до державного бюджету.

У цілому, для більшості промислових країн на рівень тіньової економіки впливають такі фактори, як: високий рівень податкового навантаження та надмірні внески на соціальне страхування; зростання рівня безробіття та обмеження держави щодо максимальної кількості робочих годин на тиждень; надмірне державне регулювання ринку праці, збільшення пенсійного віку; частота та інтенсивність регулювання офіційного сектору економіки [52]. Країни з високим рівнем тіньової економіки зазвичай демонструють низький ступінь готовності сплачувати податки, незначний рівень толерантності влади, відсутність поваги та лояльності до

громадських організацій, характеризуються надмірною корумпованістю й заангажованістю.

Ф. Шнайдер та Х. Енсте відзначають, що наявність досить ефективної та розвиненої системи соціального забезпечення є стимулом для населення до неофіційного працевлаштування, зберігаючи при цьому соціальні виплати [135].

Аналізуючи країни Центральної та Східної Європи, включаючи країни Балтії, вчені називають дещо інші причини, що визначають масштаби тіньової економіки: некомпетентність офіційних установ (правові акти, бюрократія, судова практика); корупцію, що підриває довіру до влади; недодержання законодавства, неможливість або небажання захищати права власності; високі витрати на розвиток бізнесу та тягар ділового адміністрування; низьку ймовірність зазнати покарання за несплату податків або здійснення незаконної діяльності; надзвичайно високу бюрократію в країні [133].

Рівень тіньової економіки в Литві за період 2000–2011 рр. пояснюється такими факторами, як швидкість руху робочої сили, обсяги міжнародної торгівлі, кредитування приватного сектору та індекс свободи бізнесу. В Естонії й Литві обмеження кредитування приватного сектору є основними факторами, що визначають масштаби тіньової економіки.

Основними детермінантами тіньової економіки Греції Г. Манолас, К. Ронтос, Г. Сфакіанакіс, І. Вавурас визначають податкові та соціальні внески, інтенсивність регулювання, доступність та якість надання послуг державним сектором економіки. За період із 2003 до 2008 рр. встановлено значний зв'язок між рівнем тіньової економіки та рівнем корупції. З 15 досліджуваних факторів лише деякі з них – рівень безробіття, ВВП на душу

населення, рівень заробітної плати, ставки кредитування, рівень оподаткування – є статистично значущими [94, 99].

Проведений аналіз наукових напрацювань у цій сфері дозволив зробити висновок про відсутність комплексних досліджень причин тінізації доходів, основних способів та механізмів використання інструментів мінімізації податкового навантаження, псевдоінвестування, операцій страхування та кредитування, макроекономічних наслідків їх застосування, а отже, й потребу щодо здійснення більш ґрунтовного дослідження системи взаємозв'язків «інструменти – ефекти – макроекономічні наслідки» від застосування каналів тіньового виведення коштів.

В Україні наявні значні обсяги тінізації доходів, що є вагомим чинником поглиблення існуючих в економіці дисбалансів, залишаючись однією з найбільших загроз економічній безпеці держави, тенденції зміни якої в подальшому визначають сценарії розвитку країни в цілому. Однак в умовах значної мінливості економічної та політичної ситуації в країні, впливу факторів зовнішнього середовища на показники соціально-економічного розвитку (залежність від політики МВФ, євроінтеграційні процеси) рівень економічної безпеки України перебуває на досить низькому рівні, що відображається на таких основних її складових, як обсяг ВВП, рівень інфляції, курс валют, частка безробіття тощо.

Стрімке щорічне зростання обсягів виведення коштів за кордон негативно впливає на показники економічного розвитку країни, оскільки призводить до безпосереднього зменшення обсягу її ресурсної бази. На основі ретроспективного аналізу динаміки зміни показників економічної безпеки та тінізації економіки встановлена наявність стійкої зворотної залежності між ними (рис. 1.3).

Рисунок 1.3 – Динаміка зміни рівнів економічної безпеки та тіньової економіки в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [194]

Зважаючи на те, що економічна безпека держави – комплексне поняття, яке характеризує ступінь захищеності та стабільності функціонування всіх сфер розвитку країни, наявність цього зв'язку може розглядатися як істотна загроза макроекономічній стабільності країни.

У цьому контексті на особливу увагу заслугове аналіз впливу тінізації економіки на основні складові макроекономічної стабільності країни, основними наслідками якого є складність здійснення прогнозів на майбутню перспективу, розроблення стратегії розвитку як окремих регіонів, підприємств, так і країни в цілому.

Аналіз наукової літератури та дослідження особливостей здійснення тіньових операцій в Україні дозволили визначити основні причини, що спонукають суб'єктів економічної діяльності до тінізації доходів, головними з яких є такі:

Правові: недосконалість законодавства, зокрема з питань протидії тінізації доходів, правовий нігілізм,

правова незахищеність населення. Переважна більшість нормативно-правових актів, що регулюють питання економічного, соціального, екологічного розвитку країни, характеризується значною кількістю внесених поправок та змін, які досить часто суперечать одне одному або взагалі роблять процес ведення бухгалтерської, податкової та фінансової звітності складним і трудомістким. Наведені в таблиці 1.3 результати аналізу частоти внесення змін до законодавчих актів, що регулюють процеси нарахування та сплати податків в розрізі трьох сфер розвитку економіки, свідчать про певну нестабільність існуючого нормативно-правового середовища, а отже, є одним із мотиваційних інструментів для переходу економічних суб'єктів до тіньового сектору економіки.

Питання державного регулювання процесів тінізації економіки задекларовані в низці законодавчих та підзаконних нормативних актів, але, як свідчить практика, більшість цих положень не виконуються взагалі або виконуються частково.

Економічні. Показники економічного розвитку є найбільш важливими під час прийняття рішення щодо участі в тіньових фінансових операціях. Нажаль, упродовж останніх років Україна характеризується одними з найнижчих показників економічного розвитку порівняно з країнами-сусідами. Так, наприклад, за даними Світового банку, за рівнем ВВП на душу населення Україна належить до групи країн із рівнем доходу нижче від середнього разом з Індією, Бангладеш, Болівією, Молдовою, Марокко, Філіппінами, Замбією тощо [241].

Ряд інших не менш важливих економічних показників, до яких належать кількість податків та зборів, ставки оподаткування, рівномірність податкового навантаження, наявність загальної стабільної економічної

Таблиця 1.3 – Характеристика розвитку системи податкового регулювання в Україні за період 1991–2018 рр.

Тенденція	Економічна	Екологічна	Соціальна
1	2	3	4
Нестабільність законодавства, надмірна частота внесення змін до нормативних актів	Бюджетний кодекс – 82 рази (з 2010 року). Митний кодекс України – 33 (2013). Податковий кодекс України – 89 разів	Земельний кодекс України (ЗКУ) – 104 (з 2002). Лісовий кодекс України – 24 (1994). Повітряний кодекс України – 7 (2011). Водний кодекс України – 35 (1995). Про надра – 38 (1994)	Кодекс цивільного захисту України – 10 (2013). Кодекс законів про працю України – 137 (1971) (119 якщо з 1991 року)
Спрощення податкового процесу	1991 р. – 29 загальнодержавних та 16 місцевих податків і зборів; 2017 р. – 7 загальнодержавних і 4 місцеві податки та збори	1 жовтня 1991 року – екологічний податок; 2 лютого 1994 р. – замість екологічного податку введено плату за забруднення навколишнього природного середовища; 20 березня 1997 р. – плата за забруднення навколишнього природного середовища перейменована у збір за забруднення навколишнього природного середовища; 01.01.2011 р. – запровадження єдиного екологічного податку	з 1 січня 2011 єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування замість 4 окремих. Знижені ставки сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування вдвічі (з усередненого 41 % до 22 %) та скасовані 3,6 % утримання з працівника
Підвищення ефективності виконання податками фіскальної функції	Середньорічні темпи зростання частки надходжень від податку на прибуток підприємств у ВВП та доходів ЗБУ становили 100,96 % та 106,8 %	Середньорічні темпи зменшення частки надходжень від екологічного податку у ВВП та доходах ЗБУ становили 66 % та 64 %	Середньорічні темпи зростання частки надходжень від податку на доходи фізичних осіб у ВВП та доходах ЗБУ становили 109,8 % та 105,8 %

Продовження таблиці 1.3

1	2	3	4
<p>Реформування системи оподаткування</p>	<p>Зниження податкового навантаження на юридичних осіб. Поступове зниження ставки податку на прибуток підприємств з 30 % до 18 %. Посилення ролі непрямого оподаткування: у 2015 р. надходження до зведеного бюджету України сум прямих податків зросли на 38,1% порівняно з 2014 р., в той час як непрямих – на 47,2 %. Питома вага непрямих податків у структурі податкових надходжень збільшилася з 53,5 % у 2014 р. до 57,0 % у 2015 р.</p>	<p>Зміна пропорцій розподілу надходжень від екологічного оподаткування між бюджетами: 1998–2005 рр. – 30 % державний бюджет, та 70 % місцеві бюджети; 2006–2007 рр. – 65 % державний та 35 % місцеві; 2008–2012 рр. – 30 % державний бюджет та 70 % місцеві бюджети; 2013 р. – 53 % державний бюджет та 47 % місцеві бюджети; 2014 р. – 65 % державний бюджет та 35 % місцеві бюджети; 2015–2016 рр. – 20 % державний бюджет та 80 % місцеві бюджети; 2017–2018 рр. – 45 % державний бюджет та 55 % місцеві бюджети</p>	<p>1999–2003 рр. – прогресивне оподаткування; 2004–2010 рр. – пропорційне; з 2011 р. до цього часу – прогресивне зі зміною максимальної ставки у 2015 р. З 2016 року в разі зниження ставки сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування вдвічі (з усередненого 41 % до 22 %) та скасування 3,6 % утримання з працівника обсяг надходжень знизився лише на 25 %. Станом на 01.06.2016 р. сума надходжень від сплати єдиного внеску становила 50,6 млрд грн, що на 27,7 % менше ніж показник 2015 р. (70 млрд грн).</p>
<p>Субсидії, субвенції, дотації, пільги, інші гарантії</p>	<p>Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій, дотації</p>	<p>Державна підтримка заходів: зі зменшення споживання паливно-енергетичних ресурсів; зниження енергоємності виробництва продукції: зниження енергоємності виробництва одиниці продукції (надання послуг) встановленої якості; зменшення обсягу викидів забруднювальних речовин у навколишнє природне середовище; з використання альтернативних видів палива та альтернативних (відновлюваних) джерел енергії</p>	<p>Збільшення розміру державних витрат на соціальних захист та соціальне забезпечення населення (темп зростання частки видатків зведеного бюджету до загальної суми видатків у 2017 році становив 112,5 % порівняно з 2016 р.). Середньорічні темпи зростання розміру мінімальної з/п за 5 років становили 132,31 % (1 218 грн у 2013 році до 3200 грн у 2017 році). Середньорічні темпи зростання прожиткового мінімуму за 5 років становлять 111,36 % (1108 грн у 2013 році до 1700 грн у 2017 році)</p>

Джерело: узагальнено автором на основі [197]

атмосфери в країні, також перебуває на рівні країн із низьким рівнем розвитку.

З метою подальшого визначення сили та напрямку впливу зазначених факторів на рівень тінізації економіки проведемо аналіз динаміки їх зміни за останні роки.

1. Рівень податкового навантаження. Неefективна та необґрунтована політика держави щодо розміру податкового навантаження на фізичних та юридичних осіб може бути одним із найбільш впливових факторів зростання частки тіньового сектору економіки, оскільки змушує суб'єктів економічної діяльності застосовувати тіньові схеми приховування прибутку, незаконного його виведення за кордон, активізує зростання обсягів незареєстрованого працевлаштування тощо.

В емпіричних дослідженнях рівень податкового навантаження в розрізі як прямих, так і непрямих податків визначається як один з основних детермінант тіньової економіки. Так, наприклад, за підрахунками Ф. Шнайдера та Х. Енсте, підвищення ставки податку на прибуток на 1 % у США призводить до зростання рівня тіньової економіки на 1,4 % [135].

Зважаючи на вищезазначене, на прикладі країн Європейського Союзу та України проведемо аналіз залежності між рівнями податкового навантаження країни й тінізації економіки.

Як показують наведені на рисунку 1.4 результати аналізу, країни з нижчим рівнем податкового навантаження (близько 35 %), такі як Словенія, Польща, Іспанія, мають підпільну економіку на рівні 15–25 % офіційного ВВП. І навпаки, країни з податковим навантаженням понад 40 % зазвичай демонструють рівень тіньової економіки менше ніж 15 % ВВП.

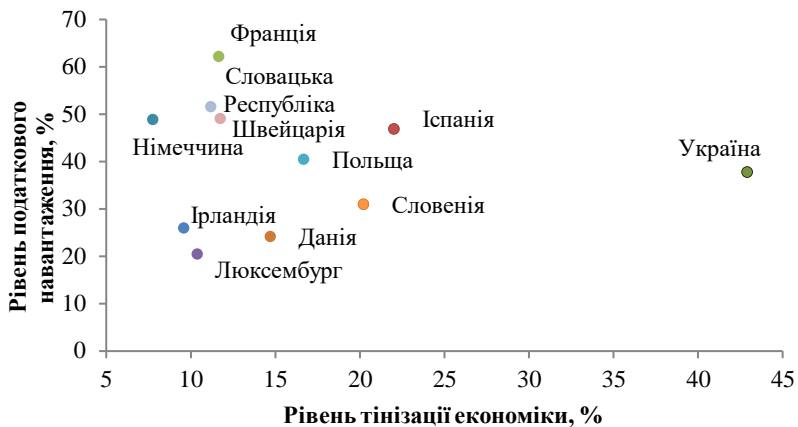

Рисунок 1.4 – Співвідношення рівнів податкового навантаження й тінізації економіки України та країн ЄС у 2018 році

Джерело: побудовано автором на основі [241]

В Україні на сьогодні переважною більшістю вітчизняних та іноземних експертів рівень податкового навантаження оцінюється як несприятливий, надто обтяжливий, і такий, що пригнічує процеси економічного розвитку й відтворення.

За даними Світового банку, податкове навантаження в Україні перебуває на рівні вище від середнього (37,8 %), а рівень тінізації економіки є істотно вищим за показник країн ЄС і за результатами 2018 року становив 41,7 % від ВВП.

Порівняння податкового навантаження України та деяких країн світу теж свідчить про достатньо високий його рівень (рис. 1.5).

За даними PricewaterhouseCoopers [126], Україна входить до першої десятки країн із найскладнішою

податковою системою у світі та має занадто великий податковий тиск як на фізичних, так і юридичних осіб, що не лише не дає можливості розвиватися бізнесу, відлякує потенційних інвесторів, а й приводить до пошуку фізичними особами більш альтернативних механізмів підвищення рівня матеріального добробуту, зокрема й шляхом неофіційного працевлаштування.

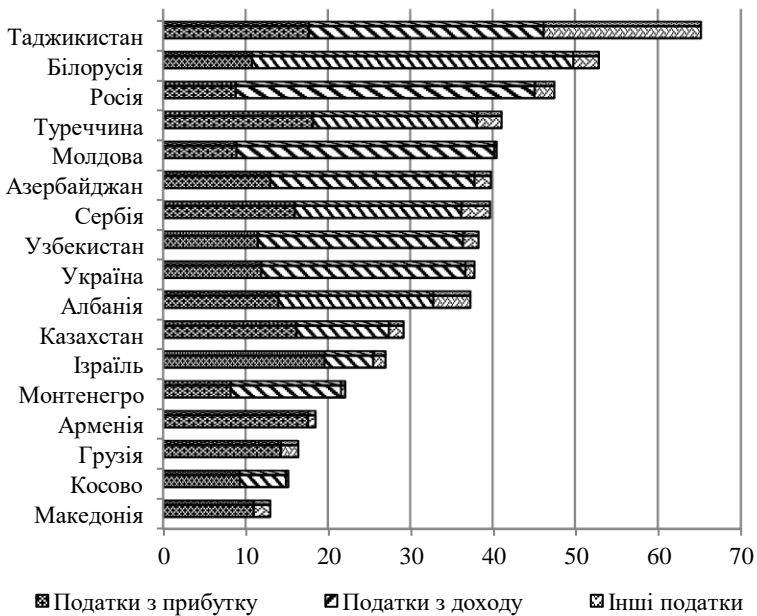

Рисунок 1.5 – Рівень податкового навантаження в країнах світу у 2017 році

Джерело: побудовано автором на основі [122]

Про надмірність фіскального та податкового навантаження свідчить дослідження і фахівців Науково-дослідного інституту фінансового права. За результатами проведеного дослідження, обсяг економічних втрат

України за останні 15 років унаслідок пригнічення економічного зростання становить приблизно три трильйони гривень у цінах 2007 року [305].

У той самий час рівень податкового навантаження не відповідає і показникам економічного розвитку України. Так, наприклад, рівень оподаткування доходів фізичних осіб є вищим від середнього, а рівень мінімальної заробітної плати порівняно з рештою країн світу є досить низьким.

За даними Міжнародної організації праці, в країнах із низьким та середнім рівнями доходів населення більше ніж 50 % робочої сили охоплено неформальними трудовими відносинами. За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку, у світі налічується приблизно 1,2 млрд офіційних робочих місць, у той час як у неформальному секторі економіки зайнято більше ніж 1,8 млрд осіб [119].

На рисунку 1.6 проведено порівняння динаміки зміни основних показників, що характеризують взаємозв'язок податкового навантаження та рівня тінізації в країні. Так, за аналізований період обсяг податкового навантаження дещо зменшився і в середньому становить 50,5 % за 1 рік. Це зумовило зменшення частки податкових надходжень до бюджету майже на 30 % за останні чотири роки. Враховуючи той факт, що податкові надходження завжди були найбільш вагомою статтею бюджетних доходів, така ситуація за відсутності зростання обсягу альтернативних джерел наповнення бюджету в кінцевому підсумку може істотно позначитися на фінансовій стійкості й стабільності країни.

Крім того, динаміка зміни аналізованих показників свідчить про наявність протилежної залежності між рівнем податкового навантаження та обсягом ВВП. Зменшення величини податкового навантаження приводить до

зростання величини ВВП в країні та одночасного скорочення рівня тінізації, оскільки сприяє збільшенню реальних доходів населення, обсягу заощаджень, зростанню платоспроможного попиту населення, що в кінцевому підсумку стане наслідком економічного зростання держави.

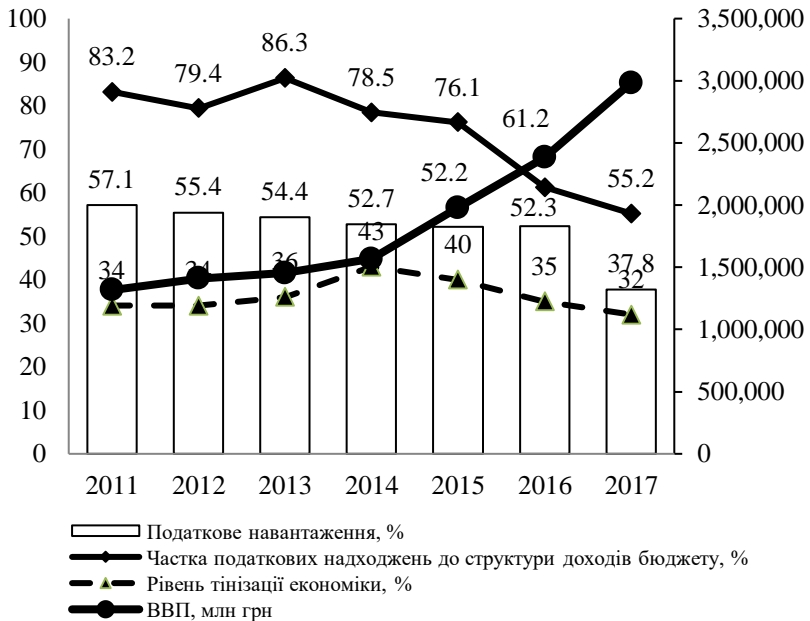

Рисунок 1.6 – Динаміка зміни обсягів податкового навантаження, ВВП та тінізації економіки в Україні за період 2011–2017 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [240]

Також високий рівень податкового навантаження є каталізатором зростання обсягів тіньової економіки за рахунок реалізації операцій, спрямованих на ухилення від сплати податків та зборів. Надзвичайно високі ставки

податків зумовлюють зростання обсягів інвестування в країні з пільговими режимами оподаткування, спотворення собівартості продукції, втрати конкурентних позицій на вітчизняному та іноземному ринках, збільшення кількості навмисних порушень щодо ведення бухгалтерської, податкової та фінансової звітності. Однак, ураховуючи той факт, що податкові платежі займають левову частку надходжень державного бюджету (більше ніж 55 % доходів бюджету 2017 року) [241], саме ухилення від оподаткування є одним із найбільш загрозливих факторів дестабілізації економіки країни та неналежного виконання державою своїх функцій.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що сучасне податкове законодавство в Україні не стимулює розвитку діяльності економічних суб'єктів та призводить до зниження конкурентоспроможності й тінізації економічних процесів. Суперечності низки законодавчих актів між собою, складність і тривалість процедур нарахування та сплати податків надають економічним суб'єктам достатньо можливостей для ухилення від оподаткування.

2. *Обсяг ВВП.* Україна за період 2010–2017 рр. має один із найнижчих рівнів зростання ВВП. Ця ситуація зумовлена негативним впливом значної кількості факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ – низьким рівнем інвестиційної привабливості країни; високим показником трудової міграції, інфляційних процесів, корупції; нестабільністю курсу валют тощо. Досить значний вплив на рівень соціально-економічного розвитку має й показник тінізації доходів, що істотно зріс за останні декілька років.

Аналіз динаміки зміни реального ВВП й тінізації економіки (рис. 1.7) свідчить про наявність оберненої кореляції між ними та дозволяє зробити висновок щодо

значного рівня впливу ВВП на обсяг тіньових фінансових потоків.

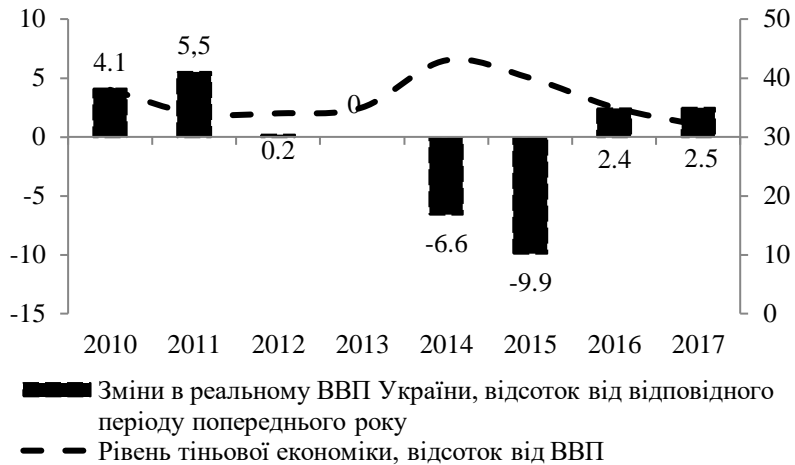

Рисунок 1.7 – Динаміка зміни ВВП й тіньової економіки в Україні за 2010–2017 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [240]

Зростання у 2014 році рівня тінізації на 8 % порівняно з 2013 роком відбувалося в умовах одночасного зниження реального ВВП на 6,6 %.

Ураховуючи той факт, що ВВП є найбільш узагальнювальним показником економічного розвитку країни, розвитку виробництва, проведення наукових розробок, реалізації інвестиційних проектів тощо, невисоке значення цього показника свідчить про досить низькі темпи зростання економіки в цілому, а отже, й рівня матеріального добробуту населення та розвитку суб'єктів господарювання. У цій ситуації економічні суб'єкти вдаються до пошуку альтернативних джерел матеріального збагачення, які не завжди мають правове поле.

3. *Рівень інфляції.* Одним з індикаторів макроекономічної стабільності країни є рівень інфляції. Саме наявні інфляційні процеси знижують довіру населення до фінансового та банківського секторів економіки, тим самим призводячи до зменшення рівня інвестиційної активності в країні, розміру кредитного та депозитного портфелів банків. Як засвідчують результати наведеного на рисунку 1.8 аналізу, Україна має один із найвищих середніх показників інфляції серед аналізованих країн за період 2008–2018 рр.

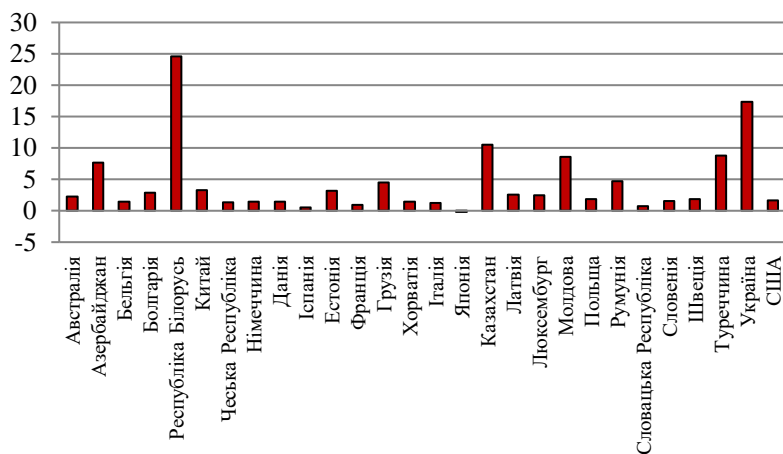

Рисунок 1.8 – Середнє значення рівня інфляції в країнах світу за період 2008–2018 рр.

Джерело: побудовано на основі [241]

Якщо для більшості країн, серед яких Бельгія, Німеччина, Данія, Іспанія, Словенія, середнє значення рівня інфляції не перевищує і 4 %, то в Україні воно становить 17,38 %, а в Республіці Білорусь – 24,6 %.

Порівняльний аналіз стабільності цього показника в країнах світу, наведеного в таблиці 1.4, теж засвідчив

наявність істотного розмаху варіації його значень.

Таблиця 1.4 – Аналіз стабільності рівня інфляції в розрізі країн світу та України за період 2008–2018 рр.

Країна	Значення	Стандартне відхилення	Мінімальне значення	Максимальне значення
Австралія	2,22	2,24	-0,7	6,25
Азербайджан	7,62	13,55	-18,9	27,97
Бельгія	1,45	0,49	0,71	2
Болгарія	2,91	2,41	-0,7	8,13
Республіка Білорусь	24,6	22,41	8,34	75,28
Китай	3,25	2,90	-0,21	8,08
Чеська Республіка	1,33	1,11	-1,43	2,6
Німеччина	1,49	0,42	0,76	1,98
Данія	1,44	1,20	0,42	4,13
Іспанія	0,53	0,65	-0,19	2,14
Естонія	3,23	1,97	0,43	7,49
Франція	0,9	0,56	0,07	2,37
Грузія	4,49	3,77	-2,14	9,6
Хорватія	1,46	1,57	-0,08	5,69
Італія	1,2	0,59	0,32	2,48
Японія	-0,22	1,20	-1,9	2,15
Казахстан	10,56	6,66	1,82	20,94
Латвія	2,58	3,11	-3,3	9,7
Люксембург	2,46	1,44	-0,38	4,77
Молдова	8,57	8,19	2,14	33,3
Польща	1,81	1,29	0,29	3,88
Румунія	4,74	3,72	1,74	16,02
Словацька Республіка	0,74	1,14	-1,16	2,83
Словенія	1,5	1,41	-0,99	4,51
Швеція	1,81	0,69	0,99	3,32
Туреччина	8,79	2,95	5,4	16,15
Україна	17,38	9,14	4,34	38,88
США	1,62	0,48	0,76	2,26

Джерело: побудовано автором на основі [241]

Аналіз динаміки зміни цього показника в Україні (рис. 1.9) засвідчив істотне його зростання в період кризи 2013–2014 рр., за який рівень інфляції зріс із 15,9 % до 38,8%.

Рисунок 1.9 – Динаміка зміни рівня інфляції в Україні за період 2008–2018 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [241]

На сьогодні, незважаючи на те, що значення рівня інфляції дещо знизилося і перебуває на рівні 17 %, воно все одно залишається одним із найвищих у світі, тим самим призводячи до зниження рівня інвестиційної привабливості України, економічної активності її господарюючих суб'єктів, рівня довіри до вітчизняного банківського сектору.

4. *Довіра до банківського сектору економіки.* Так, за оцінками Інституту Геллапа, (США) рівень довіри до банківського сектору в Україні є одним із найнижчих у світі (9-те місце із 135 країн світу); 61 % населення висловлюють недовіру до банківського сектору [198].

У 2018 році, за даними НБУ, рівень недовіри населення до банків України зріс і становив 69,9 %. Як свідчать результати аналізу вітчизняних та іноземних учених [241] рівень довіри до банківського сектору безпосередньо залежить від рівня економічного розвитку країни, індикатором якого є обсяг ВВП. Чим вищий обсяг ВВП, тим більше населення довіряє банківським установам країни. Найвищий рівень довіри висловлюють мешканці Нідерландів, Швейцарії, Данії, Швеції, Норвегії. Найнижчий показник мають Хорватія та Україна.

Високий рівень недовіри до банків призводять до неготовності економічних суб'єктів вкладати кошти в банківський сектор економіки, віддаючи перевагу тіньовому їх виведенню за кордон. На сьогодні Україна має один із найвищих серед країн Європи та пострадянського простору показників відношення готівки поза банками до ВВП. За результатами 2018 року, обсяг готівки в економіці становив 10,3 % ВВП порівняно з 11,1 % у 2017 році.

До третьої групи факторів, що визначають зростання частки тіньового сектору економіки, належать адміністративні: недоліки в системі адміністрування податків; неналежна якість процедур фінансового моніторингу та контролю, розбіжності щодо правил ведення податкового та бухгалтерського обліку, низький рівень кваліфікації фахівців податкових органів, їх корумпованість, недовіра платників податків до влади.

За результатами дослідження PricewaterhouseCoopers, у 2018 році 48 % українських організацій (порівняно із 43 % у 2016) постраждали від економічної злочинності та шахрайства. Найбільш поширені види економічних злочинів наведені на рисунку 1.10.

Хабарництво та корупція були одними з основних видів економічних злочинів, негативний вплив яких

упродовж останніх двох років відчули 73 % українських компаній, у той час як середньосвітове значення цього показника не перевищує 25 %. Відсоток операцій із шахрайства у сфері оподаткування та відмивання коштів в Україні перевищує 20 % і є набагато вищим за світове значення (5 та 8 % відповідно).

Рисунок 1.10 – Найбільш поширені види економічних злочинів в Україні та світі

Джерело: побудовано автором на основі [126]

Крім того, за результатами проведеного дослідження, кожна третя українська компанія зазначила, що одержувала пропозицію дати хабара впродовж останніх двох років; 23 % компаній очікують, що хабарництво та корупція будуть найбільш істотними серед інших видів економічними злочинами з точки зору фінансових збитків чи інших наслідків на наступні два роки.

За результатами досліджень міжнародної антикорупційної організації Transparency International, рівень сприйняття корупції в Україні оцінюється як хронічно високий, що характеризує її як одну з найбільш корумпованих країн світу: впродовж 2012–2018 рр. індекс сприяння корупції в Україні перебував на рівні 25–32, у той час як більшість з аналізованих країн мають показники вище від 40. За результатами 2018 року, рівень сприйняття корупції більше ніж двома третинами країн оцінюються нижче від 50, а середньосвітове його значення за 2016–2018 рр. дорівнює 43 [163]. Результати розрахунку цього індексу наведені в таблиці 1.5.

Таблиця 1.5 – Динаміка індексу сприяння корупції у деяких країнах світу за період 2010–2016 рр.

Країна	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	26	25	26	27	29	30	32
Словаччина	46	47	50	51	51	50	50
Румунія	44	43	43	46	48	48	47
Угорщина	55	54	54	51	48	45	46
Польща	58	60	61	63	62	60	60
Білорусь	31	29	31	32	40	44	44
Молдова	36	35	35	33	30	31	33

Джерело: побудовано автором на основі [163]

Проведений аналіз свідчить про високий рівень корупції в Україні та відсутність ефективних державних регуляторів, спрямованих на мінімізацію його рівня. У той самий час, як показує аналіз, деякі країни світу істотно покращили свої показники (14 пунктів – Білорусь, 8 пунктів – Італія тощо). Зазначені результати свідчать про наявність реальних та ефективних інструментів і механізмів боротьби з корупцією, що успішно реалізуються в країнах як із високим, так і з середнім рівнем розвитку.

Одним із показників, що відображає ефективність роботи державних інститутів влади, є показник ефективності контролю за корупцією. Однак в Україні цей показник є найнижчим серед країн ЄС та інших країн світу (табл. 1.6). Чотири з аналізованих країн (Румунія, Греція, Болгарія, Україна) за весь аналізований період мали від'ємні значення ефективності та дванадцять країн мали показник ефективності роботи уряду в даній сфері більше ніж 1.

В Україні значення цього показника за останні 5 років дещо покращилося (з $-1,13$ до $-0,78$), однак все одно продовжує залишатися на рівні менше ніж 0. Аналогічна ситуація простежується і за показником ефективності уряду, що оцінюється Світовим банком, за яким Україна характеризується як країна з ефективністю нижче середнього рівня (табл. 1.7).

Обсяг матеріальних та часових витрат, пов'язаних із веденням бізнесу. Суперечливість нормативних активів, значна їх кількість та постійне внесення змін до порядку нарахування й сплати податків призводять до зростання матеріальних і часових витрат, пов'язаних із веденням бізнесу. За показником Світового банку щодо легкості ведення бізнесу Україна займає 71-ше місце серед 190 країн світу.

Таблиця 1.6 – Зміни показника ефективності контролю за корупцією в країнах ЄС та Україні

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Країна	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг	Оцінка/Ранг
1	2	3	4	5	6	7	8
Фінляндія	2,20/99,05	2,24/98,10	2,20/98,10	2,17/98,56	2,28/99,52	2,24/99,52	2,22/99,04
Данія	2,40/100,00	2,38/100,00	2,40/100,00	2,25/99,52	2,21/98,08	2,23/99,04	2,19/98,56
Швеція	2,20/98,58	2,31/99,05	2,29/98,58	2,15/98,08	2,24/98,56	2,19/98,08	2,14/98,08
Люксембург	2,16/98,10	2,12/96,68	2,12/97,16	2,07/96,63	2,10/97,12	2,10/97,60	1,99/96,15
Нідерланди	2,12/97,16	2,12/96,21	2,05/96,21	1,99/95,67	1,88/94,71	1,91/94,71	1,87/95,19
Об'єднане Королівство	1,62/92,42	1,67/92,89	1,70/93,36	1,74/93,27	1,88/93,75	1,90/94,23	1,84/94,71
Німеччина	1,74/93,36	1,83/94,31	1,81/94,31	1,84/94,71	1,84/93,27	1,84/93,75	1,84/94,23
Ірландія	1,56/91,47	1,46/90,52	1,54/90,05	1,60/91,83	1,62/92,31	1,58/92,31	1,55/91,35
Австрія	1,43/89,57	1,39/89,10	1,55/91,00	1,47/90,38	1,52/90,87	1,55/91,35	1,53/90,87
Бельгія	1,58/91,94	1,61/91,47	1,67/92,89	1,57/91,35	1,57/91,83	1,64/92,79	1,50/89,90
Франція	1,53/90,52	1,46/90,05	1,33/88,15	1,31/88,94	1,31/88,94	1,40/90,38	1,26/87,50
Естонія	1,05/81,52	1,10/81,99	1,19/83,41	1,30/87,98	1,29/87,98	1,27/88,94	1,24/87,02
Португалія	1,11/83,89	0,96/80,57	0,95/80,57	0,95/79,81	0,96/80,29	0,93/80,29	0,87/80,77
Словенія	0,95/79,15	0,84/76,78	0,73/74,41	0,73/74,52	0,77/76,44	0,82/77,40	0,81/79,33
Кіпр	0,87/77,73	1,25/85,31	1,25/84,83	1,08/82,21	1,01/80,77	0,83/77,88	0,78/78,37
Мальта	0,77/73,46	0,94/79,15	0,98/81,04	0,85/77,88	0,90/78,85	0,72/75,48	0,74/76,92
Польща	0,56/72,04	0,66/72,99	0,60/71,09	0,64/72,60	0,67/73,56	0,74/75,96	0,73/75,96

Продовження таблиці 1.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Чеська Республіка	0,34/67,77	0,27/64,93	0,23/63,51	0,37/66,35	0,43/67,31	0,54/69,23	0,57/70,67
Литва	0,33/67,30	0,39/68,25	0,43/68,25	0,56/70,67	0,62/70,67	0,71/75,00	0,55/70,19
Латвія	0,29/65,40	0,25/64,45	0,33/66,82	0,42/67,79	0,47/67,79	0,43/66,83	0,54/69,71
Іспанія	1,10/82,46	1,13/83,41	0,90/78,20	0,63/72,12	0,58/69,71	0,52/68,27	0,49/68,27
Словацька Республіка	0,28/64,93	0,10/61,14	0,08/60,66	0,16/60,10	0,18/62,50	0,23/63,46	0,22/62,50
Італія	0,18/63,51	0,07/60,19	0,05/59,72	-0,03/56,25	0,02/57,69	0,08/59,62	0,19/61,54
Хорватія	0,06/59,24	0,01/59,72	0,12/62,09	0,22/62,02	0,25/63,94	0,20/62,50	0,19/61,06
Угорщина	0,40/68,72	0,36/67,30	0,32/65,88	0,16/60,58	0,15/61,54	0,10/60,58	0,09/59,13
Румунія	-0,21/52,61	0,26/48,82	-0,19/53,08	-0,11/53,85	-0,02/57,21	-0,02/56,73	-0,03/55,29
Греція	-0,10/55,45	-0,19/52,61	-0,05/57,82	-0,12/53,37	-0,08/55,29	-0,09/55,29	-0,14/52,40
Болгарія	-0,22/51,66	-0,23/51,18	-0,27/48,82	-0,25/50,48	-0,26/49,52	-0,17/50,96	-0,16/50,96
Україна	-1,05/15,64	-1,08/12,80	-1,13/11,37	-0,99/14,90	-0,98/14,90	-0,81/20,67/	-0,78/22,12

Джерело: побудовано автором на основі [241]

Таблиця 1.7 – Динаміка зміни показника ефективності уряду в розрізі країн світу

Країна	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Австрія	94,66	93,78	97,13	93,36	92,89	92,89	91,35	90,38	91,83	91,83
Бельгія	87,86	92,34	92,82	94,31	93,84	93,36	88,46	88,94	86,54	85,10
Болгарія	53,40	59,81	59,33	60,19	60,66	59,72	57,69	61,06	65,38	63,94
Кіпр	89,81	88,04	90,91	92,42	88,15	88,15	83,65	81,25	77,88	79,81
Чеська Республіка	79,61	77,03	78,47	77,73	77,25	76,78	80,77	80,77	79,81	81,25
Німеччина	89,32	92,82	92,34	91,47	93,36	92,42	94,71	93,75	94,23	94,23
Данія	99,51	99,52	99,04	99,05	99,05	99,05	97,12	97,60	99,04	95,67
Іспанія	79,13	77,99	78,95	81,52	82,46	82,94	84,13	85,10	83,17	81,73
Естонія	83,98	80,38	82,30	82,46	78,20	78,67	80,29	82,69	82,69	83,65
Фінляндія	99,03	99,04	99,52	100,00	100,00	100,00	99,04	96,15	96,15	98,08
Франція	91,75	89,00	89,00	87,68	87,68	89,10	88,94	88,46	90,87	87,98
Об'єднане Королівство	93,20	90,91	91,87	91,94	92,42	90,52	92,79	94,23	92,79	90,87
Греція	71,84	71,29	69,38	68,25	63,03	67,77	69,23	64,42	62,50	66,35
Хорватія	71,36	70,81	70,33	70,14	72,51	71,09	73,08	72,12	70,19	72,60
Угорщина	75,24	72,73	72,25	72,04	70,62	70,62	72,12	70,67	69,23	70,19
Ірландія	88,83	87,08	87,08	88,63	91,94	89,57	91,83	91,83	88,46	87,02
Італія	64,56	66,51	66,99	65,88	66,35	67,30	68,27	69,23	72,12	69,71
Литва	73,30	73,21	74,16	72,99	73,93	74,41	78,85	85,58	81,25	80,29
Люксембург	92,72	96,17	94,26	95,26	94,79	94,31	93,27	93,27	93,27	93,75
Латвія	70,39	71,77	72,73	72,51	75,83	76,30	78,37	83,65	78,85	78,85
Мальта	86,89	84,21	83,73	83,89	84,83	86,26	81,25	75,48	77,40	80,77

Продовження таблиці 1.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Нідерланди	94,17	94,74	94,74	96,68	96,68	96,68	96,63	97,12	96,63	96,63
Польща	67,48	69,86	71,29	71,09	72,04	72,51	74,52	74,52	73,56	74,04
Португалія	82,04	83,25	80,38	78,20	81,52	85,31	79,33	86,06	85,58	87,50
Румунія	45,15	44,50	45,93	44,08	45,02	51,66	54,81	51,44	47,60	46,15
Словацька Республіка	77,67	76,08	76,08	75,83	74,41	73,93	75,00	75,00	76,92	75,00
Словенія	84,95	82,78	81,34	79,15	81,04	79,62	79,81	77,88	83,65	84,62
Швеція	98,06	98,56	98,56	98,58	98,58	98,58	95,67	96,63	94,71	96,15
Україна	27,18	21,53	24,40	21,33	32,23	31,28	39,90	34,62	31,73	35,10

Джерело: побудовано автором на основі [241]

За умови усунення адміністративно-регуляторних бар'єрів (табл. 1.8), зменшення рівня непрозорості та нестабільності законодавства можлива зміна співвідношення між витратами законслухняності та нелегальності і в кінцевому підсумку – зростання в суб'єктів господарювання мотивації до легалізації своїх доходів та виведення операцій із тіні.

Політичні. Одним із показників, що визначає ступінь довіри до влади, є рівень політичної стабільності в країні. Саме політична стабільність є індикатором здатності країни зберігати та продовжувати задекларовані цільові орієнтири розвитку впродовж тривалого часу.

В Україні впродовж останніх років політична стабільність перебуває на досить низькому рівні. Як свідчать результати порівняння динаміки зміни індикатора політичної стабільності й відсутності насильства/тероризму (рис. 1.11) впродовж останніх чотирьох років Україна має критичне значення цього показника.

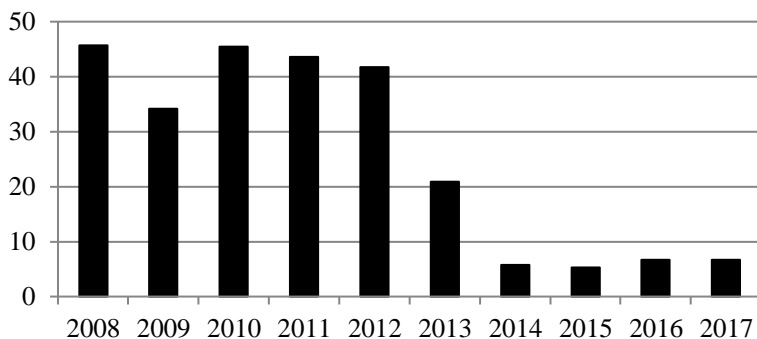

Рисунок 1.11 – Динаміка зміни індикаторів політичної стабільності й відсутності насильства/тероризму в Україні за період 2008–2017 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [170]

Таблиця 1.8 – Складові показника сприятливості ведення бізнесу

Показник	Україна	Східна Азія і Тихий океан	Європа та Центральна Азія	Латинська Америка та Карибський басейн	Близький Схід і Північна Африка	ОЕСР
Кількість податкових платежів	5,0	21,2	16,6	27,1	17,7	11,2
Час на підготовку звітності та сплату податків, годин/рік	327,5	180,9	214,4	330,0	196,7	159,4
Загальна ставка податку	41,7	33,5	32,3	46,7	32,7	39,8
Час на прикордонний та митний контроль при експорті/імпорті, годин/рік	6/32	54,7/69,2	22,1/21,1	61,9/62,6	58,0/105,4	12,5/8,5
Час на оформлення документів при експорті/імпорті, годин/рік	66/96	57,6/57,0	24,3/24,7	52,5/79,1	67,9/75,5	2,4/3,4
Вартість оформлення документів при експорті/імпорті, доларів США	192/162	109,4/109,5	97,9/93,9	110,4/116,3	244,6/269,0	35,2/24,9
Вартість проходження контролю при експорті/імпорті, доларів США	75/100	382,2/415,8	157,5/162,3	529,7/647,2	442,4/536,0	139,1/100,2

Джерело: побудовано автором на основі [47]

Якщо до політичної кризи 2013–2014 рр. його значення перевищувало 40 %, то за результатами 2017 року становить менше ніж 10 %. Численні результати вітчизняних та іноземних учених підтверджують гіпотезу про те, що рівень тінізації економіки прямо залежить від ступеня державного регулювання економіки в країні.

Так, підвищення рівня заробітної плати, посилення державного контролю за додержання умов праці, прав працівників призводять до зростання обсягу витрат виробництва і, отже знижують попит на робочу силу на офіційному ринку. Як свідчать результати (рис. 1.12), рівень регулювання ринку праці в аналізованих країнах (за винятком Франції) перевищує 40 %.

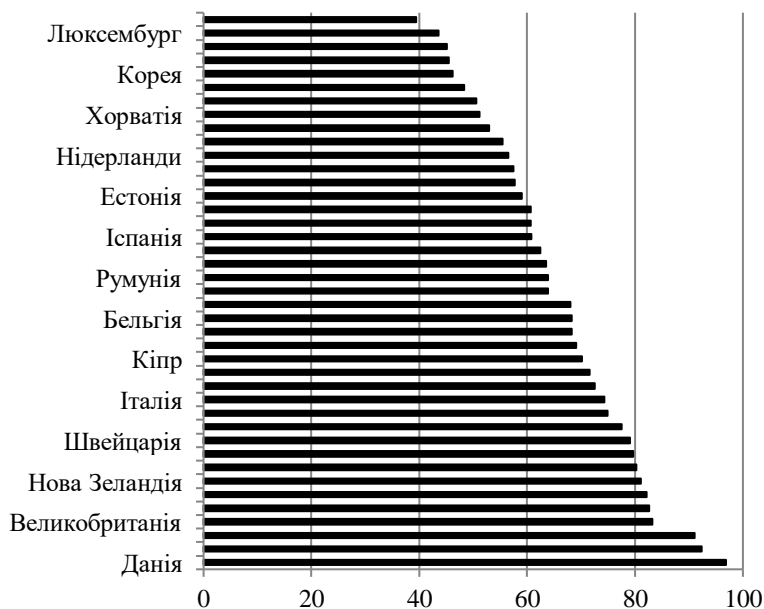

Рисунок 1.12 – Значення індексу регулювання ринку праці у 2018 році

Джерело: побудовано автором на основі [75]

Однак, незважаючи на те, що рівень державного регулювання ринку праці в Данії є одним із найвищих серед аналізованих країн (96,9%), рівень тінізації економіки становить 15%, що є набагато нижчим за решту країн світу.

Таким чином, на нашу думку, розглядати рівень державного регулювання ринку праці як визначальний фактор зростання частки тіньового сектору економіки без урахування впливу інших факторів є недоречним.

1.3. Системно-структурний аналіз каналів нелегального виведення коштів

Тінізація економіки є закономірним наслідком економічних процесів, що полягають у зростанні світової економічної кризи, та євроінтеграційних і глобалізаційних процесів у країні. На сьогодні операції з тінізації доходів активно застосовують в усіх сферах життя суспільства і на всіх його рівнях. Високий рівень корупції в державі, значний рівень бюрократії, складність відкриття та подальшого ведення бізнесу сприяють диверсифікації каналів виведення капіталу й зростанню масштабів їх використання.

Сучасні виклики економічного розвитку, що постають перед суб'єктами господарювання в Україні, спонукають їх до використання різноманітних шляхів оптимізації та зменшення можливих витрат виробничого циклу. Суб'єкти підприємницької діяльності дедалі частіше, намагаючись приховати свої доходи, реалізують різноманітні схеми тіньового виведення коштів за кордон та подальшої їх легалізації.

У результаті зростає актуальність саме ідентифікації всіх можливих легальних і нелегальних схем тінізації як

можливості зменшення податкового тиску, акумулювання додаткового доходу тощо.

За результатами проведених у I кварталі 2018 року контрольних заходів Державної аудиторської служби в Україні [237], до найбільш поширених фінансових порушень, що призвели до втрат ресурсів належать:

- ненарахування і неперерахування надходжень до загального та спеціального фондів бюджету;

- списання коштів на видатки/витрати без отримання товарів, робіт чи послуг або в обсягах, що перевищують їх фактичну вартість;

- незаконні витрати внаслідок оплати завищеної вартості виконаних робіт та/ або наданих послуг, а також завищення кількості чи вартості придбаних товарів;

- незаконні виплати фізичним особам (компенсацій, допомоги, пільг та субсидій, пенсій, стипендій), зокрема тим, які не мали права на їх отримання, або у завищених розмірах;

- недостачі коштів та матеріальних цінностей;

- проведення незаконних (зайвих) виплат із заробітної плати;

- покриття за рахунок загального фонду кошторису витрат спеціального фонду (без відновлення касових видатків загального фонду);

- втрата доходів через списання дебіторської заборгованості;

- реалізація суб'єктами господарювання товарів, робіт чи послуг (крім користування, оренди) безоплатно або за заниженими цінами;

- безпідставне покриття витрат фізичних або юридичних осіб, зокрема за відсутності в обліку дебіторської заборгованості;

– сплата внесків до державних цільових фондів за незаконними сумами з оплати праці або за завищеною ставкою збору;

– нецільові витрати;

– використання державних цільових коштів усупереч їх цільовому призначенню;

– понаднормове списання з обліку матеріальних цінностей, відсутніх у наявності;

– зайве виділення (отримання) бюджетних коштів юридичним особам, одержувачам унаслідок завищення відповідних розрахунків або які не мали права на їх отримання;

– невідображення в обліку та неотримання дебіторської заборгованості за послуги, що надаються на платній основі;

– здійснення за рахунок бюджету одного рівня видатків, які відповідно до бюджетного законодавства повинні здійснюватися з бюджету іншого рівня;

– реалізація за заниженою вартістю або безоплатно послуг (крім адміністративних), що надаються на платній основі;

– ліквідація (знищення, розбирання) майна, проведена всупереч законодавству;

– недоотримання суб'єктами господарювання належних надходжень за майно, надане в користування, оренду.

В умовах складності бізнес-процесів, багатоканальності явища тінізації доходів та наявності значного обсягу тіньових доходів, важливого значення набуває визначення всіх потенційних механізмів тіньового виведення коштів.

Аналіз напрацювань вітчизняних та закордонних учених дозволив виділити такі класифікаційні ознаки каналів тінзації економіки (табл. 1.9).

Таблиця 1.9 – Класифікація каналів тінзації доходів

№ пор.	Класифікаційна ознака	Канал
1	За природою виникнення	– легальний; – нелегальні
2	За масштабами реалізації	– внутрішній; – зовнішній
3	За характером операцій	– фондовий; – страховий; – банківський; – підприємницький; – небанківський; – експортно-імпортний
4	За етапами виробничого циклу	– канал виробництва; – канал розподілу; – канал постачання
5	За формою реалізації	– готівковий; – безготівковий
6	За способом реалізації	– легалізаційний (узаконення доходів від злочинної діяльності (доходи кримінального походження, обіг наркотичних речовин тощо)); – комерційний (здійснення тіньової діяльності юридичними та фізичними особами з метою збагачення)

Джерело: розроблено автором

1. *За способом виникнення можна виділити легальні та нелегальні тіньові фінансові потоки.*

Застосування легальних механізмів полягає у виборі більш вигідних форм функціонування економічних суб'єктів, здійсненні звільнених від оподаткування видів економічної діяльності та операцій, автоматизації процедур нарахування та сплати податків тощо.

2. *За масштабами реалізації:*

– *внутрішні* – передбачають реалізацію нелегальних операцій у межах однієї країни;

– *зовнішні* – реалізації операцій із переміщення валюти, товарів, робіт, матеріальних цінностей за межі території України.

Зазвичай залучення партнера-нерезидента під час здійснення операцій із тіньового виведення коштів ускладнює процедуру фінансового моніторингу та контролю за рухом коштів, ідентифікацію всіх учасників тіньових схем, перевірку достовірності відображеної у фінансовій звітності інформації, відсутність своєчасного обміну інформацією між митними органами. Цей факт зумовлює щорічне зростання обсягу операцій із незаконного виведення коштів через зовнішні канали.

Так, за результатами 2016 року (рис. 1.13) в загальній структурі тінізації доходів 60 % від загального обсягу (27 млрд грн.) займають операції незаконного виведення коштів за кордон. Основними сферами економіки, в яких найбільше застосовувалися різноманітні схеми тінізації доходів, були добувна промисловість, операції з нерухомим майном, переробна промисловість, фінансова і страхова діяльність.

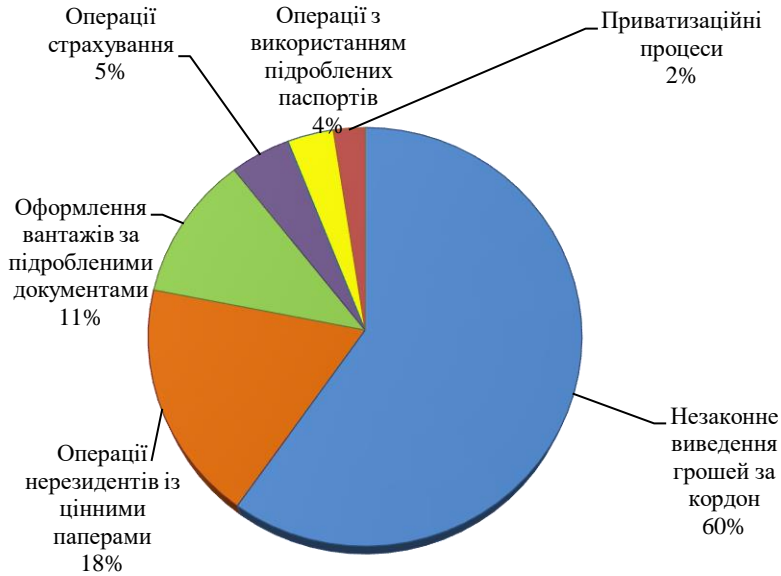

Рисунок 1.13 – Найпоширеніші операції з відмивання коштів в Україні (млрд грн)

Джерело: побудовано автором на основі [226]

За даними організації Глобальної фінансової доброчесності [74], середні обсяги незаконних фінансових потоків за кордон за період 2006–2015 років перебувають на рівні розвинених країн світу та коливаються в межах 3–10 % (рис. 1.14).

Однак, зважаючи на невисокі темпи приросту показників економічного розвитку України (найнижчий темп зростання ВВП у світі за аналізований період), це значення незаконних фінансових потоків є істотним дестабілізатором економічної ситуації в країні.

В економічній літературі існує велика різноманітність підходів до визначення основних способів

виведення коштів за кордон. Т. А. Фролова виділяє дві форми руху капіталу: інвестиційний канал – виведення (введення) підприємницького капіталу або іноземних інвестицій, та фінансово-кредитний канал – виведення (введення) позикового капіталу або переміщення капіталу (позики, кредити, банківські депозити, платежі за операціями із зарубіжними партнерами) [204].

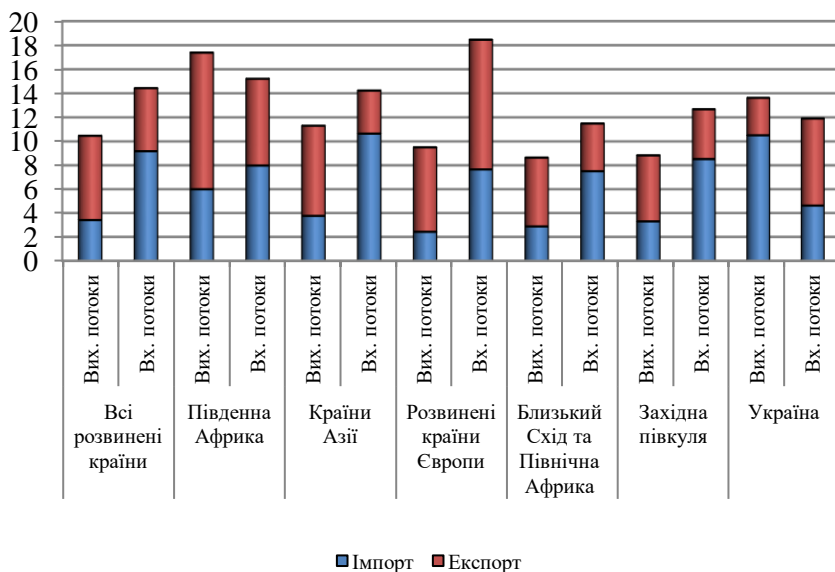

Рисунок 1.14 – Аналіз обсягів незаконних фінансових потоків в Україні та світі за період 2006–2015 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [74]

На підставі проведеного аналізу С. В. Бондар виділяє такі канали приховування капіталу за межами України: 1) зовнішньоекономічний – неповернення валютних коштів, що пов'язано з використанням

зовнішньоекономічних операцій; 2) інвестиційний – використання схем із повернення псевдоінвестицій або сплати нерезидентам дивідендів, які істотно перевищують реально вкладений іноземний капітал; 3) валютний – проведення операцій із цінними паперами, насамперед шляхом зворотного викупу вітчизняних цінних паперів; 4) страховий – проведення фіктивних операцій у сфері страхування та перестраховування [176].

Відповідно до методології Global Financial Integrity нелегальний вхідний фінансовий потік може формуватися за двома напрямками: переоцінкою експортних рахунків або недооцінкою імпортних. Водночас у першому випадку частіше за все відбувається процедура повернення незаконно виведеного раніше капіталу, в той час як у другому – можливими є тіньові розрахунки за імпортовані товари, роботи, послуги. Поряд із цим вихідний фінансовий потік виникає за рахунок дії протилежних операцій – недооцінки експортних рахунків та переоцінки імпортних. Таким чином, можна говорити про використання лише одного каналу відпливу капіталу, а саме експортно-імпортного [74].

С. С. Чернявський виділяє такі схеми виведення коштів за кордон:

1) зовнішньоекономічну – виведення валютних коштів за кордон під виглядом зовнішньоекономічної діяльності за рахунок таких операцій:

– заниження експортних та завищення імпортних контрактних цін із метою отримання іноземним партнером премії, частина якої переказується на закордонні рахунки українських резидентів;

– неповернення експортної виручки або проведення імпорту товару без його фактичного ввезення на територію України, зокрема із застосуванням механізму здійснення авансових платежів під фіктивні імпортні;

- контрактів;
- переказу або неповернення валюти з-за кордону у вигляді внесків до статутних фондів спільних підприємств;
- внесення гарантійного депозиту в іноземний банк для отримання кредиту, який фактично не видається;
- штучного застосування нерезидентом штрафних санкцій;

2) інвестиційну – використання схем із повернення псевдоінвестицій або сплати нерезидентам дивідендів, що істотно перевищують реально вкладений іноземний капітал;

3) фондову – проведення операцій викупу раніше емітованих вітчизняних цінних паперів;

4) страхові – здійснення фіктивних операцій зі страхування та перестраховування [308].

Водночас автор зазначає, що саме зовнішньоекономічна складова займає вагомую частину тіньового сектору економіки та є найпоширенішою серед суб'єктів економічної діяльності.

Відповідно до Наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо комплексної оцінки обсягів непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі України» [253] виведення капіталу з України може здійснюватися за такими схемами: непродуктивного легального відпливу, прихованого відпливу, незарєстрованого відпливу.

Легальний непродуктивний відплив капіталу може здійснюватися через: надання позик нерезидентам депозитними корпораціями (крім НБУ), виплати відсотків за депозитами нерезидентів, здійснення прямих інвестицій з України, здійснення портфельних інвестицій з України, репатріація доходів нерезидентів, отриманих від

інвестиційної діяльності в Україні, сплата капітальних та інших поточних трансфертів.

Прихований вплив капіталу може відбуватися шляхом: спотворення цін на експортну чи імпорتنу продукцію, за результатами цього фінансову вигоду отримують саме закордонні контрагенти; недоотримання виручки вітчизняними учасниками зовнішньоекономічної діяльності через фіктивні операції; неповернення валютної виручки за експортними операціями; придбання вільноконвертованої іноземної валюти в Україні з метою її втрачання за межами нашої держави.

Проведений аналіз свідчить про наявність широкого спектра каналів та схем незаконного виведення коштів за кордон із залученням широкого кола учасників, основними з яких є банківські установи, страхові та інвестиційні компанії, суб'єкти підприємницької діяльності як у середині країни, так і за її межами (табл. 1.10).

Залежно від етапів виробничого циклу можна виділити три канали тінізації доходів: *канал виробництва, канал розподілу та канал постачання.*

Канал виробництва передбачає застосування незаконних схем тінізації доходів на різних етапах виробництва: діяльність пов'язана з незаконним виробництвом товарів та послуг, тіньова інвестиційна діяльність, тіньові операції під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

На етапі розподілу суб'єкти господарювання застосовують незаконні схеми приховування доходів шляхом неофіційного працевлаштування працівників, ухилення від сплати податків, зборів та інших платежів, необґрунтованої виплати дивідендів.

Таблиця 1.10 – Канали незаконного виведення коштів за кордон

Канал	Спосіб реалізації	Характеристика
1	2	3
Банківський	Видача явно неповоротних кредитів	Операції з переказу коштів в іноземній валюті з рахунків в українських банках на рахунки в іноземних
	Фіктивне банкрутство банківських установ із виведенням коштів на закордонні рахунки	
	Відкриття резидентами рахунків в іноземних банках	
	Завищення відсоткової ставки за кредит в іноземній валюті, наданий українській стороні	
	Подрібнення вкладів (смерфінг)	
Експортно-імпортний	Заниження документальної експортної ціни товару, який в офшорній зоні реалізується за світовими цінами	Неповернення валюти на територію України, отриманої від економічної діяльності, здійснювано за її межами
	Міжнародні перестраховальні операції	
	Надання відстрочення з оплати експортної продукції	
	Маніпуляції з цінами під час товарообмінних операцій із подальшим інвестуванням за кордон частини коштів	
	Необґрунтовані авансові перерахування на підставі фіктивних контрактів на поставки в країну товарів та оплати фіктивних імпорتنних послуг	
	Завищення в контракті показників якості експортного товару з одночасним завищенням розміру штрафу на той випадок, якщо товар не відповідає зазначеній якості	
	Завищення документальної імпоротної вартості товару, що фактично реалізується за його реальною ціною	
	Фіктивні імпортні контракти	
	Створення фіктивної заборгованості перед підконтрольними юридичними особами за кордоном	

Продовження таблиці 1.10

1	2	3
Господарський	Створення офшорних компаній для виведення частини прибутку з оподаткування	Здійснення невідгідної для українського партнера діяльності з отриманням неофіційної вигоди за межами України
	Використання схем із повернення псевдоінвестицій або сплати нерезидентами дивідендів, що істотно перевищують реально вкладений іноземний капітал	
	Маніпуляція з цінами	
	Укладання угод підприємства з однією й тією самою стороною щодо купівлі-продажу тих самих цінних паперів	
Небанківський	Неконтрольоване вивезення готівкової валюти за кордон	Використання телеграфних та інших переказів коштів
	Придбання нерухомості за кордоном	
	Використання благодійних організацій (злочинні кошти маскуються під благодійні внески)	
Страховий	Укладання фіктивного договору страхування, повернення страхових платежів, операції з перестраховання за кордон	Здійснення фіктивних операцій страхування
	Внесення страхового депозиту в іноземний банк із формальним наміром отримати кредит і відмова від нього в подальшому	

Джерело: узагальнено автором на основі [176, 192, 296]

На етапі постачання застосовують схеми з маніпулювання вартістю, кількістю та якістю товарів, робіт і послуг, що надаються, приховування або відображення неіснуючого факту передавання об'єкта іншій стороні.

Ці схеми на сьогодні є найбільш поширеними серед учасників тіншового сектору економіки. Однією з причин цієї ситуації є те, що використання каналів постачання не супроводжується додатковими витратами, оскільки реалізується переважно за рахунок відображення недостовірної інформації у звітності економічного суб'єкта, а не фізичного переміщення товарів. Зазвичай об'єктом цих операцій є або товари з низькою ринковою ціною, або ті, що не мають жодної цінності.

3. За формою реалізації тіншові операції можуть здійснюватися в готівковій та безготівковій формах.

Одним із найпростіших та найпоширеніших каналів тінзації доходів є готівковий, що характеризується складністю ідентифікації ознак нелегальної діяльності, незначною кількістю учасників, високим рівнем анонімності. Однак, незважаючи на переваги готівкового каналу, останнім часом дедалі більшої актуальності набувають саме безготівкові розрахунки під час реалізації тіншових операцій із залученням банківських установ. Одним із найбільш неврегульованих питань у контексті застосування безготівкового каналу тінзації валюти є ринок криптовалют. Будучи досить інноваційним методом платежів, зростання масштабів їх використання створює додаткові загрози економічній стабільності країни.

Основними причинами цієї ситуації в Україні є:

- відсутність задекларованих процедур регулювання ринку криптовалют;
- наявність високого ступеня анонімності та конфіденційності стосовно учасників цих транзакцій;

– інтернаціональний характер обігу.

4. *За характером операцій канали поділяють на фондовий, банківський, страховий, небанківський.*

Фондовий. Однією з причин використання фондового каналу тінзації доходів є наявність високого ступеня анонімності щодо учасників операцій з цінними паперами. В Україні ринок цінних паперів перебуває лише на стадії свого формування та розвитку. Відсутні механізми контролю за діяльністю всіх його учасників, низький рівень обізнаності щодо особливостей обігу основних та похідних цінних паперів.

Зазвичай об'єктом тінювих операцій на фондовому ринку є переважно боргові цінні папери, оскільки їх випуск та обіг не потребують обов'язкової реєстрації емітента, а передавання права володіння ними – фіксації зміни власника.

До найбільш поширених операцій із тінзації доходів на ринку цінних паперів належать:

– емісія та розміщення цінних паперів підприємств-потенційних банкрутів;

– придбання цінних паперів за завищеною вартістю з метою подальшого зменшення обсягу податкового зобов'язання за податком на прибуток;

– збільшення статутного капіталу підприємства за рахунок цінних паперів, не забезпечених реальними активами або таких, балансова вартість яких перевищує ринкову;

– емісія векселя як оплата за товари, роботи, послуги, фактичне надання яких не здійснювалося;

– емісія незабезпечених цінних паперів.

Страхові канали. До найбільш поширених тінювих схем, що реалізуються через страхові канали, належать:

– операції з псевдострахування;

– укладання договору страхування з подальшим отриманням компенсації за настання фіктивного страхового випадку;

– укладання договору страхування із завищеною страховою вартістю об'єкта.

Досить часто об'єктом страхування, крім матеріальних активів, є зобов'язання однієї сторони перед іншою. Досить поширеною є практика укладання договору страхування з працівниками підприємства на випадок не виплати заробітної плати з подальшим настанням цього страхового випадку. Таким чином, суб'єкти господарювання ухиляються від сплати податків та зборів із заробітної плати.

Банківські канали передбачають реалізацію тінювих операцій, спрямованих на легалізацію незаконно отриманих доходів, у формі відсотків за депозитом, застосування нелегальних схем переміщення коштів на рахунки інших держав тощо. Зазвичай під час реалізації цих операцій комерційний банк є посередником між двома або більше суб'єктами господарювання, які здійснюють операції з:

– легалізації незаконно отриманих доходів через конвертаційні центри;

– організації «одноденних» комерційних банків, які після залучення остатнього обсягу депозитних вкладів, надання фіктивних кредитів ліквідовуються;

– видання кредитів без відповідного забезпечення;

– переведення коштів між рахунками декількох банків. Досить часто в цих схемах беруть участь банківські установи інших країн.

Застосування небанківських каналів тінізації доходів передбачає організацію фондів різноманітного спрямування (кредитних спілок, професійних об'єднань громадян, організацію тінювого банкінгу тощо) із

залучення легально та нелегально отриманих коштів від населення, працівників підприємств, суб'єктів господарювання та шляхом послідовних ітерацій із залученням декількох небанківських та банківських установ їх повернення під виглядом офіційно отриманих відсоткових доходів, дивідендів за цінними паперами.

Зазвичай використання всіх зазначених вище каналів тінізації доходів прямо чи опосередковано здійснюється з метою повного або часткового ухилення від оподаткування чи легалізації раніше незаконно отриманих доходів.

Враховуючи вищезазначене, проведемо аналіз найбільш поширених схем ухилення від оподаткування, що реалізуються в рамках каналів, які ми визначили.

Мінімізацію податкового навантаження можна розглядати як складне явище, пов'язане із застосуванням сукупності інструментів та заходів, спрямованих на зменшення суми податкових платежів шляхом:

- зменшення бази оподаткування за більшістю податків та зборів, платником яких є суб'єкт підприємницької діяльності;

- оптимізації податкового навантаження в майбутньому шляхом вибору найбільш доцільних із точки зору співвідношення «доходи – податкові платежі» схем функціонування економічного суб'єкта [172].

Зменшення бази оподаткування може здійснюватися шляхом:

- ведення подвійної бухгалтерії;
- допущення бухгалтерських помилок;
- заниження прибутку;
- приховування частини активів.

Крім того, досить поширеними є операції з виведення прибутку за кордон шляхом розподілу бізнес-процесів між суб'єктами підприємницької діяльності

різних країн. Зазвичай процеси виробництва продукції здійснюються на території України, а фінансові операції та операції з управління активами – на іноземних підприємствах за кордоном. Процес розподілу доходів та витрат цих підприємств побудований таким чином, щоб максимальна частина доходів акумулювалася за кордоном.

Крім розглянутої вище схеми тінізації доходів, деякі суб'єкти підприємницької діяльності застосовують механізми, спрямовані на отримання відшкодування ПДВ у результаті операцій із тінізації доходів (рис. 1.16).

Застосування нелегальних каналів мінімізації податкових платежів – процес, що ґрунтується на свідомому використанні методів приховування доходів від податкових органів, подання недостовірної бухгалтерської та податкової звітності [269].

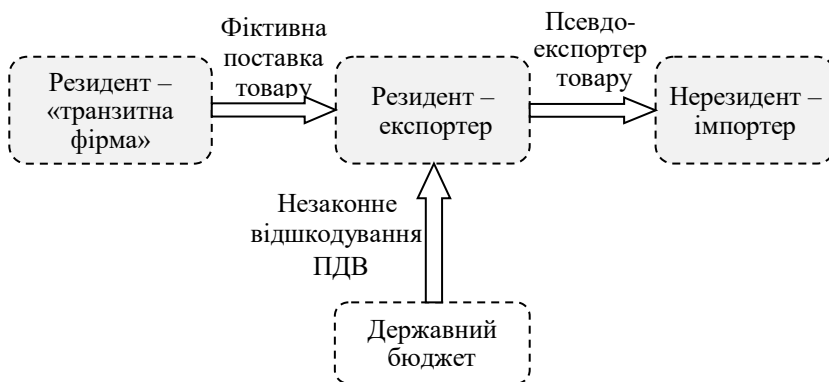

Рисунок 1.15 – Алгоритм незаконного відшкодування ПДВ під час здійснення операцій із тінізації доходів через податкові канали

Джерело: побудовано автором за даними [273]

Частота, масштаби застосування та співвідношення вищенаведених варіантів мінімізації податкового

навантаження економічними суб'єктами залежать від наявності й ступеня впливу цілого ряду факторів, основними з яких є:

- стабільність, справедливість та неупередженість податкового законодавства;
- наявність законодавчих колізій;
- рівень податкового навантаження;
- розмір штрафних санкцій за ухилення від сплати податків щодо величини незаконно виведених за рахунок цього коштів;
- рівень корупції в контролюючих органах;
- стабільність грошово-кредитної та фінансової систем у країні;
- рівень розвитку фондового, страхового, інвестиційного, банківського ринків країни [186].

На сьогодні суб'єктами підприємницької діяльності напрацьований значний перелік схем ухилення від оподаткування, використання яких залежить від того, які фактори переважають та найбільш негативно впливають на діяльність економічних суб'єктів.

Л. П. Сідельникова [269] до найбільш популярних форм ухилення від оподаткування відносить:

- неповідомлення органам контролю про свою присутність або діяльність у країні, в якій платник податків перебуває чи займається підприємницькою діяльністю;
- неповідомлення про джерело доходу, що підлягає оподаткуванню;
- приховування частини доходу, що підлягає оподаткуванню, повідомлення про витрати, яких не зазнали понесені, або завищення реального обсягу зазнаних витрат;

– відрахування з доходу сум на амортизацію неіснуючих основних засобів;

– невиплата податковим органам сум податків на доходи фізичних осіб у частині оподаткування заробітної плати найманих працівників.

Міністерством фінансів України спільно з Державною податковою адміністрацією України, Міністерством економіки, Держмитслужбою, Міністерством юстиції [218] умовно схеми мінімізації податкових зобов'язань було поділено на дві категорії:

– схеми, що базуються на прогалинах законодавства або використанні різних систем та ставок оподаткування;

– схеми, пов'язані з прямим порушенням норм законодавства: підроблення документів, невідображення в податкових деклараціях податкових зобов'язань, використання підставних («фіктивних») юридичних або фізичних осіб.

На думку Р. С. Квасницької та І. В. Величко всі схеми мінімізації податкових зобов'язань варто поділити на чотири категорії:

– схеми зменшення податкових зобов'язань;

– схеми оптимізації податкових зобов'язань;

– схеми ухилення від оподаткування;

– схеми, що мають ознаки шахрайства (саме шахрайство, підроблення документів) [203].

На підставі проведеного аналізу можемо виділити три найбільш поширені канали мінімізації податкових платежів на рівні окремих економічних суб'єктів:

– використання недосконалої існуючої податкової системи України;

– зміну реальної вартості товарів, робіт, послуг під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності;

– використання офшорних схем, конвертаційних центрів із метою ухилення від сплати податків та зборів.

На сьогодні саме остання складова займає найбільш вагоме місце під час формування незаконних фінансових потоків через податкові канали. Як показують дослідження «Tax Justice Network», загальна сума коштів, виведених в офшори з України, становить 167 млрд дол., тобто перевищує розмір сукупного зовнішнього боргу України [238]. Найбільшим недоліком офшорних схем є те, що вони дозволяють виводити за кордон не лише прибуток, а й частину фонду заробітної плати, а також ресурси амортизаційного фонду, що обмежує фінансові можливості промислового сектору економіки.

Більш детальний аналіз існуючих інструментів ухилення від оподаткування за допомогою офшорних та інших схем наведений у таблиці 1.11.

Таблиця 1.11 – Особливості використання офшорних та інших схем у процесі ухилення від оподаткування

№ пор.	Інструмент	Сутність
1	2	3
<i>1. Ухилення від оподаткування за допомогою офшорних схем</i>		
1.1	Офшорні схеми	<ul style="list-style-type: none"> ✓ використання класичних офшорних зон – реєстрація компанії на території офшорних зон без ведення подальшої діяльності на ній, але з повним звільненням від оподаткування, ведення звітності в обмін на сплату фіксованого збору; ✓ реєстрація компанії на юрисдикціях із низькими ставками оподаткування для визначених типів компаній, зокрема: нерезидентських, міжнародних. ✓ використання юрисдикцій із лояльним валютним та банківським контролем, в яких відсутні обмеження для банківських установ на діяльність з офшорними компаніями або відкриття для своїх клієнтів рахунків на територіях офшорів

Продовження таблиці 1.11

1	2	3
<i>2. Ухилення від оподаткування за допомогою інших схем</i>		
2.1	Конвертаційні центри	✓ подібнення суми коштів шляхом створення «фінансового коридору» з одноденних фірм, рахунків, банків та подальше їх виведення
2.2	Контрафакт	✓ використання чужого логотипа або розроблення свого з подібним до оригінального виглядом; ✓ фальсифікація чужого товару або виробництво свого з подібними до оригінального характеристиками; ✓ підробка зовнішнього вигляду товару, його дизайнерських рішень; ✓ незаконне використання мультимедіа-продукції, книг і комп'ютерних програм («піратські диски»); ✓ незаконне використання запатентованих технічних рішень

Джерело: [189]

Значна різноманітність нормативно-правових актів у сфері оподаткування містить велику кількість прогалин та змін, формує підґрунтя для економічних суб'єктів щодо ухилення від сплати податків шляхом зменшення суми оподаткованого прибутку. Аналіз найбільш поширених схем уникнення від оподаткування засвідчує, що переважна більшість із них базується на використанні недосконалості існуючої спрощеної системи оподаткування, алгоритм застосування яких наведений у таблиці 1.12.

Зростання обсягів ЗЕД, вихід на міжнародні ринки товарів і послуг розширюють можливості для мінімізації податкових зобов'язань або ухилення від оподаткування шляхом маніпуляцій із митною вартістю товарів (табл. 1.13).

Таблиця 1.12 – Використання недоліків у системі оподаткування з метою мінімізації податкового навантаження

№ пор.	Інструмент	Сутність
1	2	3
<i>1. Ухилення від сплати податків за допомогою спрощеної системи оподаткування</i>		
1.1	Отримання готівки юридичними особами за допомогою ФОП	<ul style="list-style-type: none"> ✓ здійснення операцій із ФОП на 3-й групі єдиного податку, що передбачає сплату 5 % податку з обороту (без ПДВ). Ця схема є більш привабливою для суб'єктів малого бізнесу, оскільки не дозволяє уникнути ПДВ та передбачає сплату 7–9 % від обсягу операції; ✓ здійснення операцій із ФОП на 2-й групі єдиного податку протягом кварталу. Вартість її застосування для суб'єкта підприємництва становить 4–5 %; ✓ виведення прибутку та/або фонду заробітної плати юридичних осіб ФОП на 2-й групі єдиного податку через посередництво ФОП на загальній системі оподаткування
1.2	Приховування частини виручки	✓ реалізація товарів та послуг ФОП на 1-й та 2-й групах єдиного податку з заниженням обсягу отриманої виручки
1.3	Співпраця юридичних осіб із ФОП за цивільно-правовими договорами	✓ укладання договору з ФОП на 3-й групі єдиного податку, без найманих працівників, що надають послуги з використання трудових ресурсів – професійні, адміністративні, а також у сфері інформаційних технологій. Передбачає сплату єдиного податку розміром 5 % та мінімального єдиного соціального внеску
<i>2. Ухилення від сплати податків із використанням «податкових ям»</i>		
2.1	«Податкові ями»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ штучне завищення собівартості товарів та послуг; ✓ легалізація товару, придбаного за готівку; ✓ переведення коштів у готівку при здійсненні будівельних робіт із використанням страхових компаній;

Продовження таблиці 1.12

1	2	3
		<ul style="list-style-type: none"> ✓ ухилення від сплати податків шляхом переведення коштів на дебіторську заборгованість; ✓ ухилення від сплати податку на прибуток, отриманий банком завдяки реалізації векселів та ін.
<i>3. Ухилення від сплати податку на додану вартість (ПДВ)</i>		
3.1	Фіктивне підприємництво	<ul style="list-style-type: none"> ✓ отримання контролю над економічним суб'єктом для вчинення дій, спрямованих на уникнення або ухилення від сплати податків – зокрема, ПДВ, отримання готівки та проведення маніпуляцій із документацією; ✓ перекладання зобов'язань зі сплати податків реально існуючих економічних суб'єктів на фіктивні підприємства
3.2	Формування схемного податкового кредиту	<ul style="list-style-type: none"> ✓ офіційний імпорт товарів до України, зі сплатою до бюджету ПДВ на імпорт та отриманням податкового кредиту на дану суму. Реалізація товару всередині країни за готівку без оформлення відповідних документів та зберігання даних товарів на обліку підприємства

Джерело: узагальнено автором на основі [189, 190]

Найбільш поширеними схемами є відшкодування ПДВ шляхом завищення вартості товарів або виведення незаконних фінансових потоків за кордон та осідання збитків від такої діяльності в Україні за рахунок реалізації експортних товарів за собівартістю) [181].

Таким чином, проведений аналіз свідчить про наявність широкого спектра схем ухилення від оподаткування, комплексне застосування яких спричиняє, окрім зменшення фіскальних потоків, погіршення економічного середовища, виникнення негативних макроекономічних наслідків: деформацію платіжного

балансу, виведення капіталів із країни, формування додаткового тиску на валютний курс, деструктивний вплив на формування різновекторних пріоритетів митної та податкової політики країни, поглиблення корупційних схем. У цілому ці втрати відображаються на значних обсягах недоотриманих доходів бюджету та зниженні здатності держаних органів до виконання покладених на них функцій на повноважень.

Таблиця 1.13 – Інструменти ухилення від оподаткування під час експортно-імпортних операцій

№ пор.	Інструмент	Сутність
1.	Порушення митних правил та контрабанда	<ul style="list-style-type: none"> ✓ приховування валютної виручки за кордоном за допомогою заниження фактурної вартості товарів або сировини; ✓ приховування операцій імпорту під виглядом транзиту товарів через митну територію країни з подальшим отриманням імпортерами пільг щодо сплати митних та інших видів податків; ✓ незарахування імпортованих товарів, що надходять на підприємства, і подальша реалізація їх як беззвітних; ✓ приховування працівниками заробленої валюти за кордоном і факту розрахунку з ними на підприємстві, що займається наймом; ✓ ввезення товарів від виглядом гуманітарної допомоги; ✓ перевантаження продукту з іноземного судна на українське у відкритому морі з метою отримання пільг у разі оподаткування
2.	Маніпуляції з вартістю	<ul style="list-style-type: none"> ✓ штучне завищення/заниження митної вартості товарів під час операцій імпорту/експорту

Джерело: узагальнено автором на основі [181, 185]

Така ситуація зумовлює необхідність розроблення ефективного інструментарію протидії ухиленню від оподаткування, що дозволяв би своєчасно ідентифікувати протиправні дії суб'єктів господарювання на всіх стадіях їх виникнення. Розроблення цих заходів сприятиме підвищенню рівня фінансової безпеки та зміцненню конкурентоспроможності економіки України.

За умов прискореного розвитку євроінтеграційних процесів, виходу на нові ринки збуту товарів і послуг вагоме місце в загальній державній стратегії розвитку країни займає аналіз та ідентифікація всіх можливих схем ухилення від оподаткування і формування незаконних фінансових потоків.

Проведений аналіз засвідчив наявність широкого спектра інструментів приховування оподаткованого прибутку економічними суб'єктами, переважна більшість з яких пов'язана з недосконалістю існуючої системи нарахування та сплати податкових платежів. Відсутність належного контролю з боку контролюючих органів, нерозвиненість системи електронного обліку руху товарів та коштів між різними економічними агентами, значний рівень корупції в державних органах контролю, митних і податкових органах лише поглиблює дані процеси та сприяє зростанню їх обсягів.

Зважаючи на вищезазначене та враховуючи той факт, що саме податкова складова є найбільш вагомим джерелом наповнення державного й місцевих бюджетів, виведення цих коштів із тіні можна розглядати як передумову підвищення фінансової самодостатності країни, зростання рівня її економічної безпеки та конкурентоспроможності.

РОЗДІЛ 2 ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ВПЛИВУ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СОЦІО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ

2.1. Теоретичні основи впливу тінізації економіки на показники економічного розвитку країни

Сучасні тенденції розвитку економіки в глобальному та національному вимірах базуються на процесах широкомасштабної трансформації механізмів руху капіталу, що змінюють структуру і способи розміщення фінансових активів. Одним із факторів, що визначає напрями та прозорість процесів руху коштів, динаміку зміни показників соціо-еколого-економічного розвитку країни, є тінізація економіки.

Серед науковців існують різні підходи до обґрунтування наявності та сили впливу тінізації на показники економічного розвитку країни. Так, одна категорія науковців пов'язує цей вплив із регіональними особливостями економічного розвитку країни, у той час як інша – з ефективністю державної політики фінансового моніторингу й контролю.

Деякі дослідження пов'язують явище тіньової економіки з низькою продуктивністю та рівнем економічного розвитку країни. Так, наприклад, 70 % країн із високою часткою тінізації – це країни Африки, в той час як країни з високим рівнем доходу мають меншу частку тіньової складової [85].

Не існує однозначного розуміння і найбільш вразливих із точки зору впливу тінізації економіки напрямів та показників економічного розвитку країни.

За наслідками впливу тіньової економіки на розвиток країни існуючі теоретико-методичні

напрацювання вітчизняних та закордонних авторів можна розділити на два підходи: витратний і результатний.

Відповідно до першого підходу тіньова економіка негативно впливає на макроекономічне середовище країни, спотворює показники офіційної статистики, тим самим знижуючи ефективність діючої макроекономічної політики.

У. Мазур стверджує, що тіньова економіка має істотний і стабільний вплив як на інфляцію, так і на рівень податкового навантаження. Рівень інфляції є зростаючою функцією рівня тіньової економіки, тоді як частка податків у структурі ВВП є спадною функцією. Таким чином автор наголошує на тому, що збільшення частки тіньової економіки зменшує базу оподаткування, внаслідок чого зростають граничні витрати на залучення однієї грошової одиниці податкових надходжень, що дає уряду стимул замінити надходження від зростання рівня інфляції на надходження від податку на прибуток [105].

Деякі автори висувають гіпотезу про те, що істотне скорочення тіньової економіки призводить до значного збільшення податкових надходжень, а отже, до більшої кількості та якості суспільних благ і послуг, що в кінцевому підсумку може стимулювати економічне зростання. Так, наприклад, Н. Лайоза робить висновок, що в країнах, де рівень фактичного податкового навантаження значно перевищує його оптимальне значення, а додержання законодавства відбувається на досить низькому рівні, збільшення відносної величини неформальної економіки призводить до зниження темпів економічного зростання. Причиною цього є негативна кореляція між показниками неформального сектору економіки та індексу державної інфраструктури [97].

В. Танзі [146] та Ф. Шнайдер [136] стверджують, що одним із найбільших негативних наслідків тіньової

економіки є зниження бази оподаткування та відповідно скорочення обсягу державних надходжень, що в кінцевому підсумку призводить до постійного неефективного підвищення ставок податків. Крім того, таке зменшення податкових надходжень є причиною зниження урядових доходів та зі свого боку – погіршення якості надання суспільних благ і послуг.

До аналогічного висновку прийшла Н. Лайоза [97], яка за допомогою математичного апарату досліджувала вплив тіньової економіки на показники економічного зростання в Латинській Америці. У результаті вчена дійшла висновку, що під час зростання рівня тіньової економіки знижується рівень доступу до державних послуг для громадян, а сама тіньова економіка знижує державний дохід, призводить до меншої спроможності надавати суспільні товари високої якості, неефективного розподілу ресурсів, знижує якість життя населення.

Крім зазначених економічних наслідків, тіньова економіка є каталізатором недобросовісної конкуренції, з якою стикаються фірми, що діють у межах правового поля, погіршує умови праці, зменшує рівень світової конкурентоспроможності країни [12, 61, 89], заохочує корупцію, послаблює верховенство права та довіру до органів влади [133].

До аналогічних висновків прийшли Ф. Шнайдер, Р. Клінгмайр [138] та Е. Кірхлер [85], які стверджували, що тіньова економіка є перешкодою для економічного зростання та спотворює показники розвитку країни.

Автори праці [81] на підставі економетричної моделі довели вплив негативних наслідків тіньового виведення капіталу на валовий внутрішній продукт країни. У результаті цього вони розробили механізм виявлення випадкових подій, девіантних об'єктів та винятків із транзакції клієнта, які призводять до тінізації доходів. У

праці Н. Мугарура [112] емпірично підтверджено негативний вплив використання змінних інвестицій та обмінних курсів на потоки капіталу, запропоновано інструменти заохочення інвестиційних вкладень у внутрішні державний та приватний сектори країни.

Значна кількість учених досліджують тіньову складову економічного розвитку країни через призму її впливу на рівень інвестиційної привабливості країни.

В умовах значного дефіциту фінансових ресурсів внутрішні та зовнішні інвестиції стають вагомим інструментом прискорення темпів економічного зростання та створюють можливість для переходу на якісно новий рівень розвитку країни.

Фахівці Конференції ООН з торгівлі та розвитку зростання обсягів прямих іноземних інвестицій та якісного перетворення їх потоків визначили ключовою домінантою досягнення Цілей розвитку тисячоліття, затверджених країнами-членами ООН. Такі цілі мають очевидну соціальну та економічну спрямованість, а тому налагодження прозорих і стабільних відносин у сфері інвестування є на сьогодні важливим завданням для урядів усіх без винятку країн.

Інвестиції розглядаються як передумова технічного та технологічного оновлення виробництва, структурних зрушень у національній економіці, підвищення якісних показників господарської діяльності на мікро- та макрорівнях, запорука макроекономічної стабільності країни. В умовах інтернаціоналізації економіки та лібералізації потоку капіталу створюються умови до зменшення інформаційної прозорості фінансових потоків і розширення можливостей незаконного виведення коштів за кордон.

За даними Управління Організації Об'єднаних Націй з наркотиків та злочинності, щорічна сума

відмивання коштів становить 2–5 % від світового ВВП, істотно впливає на показники економічного розвитку країни і розглядається інвесторами як одна з головних загроз ефективному капіталовкладенню.

У рамках емпіричного дослідження зв'язку тіньової економіки та прямих іноземних інвестицій у розрізі 24 країн світу з перехідною економікою Г. Абед та Х. Давуді прийшли до висновку про наявність статистично значущого негативного впливу тіньової складової економіки на її інвестиційний розвиток [1].

Аналогічні результати негативного впливу корупційної складової на загальний обсяг прямих іноземних інвестицій у Східній Європі та країнах колишнього Радянського Союзу були одержані Б. Смарзинською та С. Веєм [141].

Дж. Ламбсдорф та П. Корнелій підтвердили наявність негативного впливу тіньової економіки на обсяг прямих іноземних інвестицій для африканських країн. Автори прийшли до висновку про те, що корупція стримує прямі іноземні інвестиції більше, ніж державні [92].

Г. Яницький стверджував про те, що для восьми країн ЄС (Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія, Румунія) та України найважливішим фактором, що визначає обсяг прямих іноземних інвестицій, є відкритість та прозорість торговельних відносин [79].

У цілому багато дослідників припускають, що приплив прямих іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, пов'язаний із відкритістю торгівлі. Так, Т. Аддісон і А. Хешматі [4] дослідили зміну обсягу прямих іноземних інвестицій для майже 50 країн, що розвиваються, використовуючи показники частки експорту та імпорту в структурі ВВП. Їх висновки свідчать про наявність позитивного та сильного зв'язку між ними.

Досить часто серед науковців тіньова складова економіки розглядається через призму її впливу на рівень корупції в країні. Так, наприклад, С. Борлеа, М. Ахім, М. Мірон [24] у процесі дослідження зв'язку між тіньовою економікою та економічним зростанням підтвердили наявність негативного та сильного на рівні 1 % кореляційного зв'язку (коефіцієнт кореляції = $-0,757$) між рівнями корупції та ринкової капіталізації. Розрахунок коефіцієнта регресії, що є статистично значущим на рівні значущості 1%, дозволив зробити висновок про негативний вплив корупції на економічне зростання в країні, а варіативність економічного зростання пояснити досить високим рівнем тіньової економіки (55,7 %).

Одним із способів дослідження впливу тіньової економіки на процеси формування та розподілу фінансових ресурсів служить інтеграція складових тіньової економіки в існуючі макроекономічні моделі оцінювання функціонування офіційного сектору економіки. Дж. Х'юстон [73] на підставі розроблення теоретичної моделі бізнес-циклу, що враховує зв'язок податкової та монетарної політики з тіньовою складовою, прийшов до висновку, що, з одного боку, вплив тіньової економіки необхідно враховувати при встановленні податкової та регуляторної політики держави, а з іншого – існування тіньової економіки може призвести до збільшення інфляційних ефектів унаслідок застосування фіскальних або монетарних стимулів.

Зниження тіньового сектору економіки призводить до зростання податкових надходжень до бюджету, що, з одного боку, покращує кількість та якість наданих суспільних благ, з іншого – за наявності скупчених суспільних благ формальний та неформальний сектори економіки конкурують за можливість надання державних послуг за умови вільного розвитку неформального сектору

економіки. Це призводить до неефективного розподілу та/або використання суспільних благ та до зниження темпів економічного зростання.

Основне припущення під час оцінювання розміру тіньової економіки полягає в тому, що люди, які займаються тіньовою економічною діяльністю, використовують готівку у своїх операціях, щоб ухилитися від сплати податку на прибуток та податок із продажу за ці види діяльності. Тому збільшення розміру тіньової економіки призводить до пропорційного збільшення попиту на гроші в обігу. Оскільки розширення грошової маси визначається центральним банком на основі очікуваного зростання офіційного обсягу виробництва (ВВП), пропозиція грошей в обігу буде меншою, ніж попит, який повинен чинити тиск на процентні ставки та на загальний рівень цін.

Крім того, розширення попиту уряду на запозичення для покриття втрат податкових надходжень через ухилення від сплати податків буде конкурувати з приватним сектором для банківських депозитів, що також призведе до зростання процентних ставок і, як наслідок, до збільшення вартості інвестицій.

Вплив тіньової економіки в коротко- та довгостроковій перспективах за допомогою динамічних моделей дослідив Р. Ромеро [131]. Одержані результати свідчать про те, що зі збільшенням майнової нерівності всередині країни частка неформальної економіки істотно зростає в короткостроковому періоді і забезпечує більш низький сукупний дохід та диспропорції в розподілі багатства в довгостроковому періоді.

Представники другого підходу поряд із негативними наслідками тіньової економіки виділяють ряд її позитивних ефектів. Так, Ф. Шнайдер [134] зазначає, що офіційна економіка ніколи не зможе працювати ефективно

за умови її повного відокремлення від неофіційної. У своєму дослідженні автор дійшов висновку про те, що більше ніж 66 % доходів, отриманих у тіньовому секторі, негайно витрачаються в офіційній економіці, тим самим стимулюючи її розвиток. Більше ніж 50 % загального обсягу ВВП в Танзанії, Україні, Перу, Панамі, Гватемалі, Грузії та Болівії було створено в тіньовому секторі економіки. За період із 1999 року до 2006 року в більше ніж 162 країнах світу тіньовими транзакціями було акумульовано в середньому 34,5 % від офіційного ВВП. Водночас значення такого показника як зайнятість у неофіційній економіці багатьох країн становить на сьогодні більше ніж 70 %: Замбія – 80,7 %, Уганда – 83,7 %, Таїланд – 72,1 %, Непал – 73,3 %, Гана – 78,5 % [75].

На підставі аналізу показників економічного розвитку Сполученого Королівства (1960–1984) Д. Бхаттачарія [18] виявив наявність позитивного впливу тінізації на рівень споживчих витрат на придбання довгострокових товарів та послуг.

У своєму дослідженні на прикладі Бельгії М. Адам та В. Гінзбург [3] встановили позитивний зв'язок між тіньовим та офіційним секторами економіки.

А. Сінгх, С. Джайн-Чандра і А. Мохоманд [139] вважали, що існування тіньової економіки в незначних масштабах є стимулятором та підґрунтям для подальшого економічного зростання офіційної економіки. Тіньову економіку як основу для вирішення економічних та соціальних потреб країни, які в офіційному секторі вирішуються неефективно або не вирішуються зовсім, розглядав Б. Пфау-Еффігер [123].

Р. Місаті на прикладі Африки аналізував зв'язок між тіньовою економікою та обсягом інвестицій у країну. За результатами дослідження він прийшов до висновку, що

тіньова економіка позитивно впливає на інвестиції. Однак, на думку автора, такий позитивний ефект забезпечується високим рівнем безробіття та бідності в країні [110].

Є. Мара довела, що майже 66 % виробленої в тіньовому секторі Німеччини та Австрії доданої вартості не могли бути створені без існування тіньової економіки [101]. На думку І. Радулеску, С. Попеску та М. Матей, тіньова економіка формує ідеальні умови для оптимального розподілу ресурсів, є стимулом для розвитку інноваційних та інвестиційних процесів, найбільш дешевою альтернативою функціонування для малих компаній у країнах із перехідною економікою та тих, що розвиваються [127].

На думку Вільямса [167], тіньова економіка та економічне зростання можуть мати позитивний зв'язок за умови, що неформальні ринки покращують загальну конкурентоспроможність і створюють умови для функціонування нелегальних суб'єктів господарювання та ухилення від жорсткого державного регулювання в неформальному секторі.

Крім того, тіньова економіка поглинає надлишковий попит і пропозицію, створену на ринку формальної економіки. Наприклад, у короткостроковій перспективі під час економічних спадів тіньова економіка використовує безробітних і забезпечує надання більш дешевих продуктів та послуг. У довгостроковій перспективі тіньова економіка дає можливість змінювати інституції, необхідні для накопичення капіталу.

Представники неокласичної школи стверджують, що неофіційна економіка, яка відповідає попиту на міські послуги та дрібне виробництво, додає економіці динамічного і підприємницького духу і може призвести до більшої конкуренції, підвищення ефективності діяльності уряду. Неформальний сектор також може сприяти

«створенню ринків, збільшенню фінансових ресурсів, посиленню підприємницької діяльності, трансформації юридичних, соціальних та економічних інститутів, необхідних для накопичення фінансових ресурсів». Добровільний самовибір між формальним і неформальним секторами може забезпечити більш високий потенціал для економічного зростання, а, отже, й позитивну кореляцію між неформальним сектором і економічним зростанням.

Г. Заман і З. Гоцін [171] підкреслювали, що в переважній більшості країн із високим рівнем корупції тіньова економіка є важливим буфером для вирішення багатьох проблем, таких як високий рівень безробіття, використання нелегальних коштів в офіційній економіці в майбутньому тощо. Проведені емпіричні дослідження на прикладі Румунії показали, що темпи зміни частки тіньової економіки безпосередньо пов'язані з показниками офіційної економіки, і в довгостроковій перспективі мають подібні тенденції.

А. Александру, Д. Іон та С. Чанірау [6] досліджують причинно-наслідковий зв'язок між тіньовою економікою та рівнем безробіття в Сполучених Штатах Америки за період 1980–2007 рр. за допомогою тестів на причинність Грейнджера. Вони застосовують МІМІС-модель із чотирма причинними змінними (податок на прибуток підприємств, внески на соціальне страхування, рівень безробіття та самозайнятість) і двома показниками (індекс реального ВВП та участь цивільної робочої сили). Вони знаходять чіткі докази причинності рівня безробіття від тіньової економіки та відсутність зворотної причинності впливу тіньової економіки до рівня безробіття.

Тіньова економіка позитивно вплинула на показники офіційної економіки в Колумбії [137]. Так, при середньорічному темпі зростання ВВП на 1,1 % (1976–

2002 рр.) частка ВВП, сформованого в тіньовому секторі, коливалась від 8 % до 25 % від цього зростання.

Швейцарський економіст Д. Кассел виокремлює такі переваги тіньової економіки:

– «Економічне мастило» – ситуація, за якої легальна економіка перебуває в кризовому становищі, виробничі ресурси переходять до тіньової економіки, а після завершення кризи повертаються до легальної.

– «Соціальний амортизатор» – пом'якшення небажаних соціальних суперечностей (незаконна зайнятість населення покращує матеріальне становище малозабезпечених верств суспільства).

– «Вбудований стабілізатор» – легальна економіка поліпшується ресурсами тіньової. За допомогою нелегальних доходів купують товари в легальній економіці, а отже, ці доходи все одно оподатковуються [175].

Обсяг створеного в тіньовому секторі ВВП розраховується за формулою

$$GDP_{sh} = \left(P \times Q \left(\frac{GDP_{base}}{P \times Q_{base}} \right) \right) - GDP, \quad (2.1)$$

де GDP_{sh} – обсяг створеного в тіньовому секторі економіки ВВП;

GDP – обсяг офіційно розрахованого в поточному періоді ВВП;

$base$ – базовий період;

Q – обсяг виробництва;

P – ціна одиниці продукції [244].

О. Шарікова вважає, що тіньова економіка створює нові можливості для зайнятості, причому не лише тіньової, оскільки цей сектор потребує продуктивних товарів

легального сектору (матеріали, послуги). У галузях тіньової економіки з'являються інновації, які підвищують суспільний добробут, тіньова економіка може амортизувати потрясіння офіційної економіки, сприяючи стабільності системи загалом [310].

Згідно з Р. Місаті [110] тіньова економіка позитивно вплинула на прямі іноземні інвестиції в Африці, однак такий ефект забезпечував високий рівень безробіття та бідності в країні.

П. Еггер та Х. Віннер [50], виходячи з даних 73 країн, зробили висновок, що іноземні компанії, будучи зацікавленими у створенні прямих іноземних інвестицій, можуть використовувати різні канали відмивання коштів та корупційні схеми для одержання особливих умов.

Г. Еббор, використовуючи метод панельних даних, проаналізував регіональний ефект тіньової економіки на прямі іноземні інвестиції для 40 країн, розділених на 4 групи (Європа, Південна та Північна Америка, Африка та Близький Схід, Азія та Океанія) за період з 1999 року до 2009 року. За результатами аналізу, автор зробив висновок, що європейські країни мають статистично значущий та негативний зв'язок між показниками. Країни Південної та Північної Америки зі свого боку характеризуються позитивним впливом [2].

У цілому проведений аналіз дозволив виокремити такі макроекономічні ефекти тіньового виведення капіталу:

1. Погіршення рівня інвестиційної активності в країні. Для підтвердження висунутої гіпотези порівняємо тенденції зміни показників обсягу капітальних інвестицій у країну та тінізації економіки за період 2010–2016 рр. Наведені на рисунку 2.1 результати свідчать про обернений зв'язок між даними показниками – зростання

тіньової економіки негативно впливає на обсяг капітальних інвестицій у країні і навпаки.

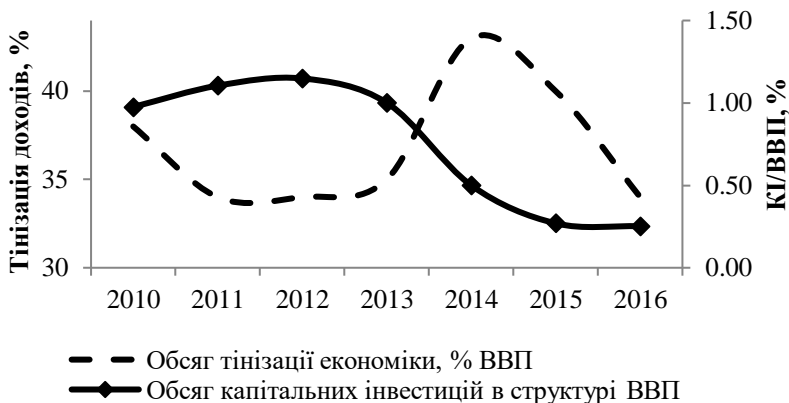

Рисунок 2.1 – Динаміка зміни ВВП, капітальних інвестицій та тіньової економіки в Україні за 2010–2016 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [237]

Зазвичай суб'єкти підприємницької діяльності, які приховують доходи через податкові канали та працюють за межами закону, тим самим істотно обмежують масштаби своєї діяльності та способи використання інвестиційних можливостей. З іншого боку, і самі інвестиційні потоки в Україні поряд із своїм основним призначенням часто є об'єктом схем тіньового виведення капіталу. Одним із прикладів цієї ситуації є інвестиції з Кіпру, обсяг яких становить понад 32 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну.

Таким чином, за даними Державної служби статистики [240], найбільшу частку обсягу залучених прямих іноземних інвестицій із Кіпру за всі роки незалежності України становить 58,2 млрд дол. США.

Ураховуючи значну різноманітність впливу драйверів тінізації економіки на рівень інвестиційної

активності в країні, що супроводжується різновекторністю їх прояву, різними часовими горизонтами, ступенем прояву, побудова математичної моделі оцінювання впливу факторних ознак на обсяг інвестицій у країну, може бути ефективним інструментом ідентифікації найбільш впливових факторів та виступати критерієм ухвалення рішень під час розроблення превентивних заходів, спрямованих на зростання попиту та пропозиції на інвестиційному ринку.

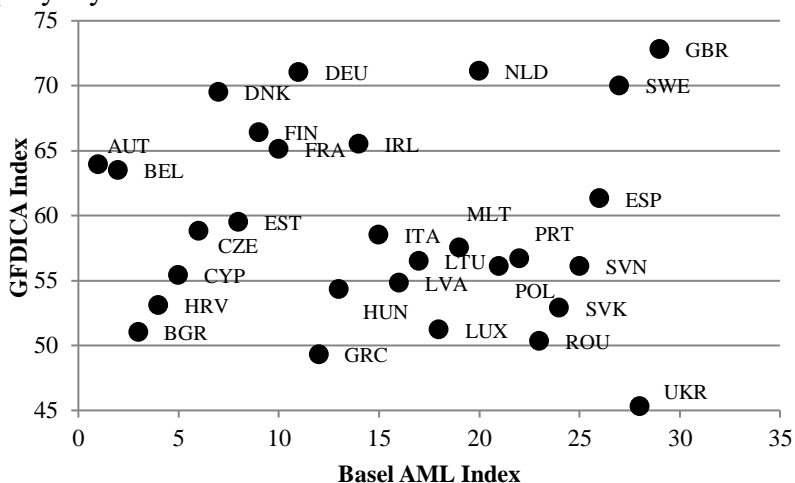
Інвестиційний ринок є цілісним механізмом із сукупністю властивих виключно йому характеристик, специфіка яких визначається унікальністю системи економічних відносин суб'єктів даного ринку в процесі формування, перерозподілу та споживання інвестиційних ресурсів.

Будучи окремим сегментом національної економіки, інвестиційний ринок перебуває під впливом значної кількості факторів, особливості яких визначаються умовами та рівнем розвитку бізнес-структур, реалізацією ряду політичних, економічних та соціальних заходів, властивих для даної країни.

Проте, враховуючи вищезазначене, різноманітність факторів тіньової економіки впливає на рівень інвестиційної привабливості в країні, що забезпечується різним спрямуванням рівня їх прояву, різними часовими горизонтами, ступенем наслідків, формуванням математичної моделі факторного характеру особливості впливу на обсяги інвестицій у країні, може бути ефективним інструментом для виявлення найбільш впливових факторів і критерієм для ухвалення рішень під час дослідження превентивних заходів, спрямованих на підвищення попиту і пропозиції на інвестиційному ринку.

Дослідження тенденцій зміни показників інвестиційної діяльності в країні та тіньового виведення

коштів шляхом порівняння змін динаміки індексу інвестиційної привабливості країни за показником обсягу прямих іноземних інвестицій (FDICA) та Базельського індексу протидії відмиванню коштів (BAMLI) для держав-членів Європейського Союзу та України наведено на рисунку 2.2.

AUT – Австрія, BEL – Бельгія, BUL – Болгарія, HRV – Хорватія, CYP – Кіпр, CZE – Чехія, DNK – Данія, EST – Естонія, FIN – Фінляндія, FRA – Франція, DEU – Німеччина, GRC – Греція, HUN – Угорщина, IRL – Ірландія, ITA – Італія, LVA – Латвія, LTU – Литва, LUX – Люксембург, MLT – Мальта, NLD – Нідерланди, POL – Польща, PRT – Португалія, ROU – Румунія, SVK – Словацька Республіка, SVN – Словенія, ESP – Іспанія, SWE – Швеція, UKR – Україна, GBR – Великобританія

Рисунок 2.2 – Співвідношення GFDICA та BAMLI в Україні та ЄС

Джерело: побудовано автором за даними [170]

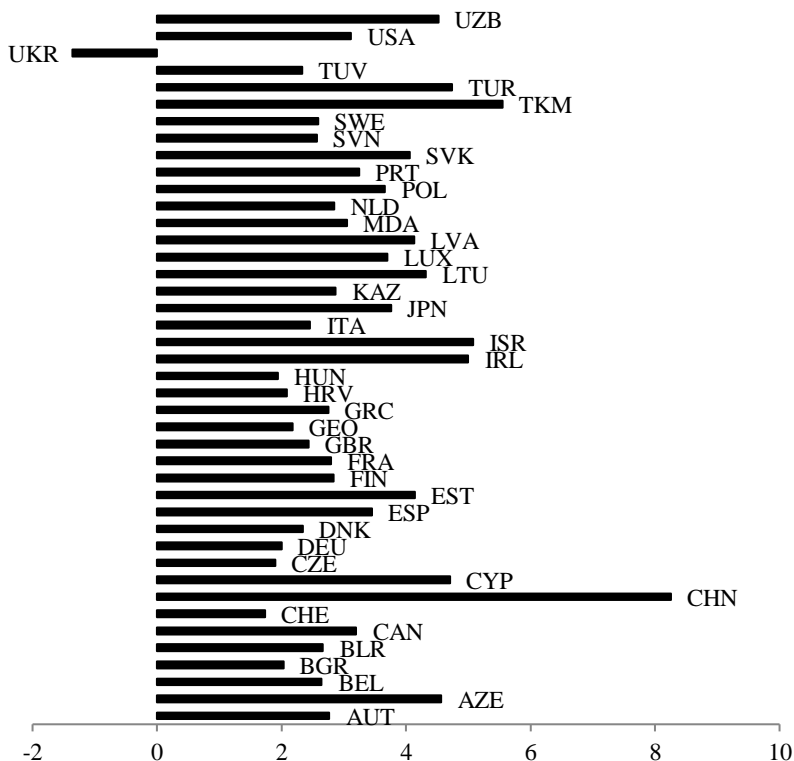
За результатами аналізу, можна зробити висновок, що більшість країн ЄС мають середні значення аналізованих індексів. Австрія, Бельгія, Данія, Німеччина характеризуються найвищим рівнем інвестиційної привабливості та низькими обсягами тіньових фінансових потоків. Ряд країн, серед яких Велика Британія, Швеція, Нідерланди, мають високі показники інвестиційної привабливості та індекси протидії тіньовому виведенню

коштів за кордон. Україна як єдина країна, яка не є членом ЄС, має найгірші значення проаналізованих показників.

2. *Порушення стійкості національної фінансової системи.* Одним із показників, що найбільш повно характеризує стабільність та рівень розвитку економіки, є обсяг ВВП. Аналіз динаміки зміни ВВП та тінізації економіки, свідчить про наявність оберненої кореляції між ними. Кошти, які виводяться за кордон, не спрямовуються на розвиток виробництва, підтримку наукового потенціалу країни, проведення наукових розробок тощо.

Формування сприятливого економічного середовища, перебуваючи під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, вважається основою для сталого економічного розвитку будь-якої країни. Одним із найбільш деструктивних факторів впливу на показники економічного розвитку країни була економічна криза 2008–2009 років. Так, за період 1960–2016 роки, середній рівень річного зростання світового ВВП становив 3 %. Найвище значення мають: Китай – 8,2 %, Туреччина, Азербайджан, Єгипет, Ірландія, Ізраїль, Латвія, Естонія, Литва, Словацька Республіка – на рівні 4,5 %. Найнижчі середні значення мають Німеччина, Угорщина, Чехія, Швейцарія – 1,7–1,9 %.

Проте, незважаючи на позитивну динаміку зростання ВВП, його рівень за 2010–2016 роки був значно нижчим, ніж до економічної кризи 2008–2009 років. Так, якщо до 2008 року середній рівень зростання ВВП більшості країн світу становив 5–6 %, то у 2008 році його значення було на рівні 0,3 % (водночас переважна більшість країн світу мала від'ємне значення цього показника: Україна – –14,8 %, Естонія – –14,7 %, Латвія – –14,4 %). Починаючи з 2009 року середнє зростання ВВП було на рівні 3,5 %. На рисунку 2.3 наведене порівняння середнього рівня зростання ВВП за період 1960–2016 роки.

AUT – Австрія, AZE – Азербайджан, BEL – Бельгія, BUL – Болгарія, BLR – Білорусь, CAN – Канада, CHE – Швейцарія, CHN – Китай, CYP – Кіпр, CZE – Чехія, DEU – Німеччина, DNK – Данія, ESP – Іспанія, EST – Естонія, FIN – Фінляндія, FRA – Франція, GBR – Великобританія, GEO – Грузія, GRC – Греція, HRV – Хорватія, HUN – Угорщина, IRL – Ірландія, ISR – Ізраїль, ITA – Італія, JPN – Японія, KAZ – Казахстан, LTU – Литва, LUX – Люксембург, LVA – Латвія, MDA – Молдова, NLD – Нідерланди, POL – Польща, PRT – Португалія, SVK – Словачька Республіка, SVN – Словенія, SWE – Швеція, TKM – Туркменістан, TUV – Туреччина, UKR – Україна, USA – США, UZB – Узбекистан

Рисунок 2.3 – Порівняння середніх темпів зростання ВВП країн-членів ЄС у 1960–2016 роках

Джерело: побудовано автором за даними [170])

Як бачимо з рисунка 2.3, Україна має найнижчий рівень зростання ВВП за аналізований період. Така ситуація зумовлена негативним впливом значної кількості

факторів зовнішнього та внутрішнього середовища: низьким рівнем інвестиційної привабливості країни, високим показником трудової міграції, інфляційних процесів, корупції, нестабільністю курсу валют тощо. Крім того, значний вплив на рівень соціально-економічного розвитку країни має показник тінізації доходів, який істотно зріс за останні декілька років. Так, згідно з дослідженнями Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів Україна за рівнем тінізації економіки займає 3-тє місце серед 28 країн світу після Азербайджану (67,04 % від ВВП) та Нігерії (48,37 % від ВВП). Обсяг тінізації в Україні в 2016 р. оцінюється 1,095 трлн грн (45,96 % від ВВП), у той час як у розвинених країнах цей рівень не перевищує 15 % (США – 7,78 %, Японія – 10,08 %, Китай – 10,15 %). За розрахунками Міністерства економічного розвитку України, у 2013 р. рівень тіншової економіки становив 35 % від обсягу офіційного ВВП, а у 2014 р. – зріс до 41 %. [198].

Відповідно до Індексу прихованих доходів у країні більше ніж 50 % від загального обсягу доданої вартості тіншового походження. За міжнародними розрахунками, Україна на кінець першої декади XXI століття за показником незаконного виведення коштів за кордон входила до 15 найбільш тіншованих країн світу, значення якого на 17 % перевищувало середньосвітовий рівень, що на 41,2 % перевищує мінімальний рівень тіншової економіки у Швейцарії, але на 16,4 % менше, ніж найвищий показник рівня тіншової економіки у світі з 1999 р. по 2007 р., який був зафіксований у Болівії [199].

За даними Світового банку, Україна має найбільший неформальний сектор у світі – близько 40 % від офіційного ВВП (рис. 2.4). Крім того, в Україні з'явилася модель двосекторальної економіки, коли один сектор (менш технологічно та капіталомісткий) працює в

тіні, а інший (більш розвинений та капіталомісткий) – у правовому середовищі.

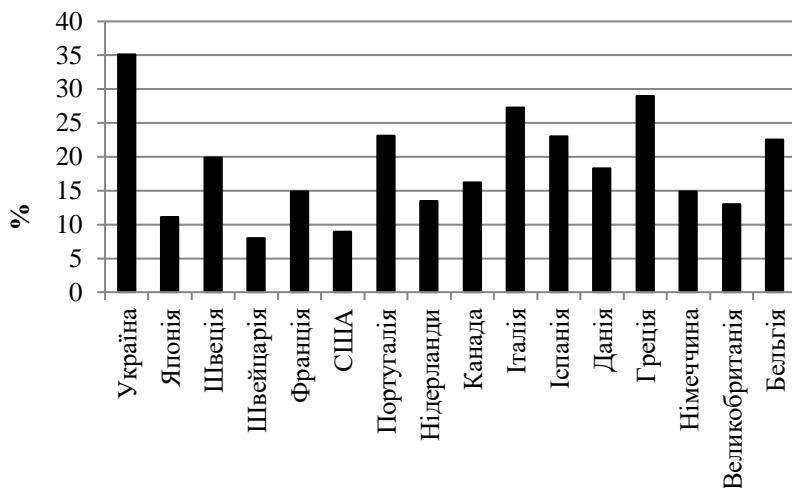

Рисунок 2.4 – Рівень тіньового капіталу

Джерело: побудовано автором за даними [170]

3. Зростання валютної нестабільності в країні.

Одним із способів виведення капіталу за кордон є заниження фактичної вартості експортних товарів. У разі різниці між фактичною та номінальною вартістю експорту відбувається поглиблення тиску на національну валюту та послаблення її позицій щодо іноземної.

4. Зменшення обсягу податкових надходжень до бюджету. Наявність значного обсягу тіньового капіталу в країні призводить до істотного скорочення податкових надходжень до бюджету, а також спричиняє зростання податкового навантаження на населення з метою компенсації недоодержаних надходжень до бюджету та виконання державою своїх зобов'язань.

5. Перерозподіл коштів державного бюджету на користь статей, спрямованих на протидію незаконному виведенню коштів за кордон. Розроблення та реалізація заходів із протидії тінізації доходів зумовлює необхідність підготовки кваліфікованого персоналу, порушення судових справ, розроблення законодавчих актів, покращання матеріальної й технічної бази тощо.

Таким чином, реалізація операцій із тіньового виведення коштів за кордон негативно позначається на всіх сферах розвитку країни, що призводить до скорочення темпів економічного та соціального розвитку, підвищення рівня корупції, зниження інвестиційної й інноваційної активності суб'єктів економічної діяльності, зменшення кількості малих і середніх підприємств. Така ситуація обумовлює необхідність розроблення ефективного механізму протидії тіньовому виведенню коштів за кордон, ідентифікації всіх каналів впливу капіталу та напрямків його впливу на розвиток економіки.

На сьогодні уряд України розробляє низку заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу таких чинників, як корупція, бездіяльність або корупційна діяльність органів судової влади, недостатній захист майнових та немайнових прав громадян, мінливість законодавства. Так, за останній рік органи Державної аудиторської служби провели близько 2 тис. заходів державного фінансового контролю. Установлено фінансові порушення при використанні бюджетних ресурсів, що призвели до втрат, майже на 916,6 млн грн, з яких 54,5 % – кошти державного бюджету [237].

Застосування вищерозглянутих схем тінізації доходів призводить до виникнення значного обсягу економічних та соціальних наслідків для всього населення: істотне скорочення надходжень до державного бюджету та відповідно зниження рівня соціальних гарантій населенню,

локалізацію окремих ринків, зумовлену поділом сфер економічного впливу; проникнення кримінальних елементів у непричетні до нелегального бізнесу частини суспільства; зниження інвестиційної активності в країні за рахунок відсутності заощаджень та в кінцевому підсумку може призвести до зниження рівня економічної безпеки всієї країни в цілому. Так, проведений аналіз наявності зв'язку між рівнями економічної безпеки та тіншової економіки України свідчить про значний рівень зворотної кореляції між даними показниками та зумовлює необхідність пошуку новітніх механізмів протидії корупційним схемам виведення коштів.

В умовах інтеграції до Європейського Союзу ця проблема стала особливо актуальною для України. Реалізація антикорупційних заходів, серед яких превалюють боротьба з тінзацією та легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, є одними з основних напрямів Національної антикорупційної стратегії України [196], відповідають пріоритетам Директив Європейського економічного Союзу «Про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей» [46].

Однак, ураховуючи фрагментарність та абстрактність наявного світового наукового доробку в цій сфері, а також значну специфічність ендогенної природи застосування тіншових схем виведення капіталу, актуальним є розроблення оригінального, адаптованого до умов розвитку країни механізму запобігання легалізації незаконно отриманих доходів, спрямованого на пожвавлення національного економічного клімату та одночасне врахування його впливу на основні показники розвитку економіки.

Існує значна різноманітність методів оцінювання соціально-економічного розвитку країни – статистичних, порівняльних, регресійних, кореляційних тощо. Їх вибір

залежить від особливостей розвитку країни, глибини аналізу ключових драйверів впливу на її показники, рівня дослідження тіньової складової економічної стабільності.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, яке, незважаючи на позитивні моменти, потребує комплексного дослідження та управління. Однак, на сьогодні відсутнє однозначне розуміння сили на напрямку впливу тінізації економіки на показники розвитку країни. Зазвичай цей вплив залежить від розміру тіньової економіки, інтенсивності взаємодії між формальним і неформальним секторами, економічної ситуації в країні, ефективності процесів фінансового моніторингу тощо.

Таким чином, ураховуючи фрагментарний характер дослідження питань залежності між економічним розвитком у країні та рівнем тінізації економіки, ендогенну природу механізму їх взаємодії, істотні відмінності у формах та напрямках прояву неофіційної діяльності залежно від географічних, сторичних, економічних особливостей розвитку значної актуалізації набувають питання дослідження впливу всіх форм прояву тіньової складової економіки в межах кожної конкретної країни.

2.2. Теоретичні засади впливу рівня тінізації економіки на соціальний розвиток країни

Тінізація економіки є комплексним явищем, наслідки якого спостерігаються в багатьох сферах розвитку суспільства. Однак переважна більшість науковців досліджують тінізацію економіки через призму її впливу на показники економічного розвитку країни, ігноруючи водночас соціальну його складову, яка зазнає

впливу тіньових операцій у масштабах не менших, ніж економічна.

Вплив неформальної економіки на різні аспекти соціального розвитку країни відбувається в основному через її економічне середовище. Як ми визначили в попередньому підрозділі, одним із наслідків існування тіньового сектору економіки є зниження (за рахунок ухилення від оподаткування) обсягу податкових надходжень до бюджету відповідного рівня.

До найбільш негативних наслідків впливу тіньової економіки на рівень соціального розвитку країни можна віднести ухилення від сплати соціальних внесків, що призводить до істотного зниження обсягу фінансування програм та заходів соціального забезпечення населення, проблем із соціальними виплатами, державною пенсійною системою, страхуванням на випадок безробіття, медичним страхуванням тощо. Знижуються темпи реформування галузей охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення тощо.

Під час оцінювання взаємозв'язку між неофіційною економікою та соціальним розвитком країни більшість авторів як результируючі показники, що зазнають найбільшого впливу тіньових операцій, використовують такі індикатори якості життя суспільства, як кількість закладів середньої та вищої освіти, щільність лікарняних ліжок, дитячих садків, рівень освіченості населення та інші. Однак, на нашу думку, ці показники характеризують соціальний розвиток країни загалом і не повною мірою відображають зміну рівня «якості життя» суспільства під впливом тіньових операцій. Так, наприклад, щільність лікарняних ліжок не може до кінця характеризувати рівень соціального забезпечення населення, оскільки в країнах із низьким рівнем матеріального розвитку, недосконалістю медичної системи достатня забезпеченість лікарняними

ліжками може відбуватися в умовах низького рівня звернення населення до медичних установ унаслідок відсутності фінансової можливості оплатити лікування тощо.

А. Катречка та С. Дальберг залежність між даними показниками у довгостроковому періоді досліджували за допомогою оцінювання 4 економетричних моделей, в яких як факторну ознаку застосовували рівень тінізації економіки, а як результуючі показники – тривалість життя, поширеність ВІЛ, зарахування до школи та смертність до 5 років [84].

Кількісні емпіричні дослідження для 31 країни з високим рівнем економічного розвитку та 27 країн із середнім рівнем підтвердили, що негативний ефект тіньової економіки переважає над позитивним у соціальній сфері для всіх аналізованих країн. Зміни рівня тіньової економіки на 1 % має більш негативний характер для країн із низьким та середнім рівнем розвитку, ніж для розвинених країн.

Найбільший негативний вплив спостерігається на тривалість життя, зарахування до школи та смертність населення віком до 5 років. На показник поширеності ВІЛ тінізація має дуже незначний позитивний вплив [83]. Наприклад, зі збільшенням тіньової економіки на 1 % рівень смертності населення, молодшого за 5 років, зростає на 4,66 дитини на 1 000 народжених. Це найбільша порівняно з іншими змінними залежність. Збільшення тіньової економіки на 1 % зменшить рівень поширеності ВІЛ на 0,12 %. Тому розквіт тіньової економіки може мати невеликий позитивний ефект на поширеність ВІЛ.

А. Кірсенко та К. Невзорова [86] вплив тінізації на якість життя суспільства досліджували в розрізі 5 груп країн (із мінімальним рівнем тінізації економіки, вище середнього, середнім, нижче середнього та максимальним)

та для чотирьох результуючих показників: приріст ВВП на душу населення, приріст населення, рівень безробіття, тривалість життя новонароджених, рівень позашкільної освіти. За результатами аналізу було встановлено, що тривалість життя новонароджених зазнає істотного негативного впливу для кожного кластера та всієї сукупності країн загалом. Крім того, аналіз засвідчив, що зі зростанням тіньової економіки коефіцієнт регресії теж збільшується.

Як свідчать дані, наведені на рисунку 2.5, вплив тінізації на обсяг ВВП не залежить від частки неофіційного сектору економіки, в той час як рівень позашкільної освіти зменшується з його зростанням.

Не менший вплив незаконна тіньова діяльність здійснює і на якість інституційного розвитку країни. У своїй праці М. Бові [26] встановив, що впродовж 1990–2000 років для країн ОЕСР спостерігалось негативне співвідношення між тіньовою економікою та якістю інституційного середовища. К. Тераसाва та В. Гейтс [149] виявили у своєму дослідженні, що менш розвинені країни мають позитивний зв'язок між розмірами уряду та рівнем економічного зростання в офіційному секторі економіки, тоді як розвинені країни мають негативний зв'язок між даними показниками.

Взаємозв'язок між тіньовою економікою та індексом людського розвитку (ІЛР) частково досліджували А. Амендола та Р. Дель Анно [9]. Автори виявили наявність U-подібної статистично значущої негативної залежності між тіньовою економікою та ІЛР для країн Латинської Америки (рис. 2.6).

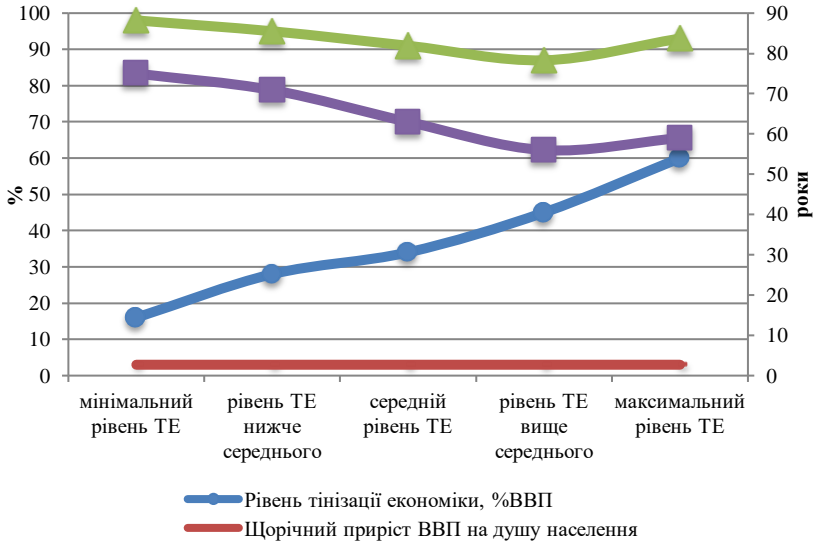

Рисунок 2.5 – Зв’язок між тіньовою економікою та індикаторами якості життя

Джерело: побудовано автором за даними [149]

Досить щільно тіньовий сектор економіки пов’язаний із поширенням корупції в країні. Як ми визначили вище, корупційна складова є одним із найбільш вагомих драйверів тінізації економіки. У той самий час існує ряд емпіричних підтверджень наявності зворотного зв’язку між цими показниками. Так, А. Дрегер та Ф. Шнайдер [136] за результатами розрахунків прийшли до висновку, що тіньова економіка та корупція є субститутами в країнах із високим рівнем доходу, в той час як у країнах із низьким рівнем економічного розвитку вони доповнюють та стимулюють зростання одне одного. Дж. Хіндрікс, М. Кін та А. Мюсі [72] стверджують, що корупція є невід’ємною складовою тіньової економіки.

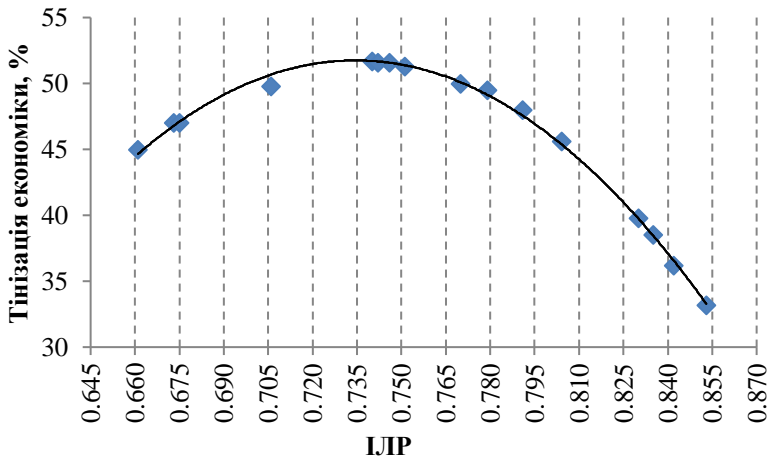

Рисунок 2.6 – Квадратична залежність між ІЛР та тінзацією економіки на прикладі країн Латинської Америки

Джерело: побудовано автором за даними [9]

До того ж автори зазначають, що тіньова економіка залежно від рівня економічного розвитку країни, матеріального добробуту населення та інших факторів може мати різний характер і ступінь впливу на корупцію.

На сьогодні перед переважною більшістю країн із середнім та низьким рівнем економічного розвитку досить гостро стоїть проблема високого рівня безробіття. Окремі економісти до основних причин цієї ситуації відносять економічну кризу, що призводить до скорочення виробництва та банкрутства підприємств, автоматизацію виробничих процесів, низький рівень заробітних плат тощо. Однак досить вагому роль у даній ситуації займає тіньовий сектор економіки.

Неформальне працевлаштування можна визначити як таке, що не забезпечує правового та соціального захисту населення.

Тіньові трудові відносини негативно позначаються на рівні соціального захисту населення. Так, тіньова зайнятість не передбачає офіційних договірних трудових відносин та соціального захисту працівників. В першу чергу це пов'язано з тим, що дана діяльність не супроводжується виникненням податкових зобов'язань за даними працівниками. Роботодавці не сплачують соціальних внесків та податків, пов'язаних з трудовою діяльністю, хоча при цьому можуть виконувати свої податкові зобов'язання за іншими платежами. Співвідношення між офіційним та неофіційним секторами економіки в контексті працевлаштування населення може бути представлено у вигляді матриці, яка за критерієм рівня соціального захисту передбачає рух по діагоналі з лівого нижнього кута в правий верхній кут при зміні характеру трудових відносин з офіційного на неофіційний (рис. 2.7).

В цілому можна виділити три моделі поведінки працівника:

- 1) Квадрант 1. Офіційна трудова діяльність, що характеризується повним декларуванням рівня свого доходу та відповідно виконанням зобов'язань. Даний працівник є найбільш захищеним як з економічної так і соціальної сторони. Окрім офіційної заробітної плати мінімальний рівень якої чітко визначений законодавством, даний працівник має законодавче право на відпустку, соціальні виплати, за визначених законодавством умов, пенсійні виплати в розмірах, що корелюють з рівнем його заробітної плати. В той же час, такі відносини передбачають повну виплату суб'єктами господарювання в

повному обов'язі єдиного соціального внеску та податку на доходи фізичних осіб.

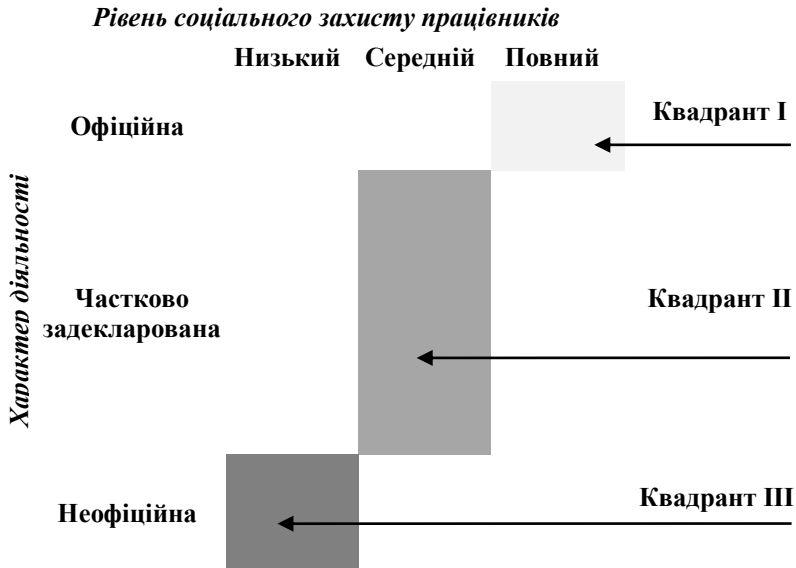

Рисунок 2.7– Матриця співвідношення офіційного та неофіційного ринку трудових ресурсів

Джерело: розроблено автором

2) Квадрант 2. Офіційна трудова діяльність, особливістю якої є часткове декларування реально отриманих доходів. До даної категорії належать працівники, які працюють на офіційно зареєстрованих підприємствах, сплачують податки, мають рахунки, ведуть бухгалтерську та податкову звітність, але при цьому частину заробітної плати отримують в «конвертах». Це призводить до зменшення податкових зобов'язань економічного суб'єкта. За даного типу відносин, за працівником зберігаються всі права, як і для першої

категорії працівників. В той же час, це може позначитися на розмірі їх майбутніх пенсійних виплат.

3) Квадрант 3. Неофіційна трудова діяльність може бути реалізована як на офіційно зареєстрованих підприємствах так і на нелегальних. Досить часто розмір заробітної плати на тіньовому ринку трудових ресурсів є більшим за офіційний сектор економіки. В той же час дані працівники позбавлені будь-яких соціальних гарантій та виплат, що в умовах нестабільного економічного середовища в країні робить їх найбільш вразливими до зміни макроекономічної ситуації в країні.

За результатами аналізу М. Чренекової, К. Меліхової, Е. Маріосової, С. Мороз, встановлена наявність відносно несприятливого зв'язку між рівнем неформальної зайнятості й суб'єктивними та об'єктивними показниками якості життя в регіонах України. У регіонах із більшою часткою неформальної зайнятості більшість домогосподарств зазвичай ідентифікують себе як бідні або позбавлені матеріального добробуту. Зі зниженням рівня доходу, виміряним як середньомісячна заробітна плата, частка неформальної зайнятості в регіонах зростала. Автори роблять висновок про таке: в регіонах із більшою часткою неформальної зайнятості створюються умови для зменшення рівня безробіття, особливо в сільській місцевості, що свідчить про потенціал неформального сектору створити можливості для працевлаштування. У той самий час автори наголошують на тому, що неофіційне працевлаштування не збільшує рівня матеріального добробуту населення [32].

Р. Галлі та Д. Кучера, за результатами дослідження, довели, що чим сильнішими є «громадянські права» в суспільстві, тим більшою є частка формальної порівняно з неформальною зайнятістю в країні [89].

Для багатьох соціологів стабільна зайнятість на офіційних робочих місцях пов'язана із задоволенням життям та високою його якістю.

Дослідження В. Качера [80] яке оцінює вплив неформальної торгівлі на зменшення рівня бідності в Зімбабве, доводить, що неформальна транскордонна торгівля позитивно сприяє на зменшення бідності. Цей результат був одержаний завдяки поліпшенню соціально-економічного добробуту торговців та підвищення рівня їх продовольчої безпеки.

Дослідження зв'язку між неформальною торгівлею та бідністю в Індії показують, що зростання неформальної заробітної плати в неформальному секторі здатне знизити рівень бідності в міських населених пунктах. У дослідженні стверджується, що реальна неофіційна заробітна плата зростала у зв'язку з реформою торговельних відносин та сприятливо вплинула на зменшення бідності в містах [130].

Неформальний сектор також відіграє певну роль у зменшенні бідності домогосподарств, але не зменшує її загальний рівень у країні. Відсоток бідності був би набагато вищим за відсутності неофіційного сектору економіки для категорії населення, яка не має можливості працевлаштуватися у формальному секторі [63].

Зазвичай, як для працівників, так і для роботодавців неофіційне працевлаштування має свої переваги та ризики.

Неформальне працевлаштування можна визначити як таке, що не забезпечує правового та соціального захисту населення. Як свідчать дані, наведені на рисунках 2.8–2.9, тінізація має істотний статистично значущий непрямий вплив на рівень матеріального добробуту населення.

Особи, залежні від неформальної економіки, особливо вразливі до таких ризиків.

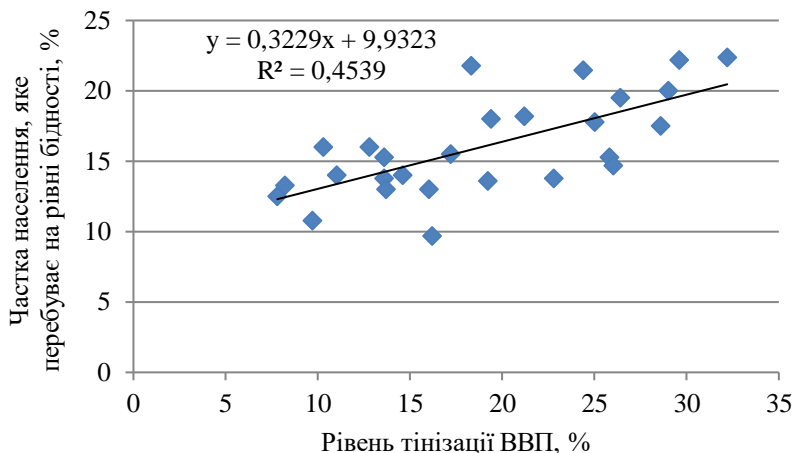

Рисунок 2.8 – Зв’язок між часткою населення, яке перебуває на рівні бідності та розміром неформальної економіки

Джерело: побудовано автором за даними [63]

Незважаючи на те, що досить часто ця категорія населення може превалювати в суспільстві, з точки зору соціального захисту вони часто маргіналізуються в суспільстві. Учасники неофіційного ринку праці зазвичай позбавлені механізмів соціального забезпечення або мають обмежений доступ до них. Вони часто залежать від соціальних програм, спрямованих на малозабезпечені групи населення, програм, що залежать від політичної прихильності та волі уряду.

Відсутність офіційного працевлаштування та як наслідок стабільних соціальних відрахувань у майбутньому призводить до мінімальних пенсійних виплат цим особам. Зазвичай тіньовий ринок праці характеризується відсутністю офіційної реєстрації особи як суб’єкта господарювання, а отже, і не передбачає наявності представницького органу, що здійснює захист

прав працівників (профспілкові організації на підприємстві тощо) [89].

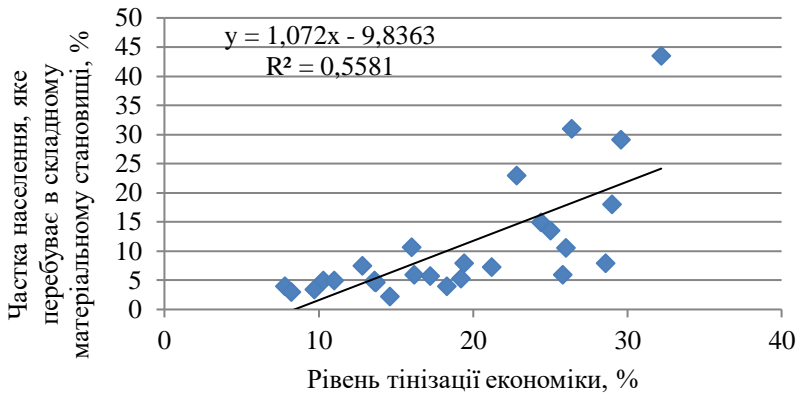

Рисунок 2.9 – Зв’язок між часткою населення, яке перебуває в складному матеріальному становищі, та розміром неформальної економіки

Джерело: побудовано автором за даними [63]

Це призводить до зростання випадків невиконання роботодавцями своїх зобов’язань щодо своєчасної та повної виплати заробітної плати, додержання безпечних умов праці, трудової дисципліни, вимог законодавства щодо робочого графіка тощо.

Крім того, відсутність офіційної реєстрації призводить до зростання обсягу трансакційних витрат на моніторинг ринку праці в країні. Ця група витрат може бути істотно збільшена і за рахунок географічної дисперсії та мобільності неофіційно зайнятих працівників.

Одним із ризиків тіньового ринку праці є нестабільність працевлаштування. Зазвичай значну частку тіньового сектору економіки складають сезонне виробництво, будівельні роботи, працевлаштування на мікропідприємствах, більшість з яких характеризуються

короткостроковістю працевлаштування, а отже, і потребою постійного пошуку іншої роботи.

До позитивних факторів працевлаштування належить можливість підвищення рівня матеріального добробуту учасників ринку тіньового працевлаштування.

Зазвичай на неофіційних ринках праці значно нижчі порівняно з офіційним бар'єри щодо входження на ринок, кваліфікаційні вимоги до працівників тощо.

Існування ринку тіньового працевлаштування завдає значної шкоди економічному та соціальному розвитку держави, основними наслідками якого є:

1) зниження фінансових можливостей держави до фінансування програм та заходів у сфері соціального захисту населення внаслідок скорочення обсягу податкових надходжень до бюджету;

2) порушення права працівників на гідні умови праці та відсутність належного контролю за недодержанням трудової дисципліни при неофіційному працевлаштуванні;

3) неможливість використання працівниками, задіяними на тіньовому ринку праці, пакета соціального захисту в разі хвороби, нещасного випадку, безробіття тощо;

4) неотримання одного з принципів рівності та справедливості оподаткування, оскільки неможливість виконання державою своїх функцій призводить до необхідності підвищення ставок податків, що лягає тягарем лише на офіційно працевлаштованих осіб;

5) зниження достовірності процесів прогнозування економічного та соціального розвитку країни, ефективності реалізації програм розвитку держави.

Систематизація позитивних та негативних аспектів впливу тінізації економіки на рівень соціального розвитку країни наведена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Вплив неофіційного працевлаштування на соціальний розвиток економіки

Недолік	Перевага
Відсутність доступу до кредитних та фінансових послуг через обмежену кредитну історію та відсутність офіційного доходу	Підвищення рівня матеріального добробуту за умови відсутності вакансій в офіційному секторі
Недодержання працедавцями вимог трудового права (задекларований рівень мінімальної заробітної плати та своєчасна її виплата, директиви щодо тривалості робочого часу, умов праці, облаштування робочого місця тощо)	Більш гнучкий графік роботи, можливість одночасного працевлаштування в декількох місцях
Складність масштабування бізнесу внаслідок відсутності можливості відкрито рекламувати свою діяльність	Виступає як тестова площадка для розвитку малого бізнесу
Більш високі бар'єри для виходу на офіційний трудовий ринок через неможливість підтвердити свій досвід та стаж роботи	Низькі бар'єри для входження на ринок неофіційних трудових відносин, знижені вимоги до кандидатів
Відсутність матеріальної допомоги на випадок нещасного випадку, втрати працездатності тощо	

Джерело: розроблено автором

2.3. Формалізація зв'язків між рівнем тінізації та показниками екологічного розвитку країни

Забруднення води, повітря, значні хімічні викиди – це результат неефективних механізмів державного управління, одним із яких на сьогодні є значне розширення обсягів тіньового сектору економіки як у країнах, що розвиваються, так і в країнах із транзитивною економікою.

Незважаючи на низку розроблених механізмів та заходів із боку держави, спрямованих як на охорону та захист навколишнього природного середовища, так і на протидію реалізації тіньових фінансово-економічних операцій, на сьогодні гостро стоїть питання необхідності дослідження та визначення характеру, основних факторів й ефектів взаємодії показників забруднення середовища і тінізації економіки.

Питання взаємозв'язку забруднення довкілля та концепції екологічної реформи, з одного боку, і тіньового сектору економіки та обсягів вуглемісткості країни, з іншого, досить широко висвітлені в економічній літературі останніх років. До того ж одержані вченими висновки в результаті проведених досліджень істотно відрізняються.

Однак до цього часу спостерігається дефіцит практичних досліджень щодо еколого-економічних питань тінізації. В деяких працях більш теоретичного характеру [15, 31] проведено аналіз ефективності екологічного регулювання у неформальному секторі. Один із ключових висновків – чим більшим є тиск регулювання, тим більшими стають мотиви до переходу економічного суб'єкта в тінь.

А. Бісвас, М. Фарзанеган та М. Тум дослідили взаємозв'язок рівня тіньового сектору економіки та обсягу забруднення довкілля [22]. Базою для розрахунків та здійснення аналізу стали еколого-економічні індикатори

100 країн світу за 1999–2005 роки. Проведене дослідження підтвердило гіпотезу авторів про вплив тіньової економіки на показники екологічного забруднення та визначило залежність характеру такого впливу від рівня корупції в державному управлінні. У цій роботі обґрунтовано роль політичної та адміністративної корупції в тіньовому ланцюзі «економіка–забруднення»: деструктивні ефекти тіньової економіки вищі в країнах із тотальною корупцією. З огляду на перспективу подальшого регулювання заходи з протидії корупції сприятимуть зниженню негативного впливу тіньової економіки на довкілля. Так, наприклад, зниження балів за корупцію з 6 до 3 в Зімбабве сприятиме зменшенню деструктивних ефектів від тіньової економіки (що становить більше ніж 50 % ВВП) та зниженню рівня забруднення повітря на 17 % [22]. Таким чином, необхідно насамперед за все урегулювати наслідки корупції та основних чинників тіньової економіки, а потім у разі необхідності впровадити більш жорсткі заходи екологічного регулювання.

У праці [51] на основі використання кривої Кузнеця (вибірка обсягом 152 країн за період з 1999 року до 2009 року) проведено дослідження щодо визначення характеру взаємозв'язку між тінізацією та забрудненням довкілля. Вчені прийшли до висновку про наявність механізму нелінійного взаємозв'язку між об'ємом неофіційного сектору економіки та забрудненням довкілля. Нелінійний U-подібний взаємозв'язок втілюється у двох видах ефектів: ефект масштабу та ефект дерегулювання. Ефект дерегулювання (лібералізації економіки) характеризує позитивну кореляцію між викидами забруднювальних речовин та тіньовою економікою. В той самий час негативна кореляція між капіталомісткістю (яка прямо пропорційно пов'язана з викидами) та тіньовим сектором економіки підтверджує наявність ефекту масштабу. Якщо

масштаби неформальної економіки зростають, фондомісткість (рівень капіталоємності продукції) знижуватиметься і це відповідно призводить до зниження обсягів забруднення (ефект масштабу в дії). Більше того, враховуючи те, що значний рівень тінізації економіки – це зазвичай результат неповноцінної політики регулювання (неефективне забезпечення виконання, неякісне адміністрування та інше), екологічне регулювання в неофіційній економіці здійснюється також на низькому рівні, що й підвищує вмотивованість навіть офіційних виробників більше забруднювати (ефект дерегулювання в дії).

Дослідження деяких науковців підтверджують наявність істотного впливу податкового тягаря як на рівень тіншової економіки так і на обсяг забруднення довкілля.

А. Бун та М. Фарзанеган у своєму дослідженні на основі моделі Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC), яка досить широко використовується в працях, пов'язаних із тінізацією економіки, обґрунтували істотний вплив не лише податкових інструментів, а й обсягу соціальних зборів/внесків, а також регулювання ринку праці на обсяги тіншових операцій [27]. Науковці прийшли до висновку (на підставі дослідження за період із 1970 року до 2005 року за індикаторами розвитку економіки Німеччини), що основними важелями стимулювання роботи в офіційному секторі економіки, зниження безробіття та зменшення частки населення, зацікавленого працювати в тіншовій економіці, є зниження інтенсивності регулювання, зменшення податкового тягаря та соціального навантаження.

Останнім часом все більшої популярності набирає екологічна фіскальна реформа (Environmental Fiscal Reform (EFR)). Дослідженню впровадження EFR присвячені праці багатьох учених [25, 30, 57, 65, 100]. Практична реалізація

EFR супроводжується наявністю ефекту «подвійних дивідендів». Так звані «подвійні дивіденди» вміщують, з одного боку, прямий екологічний ефект, з іншого – непрямий еколого-економічний ефект. Прямий екологічний ефект передбачає зменшення викидів забруднення суб'єктами-забруднювачами (для яких сплата такого податку буде економічно не вигідною порівняно з доходами від екологонебезпечної діяльності). Еколого-економічний ефект реалізується за рахунок зменшення обсягів податків на працю тією мірою, що й зростуть надходження від сплати екологічних податків.

У праці У. Мажара та С. Елгіна [105] на підставі аналізу даних більше ніж 100 країн світу за період із 2007 року до 2010 року науковці прийшли до висновків, що жорстка політика екологічного регулювання, з одного боку, зменшує забруднення, з іншого – призводить до зростання обсягів неформального сектору економіки. Так, перехід до тіньової економіки дозволяє уникати впливу екологічного регулювання. Більше того, на основі проведених розрахунків (побудовано нелінійні функції) підтверджено наявність негативної кореляції між обсягом неофіційної економіки та забрудненням у сфері офіційної економіки. Науковці відзначають, що ефект дерегулювання завдяки тіньовому сектору економіки не дозволяє дати правдиві (об'єктивні) оцінки позитивної дії екологічного регулювання. Результати роботи засвідчують, що жорстке екологічне регулювання знижує обсяги викидів вуглецю. Щоб дослідити, що відбувається з фактичними викидами CO₂ в повітря, науковці проаналізували взаємозв'язок між жорсткою політикою екологічного регулювання та неофіційною економікою, а також – зв'язок між неофіційною економікою і викидами вуглецю. У результаті встановлено, що жорстка політика екологічного регулювання підвищує зростання

неформальної економіки, тоді як обсяги неформальної економіки знижують забруднення. Усі проведені розрахунки та обґрунтування дозволили прийти до ключового висновку – жорстка екологічна політика знижує «офіційні» забруднення, але збільшує – «неофіційні».

Проведений аналіз досліджень науковців у частині визначення взаємозв'язку тіньової економіки та забруднення довкілля через визначення основних важелів та індикаторів такого забруднення (політична та адміністративна корупція, екологічне регулювання, податкове та соціальне навантаження, інші) дозволив сформуванню базис для обґрунтування ланцюгового взаємозв'язку вищенаведених індикаторів розвитку країни.

Так, із зростанням індикаторів тінізації економіки (обсягів тіньових трансакцій, рівня неофіційного сектору економіки) зменшується обсяг податкових надходжень (за рахунок зміщення роботи частини економічних суб'єктів у тінь) до бюджету (доходи бюджету). Після цього відповідно при розподілі бюджетних коштів (витрати бюджету) на фінансування різних галузей та сфер, зокрема екологічної сфери, знижуються обсяги потенційних бюджетних асигнувань/інвестицій на впровадження екологоорієнтованих ресурсозбережних екопроектів, у результаті чого фактичні обсяги викидів зростають, і відповідно вуглемісткість країни поступово зростає.

Основними важелями впливу на екологічні показники (зокрема, викиди вуглецю) в рамках реалізації державної політики охорони та захисту навколишнього природного середовища виступають еколого-економічні інструменти фіскального характеру. Тому в контексті впровадження регульованих заходів, – зростання податкового навантаження за рахунок підвищення ставки за екологічним податком, – характер та вектор дії ланцюга взаємозв'язку тіньової економіки та ефектів від

екологічного забруднення змінюватимуться. Так, зростання рівня екологічного податку супроводжуватиметься зниженням у відповідній пропорції обсягів навантаження на ринок праці. Це призведе в перспективі до виходу з тіні суб'єктів економічної діяльності, відтак зниження рівня безробіття в офіційній економіці, поступового зростання обсягів податкових надходжень до бюджету, відповідно – збільшення частки бюджетних інвестицій на фінансування екологоорієнтованих проектів та в результаті поступового зниження масштабів екологічного забруднення (зокрема, вуглемісткості ВВП країни).

2.4. Емпіричне оцінювання впливу тінізації економіки на показники соціо-еколого-економічного розвитку країни

Дослідження взаємозв'язку тінізації економіки з показниками соціо-еколого-економічного розвитку активно досліджували представники міжнародної економічної спільноти багатьох країн світу. Наявні численні теоретичні та емпіричні дослідження не дозволили одержати однозначної відповіді на це питання. Однією з причин такої ситуації є той факт, що рівень чутливості окремих показників країни від рівня тінізації економіки визначається не лише об'єктивними причинами їх взаємозв'язку, а й стабільністю економічного розвитку, рівнем економічної безпеки, інвестиційного потенціалу, наявністю економічної чи політичної кризи в країні тощо. З іншого боку, наявна значна кількість наукових праць присвячених дослідженню окремих детермінант тінізації економіки, оцінюванню рівня кореляції між ними та показником тінізації економіки.

На основі аналізу підходів до розуміння сутності тіньової економіки можна зробити висновок, що тіньова економіка є явищем, наслідки негативного впливу якого поширюються не лише на економічну сферу, а й на соціальну, політичну тощо (табл. 2.2).

Передумовою для здійснення подальших розрахунків є формулювання основних гіпотез роботи. У цьому контексті результуючими показниками є індикатори економічного, екологічного та соціального розвитку країни (СЕЕР): ВВП, рівень вуглемісткості, індекс соціального розвитку країни (як показник, що характеризує якість життя населення).

Вибір індикатора вуглемісткості ВВП країни як результуючого показника, що характеризує екологічний розвиток країни, обґрунтовується тим, що він являє собою відносну оцінку узагальнювальної екологічної характеристики на макрорівні країни.

Для аналізу взаємозв'язку між обсягами ВВП і тіньових доходів ми використали підхід на основі часових рядів, запропонований Грейнджером (1969). Цей тест базується на розрахунку рівняння регресії, що має такий вигляд:

$$y_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^m \beta_j y_{t-j} + \sum_{j=1}^m \beta_j x_{t-j} + e_t \quad (2.2)$$

Маючи масив даних Ω_t у формі $(x_t, \dots, x_{t-j}, y_t, \dots, y_{t-i})$, ми припускаємо, що x_t є причиною для y_t . Ω_t , якщо дисперсія оптимального лінійного предиктора y_{t+h} , що базується на Ω_t , має меншу дисперсію, ніж оптимальний лінійний предиктор y_{t+h} спираючись лише на відсталі значення y_t , для будь-якого h .

Таблиця 2.2 – Взаємозв'язок форм прояву, наслідків наявності тіньової економіки

Форма прояву	Сутність	Вид наслідків	Наслідок тіньової економіки	Політичні наслідки - складність управління економікою країни, створення негативного іміджу держави
Приховування реальних доходів від оподаткування. Виплата зарплати в конвертах	Реалізація необлікованої продукції, приховування доходів, застосування тіньових схем виведення коштів	Соціальні	Зменшення обсягів пенсійного забезпечення	
		Економічні	Скорочення надходжень до бюджету	
		Соціальні	Погіршення умов існування соціального сектору	
Соціальні		Скорочення обсягів офіційного виробництва; вивільнення працівників		
Економічні		Неможливість використання тіньових коштів в екстрених цілях		
Економічні		Дискримінація суб'єктів господарювання		
Корупція. Незаконна приватизація державної власності	Підкуп чиновників усіх рівнів	Соціальні	Втрата довіри до державних органів	
		Економічні	Зниження інвестиційної привабливості національної економіки	
Кримінальний промисел	Втрата довіри до органів управління	Соціальні	Криміналізація суспільства	
Нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції	Застосування тіньових схем виведення коштів	Економічні	Підрив довіри зовнішніх та внутрішніх інвесторів	
Нелегальний експорт капіталу			«Перетікання» капіталу за кордон	
Дрібні розкрадання на підприємствах	Привласнення прибутку	Економічні	Втрата промислового та інтелектуального потенціалу нації	
Тінізація земельних відносин	Незаконне захоплення земель, зміна їх цільового призначення.	Соціальні	Зниження інвестиційної привабливості	

Джерело: узагальнено автором на основі [177, 219]

Таким чином, x є причиною y , якщо він може підвищити точність прогнозу y щодо прогнозу x , розглядаючи лише попередні значення y (якщо $\sigma^2(y_t: y_{t-j}, x_{t-i}) < \sigma^2(y_t: y_{t-j})$, з j до $i = 1, 2, 3, \dots, n$ та σ^2 , що представляють дисперсію прогнозованої похибки). Таким чином, можна виділити такі два рівняння:

$$CEEER_t = \alpha + \sum_{j=1}^m \beta_j CEEER_{t-j} + \sum_{j=1}^n \rho_j TE_{t-j} + e_t,$$

$$TE_t = \delta + \sum_{j=1}^p \theta_j TE_{t-j} + \sum_{j=1}^q \tau_j CEEER_{t-j} + \mu_t \quad (2.3)$$

На підставі рівнянь (2.2) та (2.3) можна виділити чотири типи гіпотез про взаємозв'язок між тіньовою економікою та показниками соціо-еколого-економічного розвитку країни:

1. Односторонній причинний зв'язок від показників до рівня тіньової економіки. У цьому разі темпи зростання окремих показників зумовлюють зростання тіньової економіки, але не навпаки. Так, $\sum_{j=1}^n \tau_j \neq 0$ і $\sum_{j=1}^m \rho_j = 0$.

2. Односторонній причинний зв'язок від тіньової економіки до показників соціо-еколого-економічного розвитку країни. У цьому разі зростання тіньової економіки збільшує темпи зростання показників, але не навпаки. Так, $\sum_{j=1}^n \tau_j = 0$ і $\sum_{j=1}^m \rho_j \neq 0$.

3. Двостороння причинність. У цьому разі $\sum_{j=1}^n \tau_j \neq 0$ і $\sum_{j=1}^m \rho_j \neq 0$, зростання тіньової економіки зумовлює зростання показників соціо-еколого-економічного розвитку і навпаки.

4. Відсутність будь-якої залежності між тіньовою економікою та показниками СЕЕР країни. У цьому разі будь-який зв'язок за тестом Грейнджера на причинність відсутність, $\sum_{j=1}^n \tau_j = 0$ і $\sum_{j=1}^m \rho_j = 0$.

Інтерпретація одержаних результатів здійснюється за алгоритмом, наведеним у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3 – Інтерпретація результатів тесту Грейнджера на причинність

СЕЕР не впливає на ТЕ	ТЕ не впливає на СЕЕР	Причинно-наслідковий зв'язок
Відхиляється	Приймається	«СЕЕР впливає на ТЕ» (СЕЕР → ТЕ)
Підтверджується	Відхиляється	«ТЕ впливає на СЕЕР» (ТЕ → СЕЕР)
Відхиляється	Відхиляється	«СЕЕР впливає на ТЕ» а «ТЕ впливає на СЕЕР» (СЕЕР ↔ ТЕ),
Підтверджується	Підтверджується	Зв'язок між СЕЕР та ТЕ відсутній (-)

Джерело: узагальнено автором

Таким чином, лише за наявності однієї із зазначених ситуацій можна говорити про причинно-наслідковий зв'язок між тіншовою економікою та СЕЕР.

Для оцінювання наявності впливу тіншового сектору економіки на показники соціо-еколого-економічного розвитку країни проведемо перевірку залежності між обсягами тінзації доходів та показниками ВВП на душу населення, вуглемісткості ВВП та індексу соціального розвитку. Для зіставності показників різних країн світу значення ВВП використовуємо з розрахунку на душу населення у доларах США, обсяг тінзації доходів – у доларах США. Для підтвердження гіпотези про наявність взаємозв'язку між показниками тінзації доходів та СЕЕР аналіз ступеня їх кореляції проведемо на прикладі країн, які, за даними Світового економічного форуму, мають найвищий (Китай, США, Індія, Японія, Німеччина), середній (Румунія, Болгарія, Сербія, Україна) та

найнижчий (Грузія, Македонія, Вірменія, Молдова) обсяги ВВП.

Спочатку проведемо аналіз основних статичних показників, що характеризують стабільність аналізованих показників, а саме – стандартного відхилення, коефіцієнта варіації, максимального та мінімального їх значення.

Результати розрахунків, наведені в таблиці 2.4, свідчать про значну варіативність аналізованих показників за роками та значний ступінь відхилення їх середнього значення. Серед аналізованих країн Вірменія та Молдова мають найвищий коефіцієнт варіації ВВП (0,03). Показник стандартного відхилення аналізованих країн характеризується істотним розмахом. Так, якщо для Молдови його значення дорівнює 520, то для таких країн, як США, Японія, Німеччина він перебуває на рівні 4 500.

Таблиця 2.4 – Описова статистика використуваних змінних у ВВП та ТЕ у період з 2004 року до 2018 року

Країна	Описова статистика	ВВП	ТЕ	Країна	Описова статистика	ВВП	ТЕ
1	2	3	4	5	6	7	8
Вірменія	Значення	3 134	1 201	Болгарія	Значення	6 476	2 388
	Станд. відхилення	910	563		Станд. відхилення	1 547	1 329
	Мін.	1 195	404		Мін.	3 390	683
	Макс.	4 020	1 952		Макс.	7 873	5 371
Китай	Значення	4 847	169 318	Грузія	Значення	3 097	1 438
	Станд. відхилення	2 470	77 670		Станд. відхилення	1 074	228
	Мін.	1 513	81 721		Мін.	1 210	1 193
	Макс.	8 143	273 266		Макс.	4 441	1 926

Продовження таблиці 2.4

1	2	3	4	5	6	7	8
Німеччина	Значення	42 049	54 742	Індія	Значення	1 219	59236
	Станд. відхилення	4 523	6 007		Станд. відхилення	366	29522
	Мін.	34 251	44 523		Мін.	623	19 496
	Макс.	48 163	62 611		Макс.	1 714	93 111
Японія	Значення	40 024	44 027	Македонія	Значення	4 438	454
	Станд. відхилення	4 612	5 074		Станд. відхилення	879	225
	Мін.	34 560	38 017		Мін.	2 770	236
	Макс.	48 725	53 598		Макс.	5 483	930
Молдова	Значення	1 606	941	Румунія	Значення	8 081	3 554
	Станд. відхилення	521	201		Станд. відхилення	2 084	976
	Мін.	723	635		Мін.	3 562	1 963
	Макс.	2 251	1 271		Максим.	10 161	5 297
Сербія	Значення	5 373	3 846	США	Значення	49 912	7 487
	Станд. відхилення	1 081	2 039		Станд. відхилення	4 657	699
	Мін.	3 339	2 577		Мін.	42 027	6 304
	Макс.	6 719	9 800		Макс.	57 782	8 668

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

У цілому, за результатами розрахунків, можна зробити висновок про існування тісного зв'язку між показниками ВВП та тінізації економіки, оскільки тенденції їх зміни в переважній більшості країн збігаються.

Ступінь взаємозв'язку показників СЕЕР залежно від часового лага проаналізуємо за допомогою тесту Грейнджера з використанням програмного забезпечення Stata 12. Наведені в таблицях 2.5–2.10 результати розрахунків для гіпотези щодо впливу тінізації економіки та показники СЕЕР свідчать про наявність взаємообумовленого зв'язку між цими показниками, однак істотно відрізняється залежно від тривалості часового лага.

Таблиця 2.5 – Тестування гіпотези «Обсяги тінізації економіки впливають на ВВП на душу населення»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	0,824	0,808	0,944	0,478
Болгарія	-0,221	0,981	0,469	0,014
Китай	0,964	0,913	0,012	0,018
Грузія	-0,494	0,258	0,286	0,001
Німеччина	0,998	0,816	0,960	0,551
Індія	0,950	0,098	0,044	0,002
Японія	1,000	0,001	0,000	0,001
Македонія	-0,024	0,256	0,643	0,988
Молдова	0,687	0,602	0,857	0,000
Румунія	0,022	0,680	0,210	0,025
Сербія	-0,806	0,000	0,000	0,000
Україна	0,722	0,529	0,212	0,041
США	1,000	0,496	0,802	0,035

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

У цілому для країн ОЕСР та України зв'язок між ВВП на душу населення та рівнем тінізації економіки має взаємообумовлений характер. Так, зростання рівня тінізації в країні призводить до істотного скорочення фінансових ресурсів у взаємозв'язаних сферах економіки та відповідно негативно впливає на кінцеві показники її розвитку (скорочення промислового виробництва, зниження темпів технологічного оновлення, обсягів іноземних інвестицій). У той самий час і рівень ВВП обумовлює рівень корупції в країні. Так, зниження рівня ВВП є прямим індикатором погіршення показників соціально-економічного розвитку суспільства, що зі свого боку зумовлює потребу до застосування корупційних схем приховування доходів із подальшою їх легалізацією.

Проте на певних часових інтервалах залежно від рівня розвитку економіки, ефективності обраної антикорупційної політики, привалювання конкретних видів економічної діяльності, характерних для даної країни, спостерігається переважання впливу однієї змінної на іншу. Зокрема, зростання рівня тінізації економіки за Грейнджером супроводжується зниженням ВВП на душу населення (Болгарія, Румунія, Молдова (1 та 2 роки), Китай, Грузія, Індія (1 рік), що генерує ризики для стабільності світової економічної системи.

З іншого боку, зростання ВВП на душу населення супроводжується пропорційним зростанням тінізації економіки (Сербія (1 рік), Македонія, Сербія, Україна (2 роки) тощо), що свідчить про наявність розроблених механізмів тінізації доходів та відповідних умов до їх швидкого застосування та поширення.

Для таких країн, як Німеччина, Македонія, США, Україна, для 1 та 2 років не вдалося простежити наявність зв'язку між аналізованими показниками, що може свідчити як про здатність економічних систем даних країн світу до

підтримання позитивних темпів розвитку за певного рівня тінізації доходів, так і про недостовірні оцінки рівнів розвитку країн або ж тінізації доходів.

Таблиця 2.6 – Тестування гіпотези «Обсяги ВВП на душу населення впливають на тінізацію економіки»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	0,824	0,611	0,816	0,722
Болгарія	-0,221	0,048	0,043	0,000
Китай	0,964	0,000	0,000	0,000
Грузія	-0,494	0,024	0,000	0,000
Німеччина	0,998	0,679	0,910	0,340
Індія	0,950	0,000	0,000	0,000
Японія	1,000	0,001	0,000	0,001
Македонія	-0,024	0,208	0,371	0,000
Молдова	0,687	0,058	0,004	0,000
Румунія	0,022	0,021	0,000	0,000
Сербія	-0,806	0,395	0,075	0,116
Україна	0,722	0,4360	0,824	0,640
США	1,000	0,501	0,809	0,034

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Водночас для 5 країн (38,4 % від кількості досліджуваних країн) із часовим лагом 2 роки та для 8 країн (62 %) із часовим лагом 3 роки спостерігається причинно-наслідковий зв'язок між обсягами тінізації

доходів та ВВП на душу населення. Зазначений факт ілюструє виникнення негативного впливу тінзації на відносно коротких часових інтервалах.

Кінцеві результати проведених розрахунків, що характеризують ступінь взаємозв'язку між показниками ВВП та тінзації економіки, наведені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7 – Характер зв'язку між ВВП та ТЕ для України та країн ОЕСР за період 2004–2016 рр. за тестом Грейнджера

Країна	Часовий лаг		
	1	2	3
Вірменія	–	–	–
Болгарія	ТЕ → ВВП	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ
Китай	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ	ВВП ↔ ТЕ
Грузія	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ	ВВП ↔ ТЕ
Німеччина	–	–	–
Індія	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ	ВВП ↔ ТЕ
Японія	ВВП ↔ ТЕ	ВВП ↔ ТЕ	ВВП ↔ ТЕ
Македонія	–	–	ВВП → ТЕ
Молдова	ТЕ → ВВП	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ
Румунія	ТЕ → ВВП	ТЕ → ВВП	ВВП ↔ ТЕ
Сербія	ВВП → ТЕ	ВВП ↔ ТЕ	ВВП → ТЕ
Україна	–	–	ВВП → ТЕ
США	–	–	ВВП ↔ ТЕ

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

У цілому одержані результати дозволяють підтвердити з досить високим рівнем ймовірності

припущення про значну взаємообумовленість показників ВВП на душу населення та тінізації доходів, що свідчить про значну актуалізацію питань щодо розроблення антикорупційних заходів не лише з урахуванням юридичної складової даного питання, а й економічної.

Результати оцінювання взаємозв'язку між тінізацією економіки та ВВП свідчать про відсутність прямого взаємозв'язку між цими показниками. За результатами тесту лише для 8 показників простежується наявність даного впливу.

Таблиця 2.8 – Тестування гіпотези «Обсяги тінізації економіки впливають на індекс соціального розвитку»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	-0,789	-0,8284	-0,9679	-0,4901
Болгарія	0,325	0,1974	0,1896	0,1712
Китай	-0,896	-0,9361	-0,1230	-0,1850
Грузія	0,126	0,2645	0,2932	0,2145
Німеччина	-0,855	-0,8366	-0,9843	-0,5649
Індія	-0,814	-0,9588	-0,3877	-0,2236
Японія	-0,856	-0,4579	-0,3654	-0,1254
Македонія	0,021	-0,3256	-0,5510	-0,8466
Молдова	-0,588	-0,5159	-0,7344	-0,5684
Румунія	0,019	-0,5827	-0,4977	-0,3659
Сербія	-0,690	-0,7856	-0,7965	-0,5475
Україна	-0,619	-0,7533	-0,3937	-0,0761
США	-0,856	-0,6143	-0,6872	-0,6589

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Наступним етапом проведемо перевірку гіпотези про наявність впливу тінізації економіки і на показники соціального розвитку країн.

Аналіз взаємозв'язку між індексом соціального розвитку країни та рівнем тінізації економіки засвідчив наявність зв'язку для переважної більшості аналізованих країн.

Так, для Вірменії, Китаю, Німеччини, Індії, Японії, Сербії, України та США значення коефіцієнта кореляції перебуває на рівні 0,7–0,9, що підтверджує гіпотезу про вплив тінізації на рівень якості життя населення. У той самий час результати аналізу зв'язку між аналізованими показниками з урахуванням часового лага свідчать про наявність довготривалого впливу для деяких країн світу. Так, наприклад, для Вірменії, Німеччини, Індії, найсильніший зв'язок спостерігається на другому році, для Молдови – на третьому році. У той самий час для Японії вплив тінізації економіки на індекс соціального розвитку істотно зменшується на першому, другому та третьому роках.

Отже, аналіз впливу індексу соціального розвитку на рівень тінізації економіки засвідчив істотний вплив рівня життя в країні на ступінь поширення тіньових операцій, враховуючи той факт, що саме якість життя населення, рівень його матеріального благополуччя служать визначальними факторами при переході до тіньового сектору економіки.

Таким чином, результати аналізу засвідчили наявність певного лага між зміною рівня якості життя населення та рівня тінізації економіки. Для переважної більшості країн найвищі значення коефіцієнта кореляції спостерігаються з часовим лагом 2 роки. Водночас для Болгарії та Македонії причинно-наслідковий зв'язок

простежується з часовим лагом 3 роки. Для Румунії зв'язок між аналізованими показниками взагалі відсутній.

Таблиця 2.9 – Тестування гіпотези «Індекс соціального розвитку впливає на тінізацію економіки»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	-0,789	-0,583	-0,734	-0,644
Болгарія	0,325	-0,193	-0,428	-0,636
Китай	-0,896	0,725	0,625	0,000
Грузія	-0,426	-0,122	-0,125	-0,354
Німеччина	-0,855	-0,648	-0,597	-0,256
Індія	-0,814	-0,568	-0,325	-0,165
Японія	-0,856	-0,254	-0,714	-0,698
Македонія	0,021	-0,198	-0,428	-0,554
Молдова	-0,588	-0,606	-0,714	-0,726
Румунія	-0,019	-0,000	0,000	0,000
Сербія	-0,690	-0,475	-0,214	-0,087
Україна	-0,619	-0,816	-0,939	-0,883
США	-0,856	-0,478	-0,529	-0,025

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Узагальнені результати аналізу наявності причинно-наслідкового зв'язку між тінізацією економіки та індексом соціального розвитку країни наведені в таблиці 2.10.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що соціальна складова є досить чутливою до зростання частки тіньового сектору в країні, в той час як і рівень життя

населення є одним із визначальних факторів на шляху до переходу економічних суб'єктів в тінь.

Однією з малодосліджених складових із точки зору її зв'язку з тінізацією економіки є екологічна. У більшості праць у даному напрямку досліджується зв'язок між цими показниками лише через показник обсягу споживання енергії як єдиний індикатор, що відображає результати діяльності як офіційного, так і неофіційного секторів економіки.

Таблиця 2.10 – Характер зв'язку між ІСР та ТЕ для України та країн ОЕСР за період 2004–2016 рр. за тестом Грейнджера

Країна	Часовий лаг		
	1	2	3
Вірменія	ІСР ↔ ТЕ	ІСР ↔ ТЕ	ТЕ → ІСР
Болгарія	–	–	ТЕ → ІСР
Китай	ІСР ↔ ТЕ	ІСР → ТЕ	–
Грузія	–	–	–
Німеччина	ІСР ↔ ТЕ	ІСР ↔ ТЕ	ІСР → ТЕ
Індія	ІСР ↔ ТЕ	–	–
Японія	ТЕ → ІСР	ІСР → ТЕ	ТЕ → ІСР
Македонія	–	ТЕ → ІСР	ІСР → ТЕ
Молдова	ІСР ↔ ТЕ	ІСР ↔ ТЕ	ТЕ → ІСР
Румунія	ТЕ → ІСР	–	–
Сербія	ТЕ → ІСР	ТЕ → ІСР	ІСР → ТЕ
Україна	ІСР ↔ ТЕ	ІСР → ТЕ	ТЕ → ІСР
США	ТЕ → ІСР	ТЕ → ІСР	ІСР → ТЕ

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

У той самий час, на нашу думку, цей зв'язок проявляється у впливі тінізації на більшу кількість показників екологічного розвитку країни. Для перевірки даної гіпотези проведемо аналіз наявності впливу тінізації на рівень вуглемісткості ВВП.

Як свідчать результати проведеного аналізу (табл. 2.11–2.13), вплив тінізації економіки та рівень вуглемісткості ВВП підтвердився лише для 7 аналізованих країн. Для Вірменії, Болгарії, Китаю, Німеччини та України цей зв'язок спостерігається з часовим лагом один рік, для Молдови, Вірменії та Німеччини – 2 роки.

Таблиця 2.11 – Тестування гіпотези «Обсяги тінізації економіки впливають на вуглемісткість ВВП»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	0,647	0,634	0,741	0,375
Болгарія	-0,174	-0,770	-0,368	-0,011
Китай	0,756	0,716	0,009	0,014
Грузія	-0,388	-0,202	-0,224	-0,000
Німеччина	0,783	0,640	0,753	0,432
Індія	0,745	0,076	0,034	0,001
Японія	0,785	0,000	0,000	0,000
Македонія	-0,019	-0,201	-0,504	-0,475
Молдова	0,539	0,472	0,672	0,000
Румунія	0,017	0,533	0,164	0,019
Сербія	-0,632	0,000	0,000	0,000
Україна	-0,711	-0,721	-0,548	-0,140
США	-0,985	-0,488	-0,290	-0,034

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Найвищі значення коефіцієнта кореляції спостерігаються для США, України, Японії, Індії, Німеччини, Китаю. У той самий час, для таких країн, як Грузія та Румунія цей зв'язок практично відсутній.

Аналіз впливу рівня вуглемісткості ВВП на рівень тінізації економіки дозволяє зробити висновки про відсутність такого зв'язку практично для всіх аналізованих країн. Значення коефіцієнта кореляції не перевищує 0,5.

Таблиця 2.12 – Тестування гіпотези «Вуглемісткість ВВП впливає на тінізацію економіки»

Країна	Коефіцієнт кореляції	Часовий лаг		
		1	2	3
Вірменія	0,647	0,479	0,362	0,266
Болгарія	-0,174	-0,037	-0,033	0,000
Китай	0,756	0,000	0,000	0,000
Грузія	-0,388	-0,018	0,000	0,000
Німеччина	0,783	0,533	0,478	0,266
Індія	0,745	0,000	0,000	0,000
Японія	0,785	0,000	0,000	0,000
Македонія	-0,019	-0,163	-0,291	0,000
Молдова	0,539	0,045	0,003	0,000
Румунія	0,017	0,016	0,000	0,000
Сербія	-0,632	-0,310	0,058	0,091
Україна	-0,711	-0,429	-0,416	-0,330
США	-0,985	-0,493	-0,399	-0,033

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Результати проведених розрахунків, що характеризують ступінь взаємозв'язку між показниками вуглемісткості ВВП та рівнем тінізації економіки, наведені в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13 – Характер зв'язку між вуглемісткістю ВВП та ТЕ для України і країн ОЕСР за період 2004–2016 рр. за тестом Грейнджера

Країна	Часовий лаг		
	1	2	3
Вірменія	TE → CO ₂ /ВВП	TE → CO ₂ /ВВП	–
Болгарія	TE → CO ₂ /ВВП	–	–
Китай	TE → CO ₂ /ВВП	–	–
Грузія	–	–	–
Німеччина	TE → CO ₂ /ВВП	TE → CO ₂ /ВВП	–
Індія	–	–	–
Японія	–	–	–
Македонія	–	–	–
Молдова	–	TE → CO ₂ /ВВП	–
Румунія	–	–	–
Сербія	–	–	–
Україна	TE → CO ₂ /ВВП	–	–
США	–	–	–

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Для підтвердження достовірності зв'язку між аналізованими показниками й визначення його характеру та на основі розрахунку наскрізної регресії, регресії з фіксованими індивідуальними ефектами і регресії з

випадковими індивідуальними ефектами визначимо модель, яка найбільш повно описує взаємозв'язок між аналізованими показниками.

Для цього проведемо попарне порівняння оцінених моделей:

а) порівняння регресійної моделі з фіксованими ефектами з наскрізною регресією проведемо за допомогою тесту Вальда. Результати розрахунків для взаємозв'язку «тінізація економіки – ВВП» наведені в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14 – Результати розрахунку тесту Вальда

Країна	F test	Prob > F	Країна	F test	Prob > F
Вірменія	47,18	0,0000	Македонія	56,75	0,0000
Болгарія	54,12	0,0000	Молдова	49,69	0,0000
Китай	61,03	0,0000	Румунія	59,37	0,0000
Грузія	51,98	0,0000	Сербія	48,07	0,0000
Німеччина	65,34	0,0000	Україна	52,06	0,0000
Індія	55,17	0,0000	США	66,27	0,0000
Японія	69,21	0,0000			

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Оскільки за всіма аналізованими показниками p -level $\epsilon < 0.01$, основна гіпотеза тесту відхиляється. Відповідно можна зробити висновок, що модель регресії з фіксованими ефектами є кращою. Таким чином, модель регресії з фіксованими ефектами краще підходить для опису даних, ніж проста модель регресії;

б) регресійну модель із випадковими ефектами порівняємо з наскрізною регресією (тест Бройша –

Пагана). Оскільки p -рівень $> 0,01$ то основна гіпотеза прийнята. Таким чином, модель з об'єднаною регресією описує наші дані краще, ніж модель із випадковими ефектами;

в) регресійну модель із випадковими ефектами порівняємо з регресійною моделлю з фіксованими ефектами (тест Хаусмана). Оскільки p -рівень $< 0,01$, основна гіпотеза відкидається. Аналогічні тенденції спостерігатимуться і для інших аналізованих країн. Одержані результати дозволяють зробити висновок, що в нашому випадку підходить модель із фіксованими індивідуальними ефектами.

Таким чином, результати підтверджують результати тесту Грейнджера про те, що немає тісного зв'язку між рівнями тіньової економіки та ВВП для деяких країн світу. Для Вірменії, Німеччини, Македонії, Молдови, Румунії немає тісної кореляції, тоді як для решти проаналізованих країн існує чітка кореляція між аналізованими показниками.

Рівняння регресії для аналізованих країн має такий вигляд:

$$\begin{aligned}D(t)_{BUL} &= -7.5145 - 0.137076 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{CHN} &= -4.258791 + 3.1648 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{GEO} &= -8.874525 - 0.051048 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{IND} &= -2.32497 + 0.0000128 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{JPN} &= 5.975861 - 1.176535 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{SRB} &= 5.658912 + 8.86397 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{UKR} &= 6.957841 + 9.02e - 06 \textit{ shadowecon} \\D(t)_{USA} &= -2.324569 - 1.613099 \textit{ shadowecon}\end{aligned}$$

Таблиця 2.15 – Результати розрахунку тесту Броуша – Пегана

Країна	Coef.	Std. Err.	t	P> t 	[95% Conf. Interval]		Cons
Вірменія	0,0007709	0,0005911	1,30	0,32225	0,0017725	0,0033143	2,365478
Болгарія	-0,0137076	0,0218707	-0,63	0,00951	-0,1078094	0,0803942	-7,5145
Китай	3,1648	1046,14	0,20	0,00857	-4288,013	4714,343	-4,258791
Грузія	-0,0510482	0,064393	-0,79	0,00511	-0,3281091	0,2260126	-8,874525
Німеччина	-10,7775	164,2892	-0,67	0,57057	-817,6567	596,1017	4,565892
Індія	0,0000128	0,0000186	0,69	0,00563	0,0000672	0,0000928	-2,324977
Японія	-1,176535	1,36791	-0,86	0,00480	-7,062178	4,709107	5,975861
Македонія	-0,0292594	0,0775759	-0,38	0,74254	-0,3630417	0,3045228	4,236578
Молдова	7,69e-06	0,0000648	0,12	0,91636	-0,0002711	0,0002864	-6,578411
Румунія	0,8080394	1,806665	0,45	0,69845	6,965411	8,58149	-4,479512
Сербія	8,86397	15,39548	5,12	0,03622	12,62255	145,1054	5,658912
Україна	9,02e-06	2,06e-06	4,38	0,00143	-0,0000171	0000352	6,957841
США	-1,613099	0,1945274	-8,29	0,07654	-4,084804	0,8586065	-2,324569

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Перевірка гіпотези про наявність зв'язку між індексом соціального розвитку та рівнем тінізації економіки підтвердили істотний вплив даного показника на якість життя у Вірменії, Китаї, Німеччині, Індії, Японії, Молдові, Румунії, Сербії, Україні та США. Для решти країн зв'язок не підтвердився.

$$D(t)_{ARM} = -4.259885 - 0.50897 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{CHN} = -6.970224 - 2.17589 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{GRM} = -2.697452 + 4.58013 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{IND} = 4.879565 + 0.97320 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{JPN} = -4.301245 - 2.54789 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{MLD} = -4.667898 + 4.97567 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{ROM} = 1.358789 + 7.92156 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{SRB} = -6.987562 + 4.26589 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{UKR} = 5.878954 + 4.95788 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{USA} = -5.978559 - 3.01124 \text{ shadowecon}$$

Вплив тінізації економіки на показники екологічного розвитку був підтверджений лише для 5 країн, рівняння залежності для яких має такий вигляд:

$$D(t)_{ARM} = 2.697258 - 1.25478 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{BUL} = -4.958951 + 6.98758 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{CHN} = 2.97846 - 5.98745 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{GMN} = -6.02675 - 4.11032 \text{ shadowecon}$$

$$D(t)_{UKR} = 5.98782 + 2.32508 \text{ shadowecon}$$

Відмінності в одержаних результатах пояснюються різним рівнем економічного розвитку, особливістю функціонування фінансового, банківського, інвестиційного, страхового секторів, відмінностями в нормативно-правовому регулюванні, рівнем розвитку антикорупційної політики, привалюванням певних видів економічної діяльності тощо.

РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ

3.1. Теоретико-методологічне підґрунтя формування податкових розривів в економіці

Недосконалість податкового законодавства, високий рівень корупції та тінізації призводять до погіршення макроекономічної ситуації в країні та дисбалансу в економіці. Найбільш гострою проблемою сьогодення, з якою зіштовхуються більшість країн світу, є невідповідність фактичних податкових надходжень держави її потенційним можливостям. Наслідком зазначених процесів є зменшення обсягу податкових надходжень до бюджету за рахунок формування податкових розривів.

Однією з причин цієї ситуації є навмисне ухилення платниками податків від своїх податкових зобов'язань. Незважаючи на розроблення досить ефективних механізмів детінізації економіки, кількість та різноманітність схем щодо тіньового виведення коштів із кожним роком збільшується та призводить до істотних економічних наслідків. Так, за розрахунками Р. Мерфі, загальний обсяг податкового розриву в країнах ЄС за всіма податками перебуває на рівні 825 мільярдів євро на рік. Водночас М. Харремі стверджував, що 80–90 % обсягу податкового розриву в будь-якій країні формується за рахунок ухилення від оподаткування [68, 114].

Останніми роками питання ухилення від виконання податкових зобов'язань активно досліджують представники міжнародної економічної спільноти переважної більшості країн світу. Однак, на жаль, наявні теоретичні та емпіричні дослідження не дали однозначної відповіді щодо причин та наслідків такого ухилення.

Однією з причин такої ситуації є той факт, що виникнення податкових розривів в економіці зумовлене не лише об'єктивними (законодавчо визначеними пільгами та звільненням від оподаткування окремих видів діяльності або платників податку), а й суб'єктивними (навмисні нелегальні дії платників щодо ухилення від виконання своїх зобов'язань) причинами, передумовами виникнення яких є погіршення показників економічного та соціального розвитку країни, загострення політичної кризи тощо. Переважна більшість наукових праць стосується дослідження детермінант ухилення від оподаткування, оцінювання рівня кореляції між загальними показниками тіньової економіки та обсягом податкових розривів. Проте детальні дослідження впливу окремих факторів економічного розвитку на обсяг податкових розривів практично відсутні.

Питання сутності та передумов виникнення податкових розривів в економіці досліджувалися багатьма науковцями з різних країн світу. Одними з перших оцінюванням обсягів податкових розривів займалися М. Аллінгем та А. Сандмо [7]. У своїх працях автори намагалися дослідити статичні та динамічні аспекти ухвалення платниками податків рішення щодо доцільності ухилення від податкових зобов'язань та займалися розробленням моделі, яка б описувала їх поведінку.

Останніми роками теорія податкових розривів набуває дедалі більшої актуальності та є об'єктом дослідження значної кількості праць. У переважній більшості податковий розрив розглядається з двох основних позицій: як результат навмисних незаконних дій платників податку (tax compliance gap) та як наслідок неефективної або досить лояльної податкової політики держави (tax policy gap). Остання являє собою потенційну суму податків та зборів, яка не надходить до бюджету

внаслідок рішення уряду не оподатковувати конкретну податкову базу. Крім того, це вартість податкових пільг, надбавок і пільг, наданих урядом для компенсації від джерела доходу, який в іншому випадку може бути оподаткований.

Однак у контексті протидії тінізації економіки більшого дослідження набули питання формування податкового розриву як результату навмисних нелегальних дій платників податку (tax compliance gap). Науковці досліджують інструменти, причини та мотиви навмисного приховування своїх доходів та практично не приділяють уваги розриву податкової політики. Таким чином, уряди переважної більшості країн світу практично ігнорують можливість зростання обсягу податкових надходжень до бюджету за рахунок перегляду доцільності запровадження податкових пільг та їх оптимізації.

Tax compliance gap є більш загальновизнаною частиною податкового розриву та визначається як різниця між сумою податку, яка може бути отримана податковими органами за умови повного додержання всіма платниками податків і зборів своїх зобов'язань та обсягом фактично отриманих податкових надходжень. Розробленням методичних підходів до оцінювання рівня податкового розриву, зумовленого навмисними незаконними діями платників податків, займаються як окремі науковці, так і органи державної влади різних країн (наприклад, HM Revenue and Customs у Об'єднаному Королівстві (2013); Служба внутрішніх доходів у Сполучених Штатах (2012); Інститут фінансової політики в Словаччині (2012) тощо).

На думку американського вченого Годера, податковий розрив – це різниця між сумою податкових зобов'язань платників податків, що повинні бути сплачені відповідно до законодавства, та сумою податків, які були сплачені добровільно і своєчасно. На його думку,

існування податкового розриву зумовлене наявністю трьох компонентів: незареєстрованої діяльності, недооцінення обсягів потенційних надходжень та ухилення від сплати податків.

Однак, як свідчить аналіз наукової літератури, оцінюванням обсягів податкових розривів зазвичай займаються високорозвинені країни та країни ЄС. Р. Мерфі і Х. Петерсен вважають, що лише 11 країн ЄС здійснюють власні оцінювання податкових розривів для визначеної кількості платежів, і лише одна (Об'єднане Королівство) – для всіх основних податків [114].

Таким чином, можна зробити висновок, що проблема існування податкового розриву в економіці є малодослідженою, особливо на рівні країн із низьким та середнім рівнем розвитку. Однією з причин цієї ситуації є складність урахування всіх можливих втрат у процесі розрахунку та неможливість розроблення уніфікованих підходів, які були б єдиними для більшості країн світу, зважаючи на істотні відмінності в законодавчій базі.

Найбільш дослідженим із точки зору оцінювання податкового розриву є ПДВ, рівень якого в розрізі окремих країн світу істотно відрізняється та становить від 1,4 % (для Швеції) до 37,18 % (для Румунії). Сума загального збитку в ЄС за підрахунками міжнародних експертів оцінюється розміром 151,5 млрд євро (ЕС DGT 2017).

Застосування тіньових схем приховування доходів призводить до виникнення податкових розривів – різниці між сумою податкових платежів, які теоретично повинні бути сплачені до бюджету, та сумою фактичних надходжень.

Дж. Мак Манус та Н. Уоррен визначали податковий розрив як різницю між теоретичним обсягом податкових зобов'язань та сумою фактично зібраних платежів [106].

Проте необхідно зазначити, що виникнення податкових розривів може бути зумовлене не лише існуванням тіньового сектору економіки, а й нелегальною діяльністю, виникненням безнадійної податкової заборгованості, ненавмисними помилками тощо.

У теорії виділяють такі види податкових розривів:

– валовий податковий розрив (gross tax gap) – різниця між теоретично можливим обсягом сплати податків та сумою, сплаченою платниками добровільно;

– чистий податковий розрив (net tax gap) – різниця між теоретично можливим обсягом сплати податків, сумою податкових платежів, сплаченою платниками добровільно та обсягом податкових платежів, стягнутих за результатами діяльності контрольно-ревізійних органів.

Величина валового податкового розриву відображає загальний обсяг навмисно прихованих податкових платежів унаслідок ухилення усіх видів та сумою, сплаченою платниками добровільно. До операцій, що призводять до виникнення валового податкового розриву належать: помилки при розрахунку обсягу податкових зобов'язань (як платником, так і податковими органами), несвоєчасні повідомлення про сплату та несплату податкових зобов'язань, помилки в бухгалтерських розрахунках тощо.

Загальна схема виникнення податкових розривів наведена на рисунку 3.1.

На сьогодні, за оцінками міжнародних експертів, величина податкового розриву з ПДВ в економіці перебуває на рівні 20 % від обсягу податкових надходжень. В Україні це значення є дещо вищим і коливається в межах 25 % (рис. 3.2).

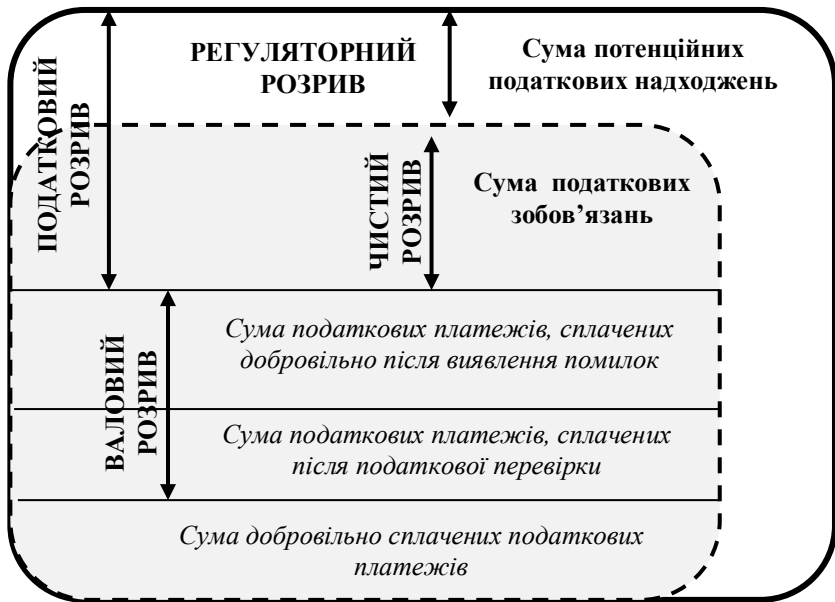

Рисунок 3.1 – Структурно-логічна схема формування податкових розривів в економіці

Джерело: розроблено автором

Наведені на рисунку 3.2 дані свідчать про те, що незважаючи на прийняття останніми роками низки нормативних актів, спрямованих на посилення контролю над діяльністю економічних суб'єктів, адміністративної та кримінальної відповідальності за дані дії, обсяг податкових розривів, як і обсяг тіншової економіки, дещо зменшився, але все ще залишається на високому рівні.

Одними з найбільш вагомих факторів виникнення податкових розривів в економіці на сьогодні служать операції з ухилення від сплати податків, які пов'язані із: заниженням величини оподатковуваного доходу (операцій)

або незаконним відшкодуванням ПДВ, реалізацією нелегальних операцій із подальшим приховуванням отриманого доходу.

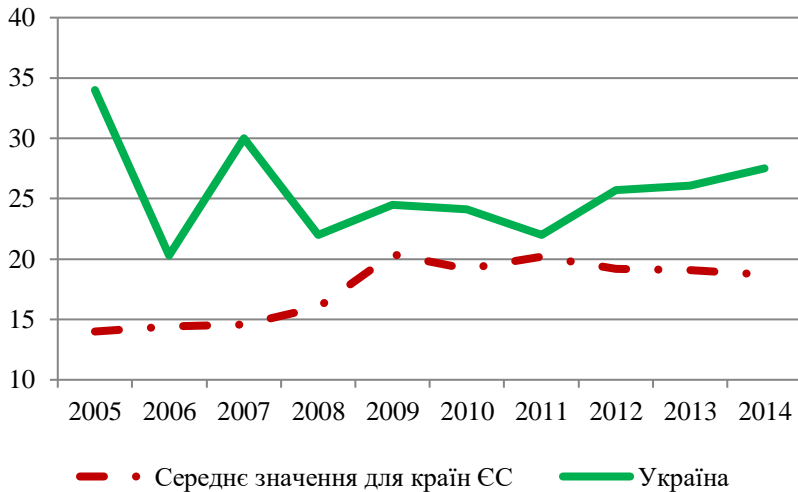

Рисунок 3.2 – Динаміка зміни обсягу податкового розриву з ПДВ в Україні та країнах ЄС за 2005–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [240]

Побудова ефективної та справедливої системи оподаткування є однією із найбільш суперечливих та неоднозначних проблем сучасної фінансової політики. З одного боку, її існування обумовлюється наявністю значного обсягу дефіциту бюджету та значним обсягом недоотриманих податкових надходжень у переважній більшості країн із перехідною економікою, з іншого – ефективна податкова система – запорука забезпечення рівних умов життя суспільства та запобігання шахрайству у фінансовому секторі економіки.

Наявність податкових розривів є свідченням порушення основних принципів побудови податкової системи: адекватності податкового навантаження та справедливості в оподаткуванні. Горизонтальна справедливість вимагає, щоб платники податків, які мають однакові доходи або інші об'єкти оподаткування, сплачували до бюджету однакові за розміром суми податків (тобто цей принцип враховує платоспроможність платників податків і забезпечує розподіл податкового тягара відповідно до спроможності суб'єктів виконувати податкові зобов'язань), тоді як вертикальна справедливість пропонує платникам податків, які мають більшу фінансову спроможність, платити податки відповідно до їх платоспроможності. Порушення податкового законодавства підриває принципи рівності оподаткування та призводить до податкової несправедливості для сумлінних платників податків, тому що їм доведеться платити більше, оскільки інші не платять свою справедливу частку [103].

На сьогодні за оцінками експертів, податкові розриви як індикатор втрат бюджету завдають істотного збитку економічній системі країни. За цих умов розуміння масштабів і структури втрат доходів може бути запорукою вирішення проблеми недоотримання податкових зобов'язань та запобігання їх виникненню. Загалом недоотримання бюджетом податкових надходжень може мати різні причини. З точки зору поведінки платника податків це може стосуватися навмисних його дій, таких як податкове шахрайство, ухилення від сплати податків та агресивне податкове планування, однак втрата доходів також може бути спричинена недоглядом та неплатоспроможністю. Ці явища становлять серйозну проблему для суспільства, оскільки вони обмежують спроможність урядів здійснювати свою фіскальну та

економічну політику, підривають основні принципи оподаткування.

Повне та ґрунтовне оцінювання податкових розривів сприятиме розумінню масштабів втрат від недоотримання податкових платежів та слугуватиме підґрунтям для визначення першочергових заходів із вдосконалення системи адміністрування податків.

Органами державної влади іноземних країн та міжнародними організаціями розроблена значна різноманітність підходів до оцінювання податкових розривів в економіці, які в цілому можуть бути поділені на дві основні групи: підходи, що базуються на макроекономічних агрегатах, та оцінювання на основі мікроекономічних даних. Перша група підходів є менш інформативною стосовно причин втрат доходів, у той час як останні вважаються менш обґрунтованими.

Таким чином, мінімізацію величини розриву в політиці необхідно розглядати як індикатор додаткового доходу, який держава може теоретично отримати, за умови застосування однакового оподаткування до всього обсягу спожитих товарів та послуг.

На сьогодні теорія податкових розривів є досить розвиненою в країнах Європейського Союзу, однак в Україні вона перебуває лише на стадії свого формування. Практично відсутні напрацювання щодо оцінювання рівня податкового розриву та основних факторів його формування, не розроблені механізми протидії ухилення від сплати податкових платежів.

Однак, ураховуючи те, що податкові платежі займають вагому частину надходжень до бюджету, оцінювання обсягу недоотриманих надходжень є важливою складовою процесу розроблення та реалізації політики детінізації економіки.

Особливості формування податкових розривів визначаються специфікою податкової системи країни, зокрема: кількістю податкових платежів, складністю процедури їх нарахування та сплати.

На сьогодні найчастіше платники податків застосовують нелегальні схеми ухилення від оподаткування щодо таких платежів:

- ПДВ: фіктивне підприємництво, реалізація товарів без відображення в деклараціях, здійснення діяльності, що звільнена від оподаткування з відображенням її як такої.

- Податок на прибуток підприємств: створення фіктивних підприємств, у яких офіційно на балансі відсутні активи, здійснення підприємницької діяльності без реєстрації, маніпулювання групою зі сплати єдиного податку, завищення/заниження вартості товарів.

- ПДФО: неофіційне працевлаштування, фіктивна зайнятість, реєстрація працівників як фізичних осіб-підприємців, часткове декларування заробітної плати тощо.

- Митні платежі: навмисне завищення (заниження) митної вартості товарів, нелегальне перевезення товарів через кордон тощо.

За оцінками експертів, застосування цих схем призводить до значних втрат державного бюджету, розмір яких наведений у таблиці 3.1.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можемо зробити висновок про те, що **податковий розрив** необхідно розглядати як відхилення ключових параметрів податкової політики від потенційно можливих, що виникає як реакція платників податку на зміну векторів державної політики та значну волатильність показників економічного розвитку.

Таблиця 3.1 – Порівняльний аналіз фіскального ефекту від ухилення від оподаткування в Україні, млрд грн

Схема	Обіг	Умовні втрати бюджету
Офшорні схеми	260–320	50–65
Конвертаційні схеми	40–50	12–15
«Скрутки»	50–60	10–12
«Сірий імпорт, контрабанда»	80–230	25–70
Фіктивне підприємництво	15–16	до 2,5
ФОП замість найму	10	2,5–5
Зниження оборотів	18	1–1,5

Джерело: [189]

Як уже ми зазначали вище, податковий розрив є комплексним явищем, виникнення якого може бути зумовлено різноманітною кількістю причин. Податкові розриви в економіці можуть бути класифіковані за такими ознаками:

- 1) за тривалістю існування;
- 2) за причинами виникнення;
- 3) за масштабами виникнення;
- 4) за видами політики.

Види податкових розривів та їх характеристика відповідно до наведених класифікаційних ознак наведені на рисунку 3.3.

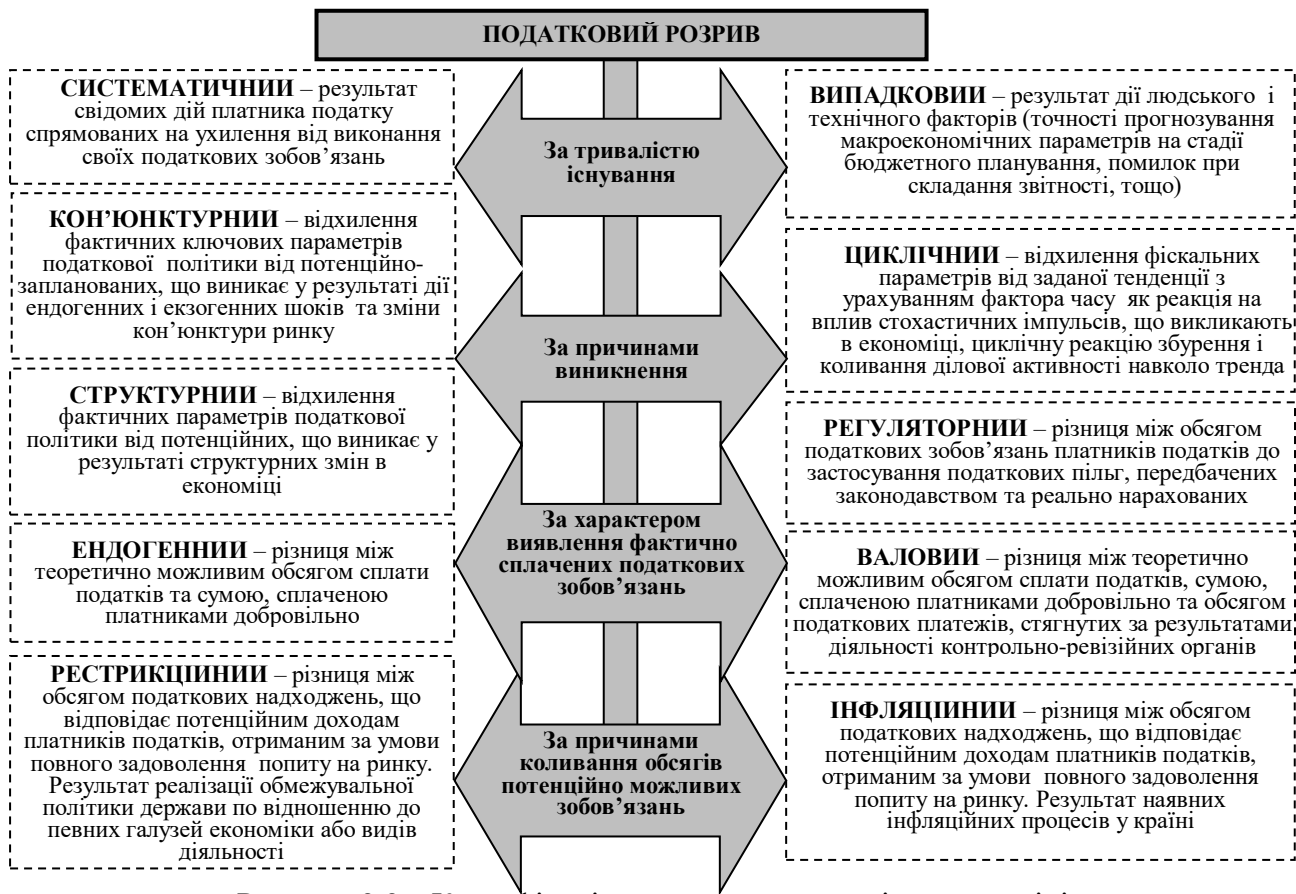

Рисунок 3.3 – Класифікація податкових розривів в економіці

Джерело: розроблено автором

3.2. Детермінанти формування податкових розривів в економіці

Існування податкових розривів здійснює негативний вплив на розвиток національної економіки та служить фактором зниження рівня її економічної безпеки. За цих умов важливого значення набуває розроблення комплексу заходів, спрямованих на протидію застосуванню тіньових схем ухилення від оподаткування та мінімізацію обсягу податкових розривів в економіці.

Основою розроблення даних заходів є ідентифікація факторів, що стимулюють тіньову діяльність у країні та зростання обсягів податкових розривів. На сьогодні існує значна кількість праць, присвячених дослідженню цього питання. Так, наприклад, А. Ріахі-Белкауї, у своїй праці визначає чотири категорії детермінант ухилення від сплати податків: демографічні, культурні та поведінкові, правові, інституційні та економічні. Дослідник, на прикладі 30 розвинених країн і тих, що розвиваються, аналізував основні детермінанти ухилення від сплати податків. На підставі аналізу він зробив висновок про те, що рівень економічної свободи, розвиненість ринку цінних паперів та ефективність конкурентного законодавства позитивно впливають на ступінь додержання платниками податкового законодавства, а високий рівень фінансової злочинності та погіршення криміногенної ситуації в країні знижують рівень податкової відповідальності платників [128].

Пізніше Р. Пікुरі і А. Ріахі-Белкауї доповнили вищезазначений перелік детермінант показниками рівня бюрократії та корупції. Як характеристики ступеня бюрократії автори використовували відсоток податкових витрат уряду від ВВП. Аналіз засвідчив, що низький рівень корупції позитивно впливає на додержання податкового

законодавства, тоді як високий рівень бюрократії збільшує кількість ухилень від сплати податків [124].

Б. Джексон і В. Міллірон [78] розглядали десять ключових змінних: вік, стать, освіта, рівень доходів, джерело доходу, граничні податкові ставки, рівень справедливості, складність податкової системи, рівень податкової моралі.

Г. Річардсону своїй праці більш детально провів дослідження саме економічних та демографічних детермінант. Ухилення від сплати податків він вимірював за допомогою прямого підходу, що враховує правові та інституційні (демократія і правова система), економічні (економічний розвиток), неекономічні (релігійні), культурні та поведінкові змінні. На основі вибірки із 45 розвинених країн та країн, що розвиваються, автор зазначає, що складність податкового законодавства позитивно пов'язана з ухиленням від сплати податків, тоді як високі рівні освіти, доходів, справедливості та податкової моралі негативно пов'язані з тією самою змінною [129].

Г. Цакуміс, А. Куратола та Т. Поркано досліджували взаємозв'язок між ухиленням від сплати податків і показниками культурного розвитку країни (уникнення невизначеності, індивідуалізм, маскулінізм та дистанція влади). На основі вибірки з 50 розвинених країн та країн, що розвиваються, автори роблять висновок, що уникнення невизначеності та дистанція влади позитивно пов'язані з ухиленням від сплати податків, у той час як індивідуалізм і маскулінізм мають негативний зв'язок. Крім того, автори роблять висновок про наявність негативної сильної кореляції між рівнем економічного розвитку (ВВП) та ухиленням від сплати податків [164].

Г. Річардсон включає правові, політичні та релігійні змінні. На основі вибірки 47 країн він зазначає, що

індивідуалізм негативно пов'язаний з ухиленням від сплати податків, тоді як уникнення невизначеності позитивно пов'язане з тією самою змінною [130]. На відміну від висновків Г. Цакуміса, А. Куратоли та Т. Поркано автор стверджує, що маскулінність неістотно впливає на ухилення від сплати податків, рівень правозастосування, довіри до влади та релігійності мають негативний вплив [164].

Р. Габор [59], розглядаючи модель Г. Цакуміса, А. Куратоли та Т. Поркано, додає два нових культурних показники – довгострокову орієнтацію та поблажливість. На підставі даних за період 2008–2010 роки для 58 розвинених і таких, що розвиваються, країн автор робить висновок про те, що культурні виміри не впливають на ухилення від оподаткування. Крім того, маскулінність негативно пов'язується з ухиленням від сплати податків, тоді як уникнення невизначеності характеризується позитивною кореляцією. ВВП негативно пов'язаний із заниженням бази оподаткування.

Автор запропонував усі детермінанти податкових розривів розділити на чотири групи: економічні, виробничої спеціалізації або структурні, соціальні та інституційні. Економічні фактори включають: ВВП на душу населення, обсяг експорту та імпорту на товари й послуги у відсотках від ВВП, обсяг прямих іноземних інвестицій в основний капітал. Фактори виробничої спеціалізації включають дві змінні: додану вартість, що формується в сільському господарстві у відсотках від ВВП, і додану вартість промисловості (% від ВВП). Соціальні фактори складаються з трьох змінних: загальної кількості вищих навчальних закладів, тривалості життя та рівня дитячої смертності. Інституційні фактори складаються з двох показників, які, по суті, вимірюють

рівень демократії і рівень громадянської свободи (свобода вираження думки, правова безпека).

А. Ріахі-Белкауї всі підходи до обґрунтування детермінант ухилення від оподаткування розділив на три види: теорія загального стримування, моделі економічного стримування та фіскальні психологічні моделі [128].

Моделі економічного стримування базуються на зіставленні обсягів витрат та вигод для платника податків, який ухиляється від оподаткування. Відповідно до даної моделі особа буде схильна ухилятися від оподаткування до того часу доки вигода від такого ухилення буде перевищувати очікувані витрати (штрафи або інші виплати), пов'язані з виявленням факту порушення податкового законодавства [69]. Факторами, що визначають схильність платника до незаконного виведення коштів, є економічні, правові та інституційні характеристики країни (якість правової системи, рівень корупції, бюрократії, державне регулювання конкуренції).

Фіскальні психологічні моделі досліджують переконання платників податків і здійснюють прогнозування їхньої поведінки щодо дотримання податкового законодавства [69]. Ці моделі передбачають вивчення податкової історії платників і виявлення причин, які спонукали їх до ухилення від оподаткування [95]. Відповідно до цих моделей найбільш впливовими факторами є вік, стать, соціально-економічний стан платника, рівень освіти та професія, рівень податкової моралі.

Прихильники теорії загального стримування стверджують про те, що рівень фінансової злочинності зменшується під впливом загрози отримати покарання. До факторів, що спонукають до зростання податкової відповідальності платника, є усвідомленість про наслідки,

швидкість, суворість покарання за порушення законодавства [144].

І. Маджерова визначає залежність розриву ПДВ від трьох категорій детермінант: соціоінституційних (як незалежна змінна використовується індекс сприйняття корупції), економічних (темп зростання ВВП) і податкових (базова ставка ПДВ) [98].

Т. Лешник, Т. Ягрич, В. Ягрич здійснювали оцінювання залежності розриву ПДВ від таких категорій: макроекономічна стабільність, рівень фіскального адміністрування, розрив ПДВ попереднього періоду, регіональні відмінності. Як показник макроекономічної стабільності автор застосовував розмір ВВП на душу населення. Як показник, що характеризує рівень фіскального адміністрування, застосовувалися показник частки аудиторських перевірок щодо повноти нарахування та сплати ПДВ у загальній кількості перевірок і показник прибутковості аудиторської діяльності в контексті ПДВ (як частка від загального ефекту від аудиторських перевірок) [94].

Застосовуючи комбінацію методів факторного аналізу і регресії, О. Гамзі та Е. Гумус припускають, що освіта й доходи негативно впливають на ухилення від сплати податків у Туреччині. Водночас автори дійшли до висновку про те, вплив статі та віку не є статистично значущим [120].

О. Акінбоад зробив висновок про те, що сектор економіки суттєво впливає на рівень податкового розриву. Так, представники виробничої сфери більш налаштовані на ухилення від сплати податків, навіть за умови, що сфера виробництва не є визначальним фактором рівня складності процесів реєстрації бізнесу та подальшого ведення діяльності. Вік і стать власника бізнесу, ступінь поінформованості щодо специфіки роботи підприємств

малого та середнього бізнесу не впливають на рівень додержання податкового законодавства. Автор наголошує на тому, що чим вищий рівень освіти, тим вища ймовірність дотримання цієї особою законодавства [5].

Б. Аннан, В. Беке, Е. Нкетіах Ампонсах за основу визначення детермінант ухилення від сплати податків у Гані з 1970 р. до 2010 р. взяли модель попиту на валюту. Використовуючи методику Auto-Regressive Distributed Lag, автор дійшов висновку, що дохід на душу населення, середня ставка податку, вік та інфляція позитивно та істотно пов'язані з ухиленням від сплати податків, тоді як гендерні відмінності мають негативний і значний зв'язок із ухиленням від сплати податків [10].

Б. Ленгфорд, Т. Оленбург оцінюють повноту податкових надходжень і рівень податкового потенціалу на основі даних 27-річного періоду для 85 країн, що характеризуються середнім і низьким рівнями розвитку. Як фактори впливу автори використовують структуру промисловості, освіти та торгівлю. До екзогенних змінних, що впливають на неефективність надходжень від ПДВ, автори відносять індекс сприйняття корупції, відношення тіньової економіки до ВВП та рівень відкритості економіки [93].

Однак зазвичай всі автори погоджуються, що однією з головних детермінант виникнення податкових прогалин в економіці є наявність тіньової економіки, основним інструментом якої є ухилення від сплати податків, частка яких у деяких країнах світу має загрозливий характер.

Найчастіше до найбільш впливових детермінант податкових розривів науковці відносять: внутрішні фактори, які містять рівень економічного розвитку країни, що репрезентований обсягом ВВП, рівнем державного боргу, динамікою зміни курсу валют, рівнем інфляції,

рівнем виробничої спеціалізації або структурою економіки, індикатором якої є галузевий склад ВВП, рівнем соціального розвитку, до якого відносять обсяг державних витрат на освіту, рівень неграмотності населення і темп приросту населення в країні. Крім того, є деякі учені, які поряд із кількісними показниками розвитку країни здійснюють оцінювання і якісних показників, а саме: ефективність діяльності уряду та державних інституцій, рівень політичної стабільності, голос і підзвітність, а також рівень громадянських і політичних прав у суспільстві, та таких зовнішніх факторів: обсяг прямих іноземних інвестицій та обсяг зовнішньої торгівлі.

На підставі вищенаведеного аналізу ідентифікація найбільш вагомих драйверів впливу на обсяг податкових розривів буде здійснена в розрізі таких груп показників:

1) економічні: кількість податкових платежів (TP), загальний рівень податкового навантаження на бізнес (TBB), рівень безробіття (UNE), обсяг реальної заробітної плати (RAS), обсяг державного боргу (PD), рівень ВВП, індекс корупції (COR), рівень інфляції (INF), обсяг прямих іноземних інвестицій (FDI), обсяг експорту (EXP) та імпорту на товари та послуги у відсотках від ВВП (IMP);

2) соціальні: рівень неграмотності населення (LIP), темп приросту населення в країні (NP), рівень трудової міграції (MIGR), тривалість життя (LL);

3) інституційні: рівень політичної стабільності (PS), рівень економічної свободи (EF), рівень бюрократії (LB), рівень громадянської свободи (LCL).

Для того, щоб дослідити взаємозв'язок між драйверами тінізації економіки та величиною податкового розриву, аналіз ступеня впливу факторних показників на результуючий буде проведено за двома класифікаційними ознаками:

1) у розрізі 5 різних груп країн, а саме: країни, що розвиваються, G20, G7, ЄС та ОЕСР. Проведення дослідження в межах цих груп показників дозволить врахувати нерівність у рівнях розвитку окремих груп країн за співвідношенням показників економічного, соціального та інституційного розвитку та податкових розривів, відмінності зумовлені специфікою побудови державної фінансової, податкової, інвестиційної політики в межах окремих об'єднань країн;

2) за обсягом тінізації економіки. Оцінювання за цією класифікаційною ознакою дозволяє визначити ступінь впливу окремих драйверів ухилення від оподаткування залежно від розміру нелегального сектору економіки. На нашу думку, окремі фактори економічного та соціального розвитку по-різному впливають на можливість і бажання економічних суб'єктів застосовувати тіньові схеми виведення коштів.

Залежність між визначеними показниками може характеризуватися трьома основними напрямками: бути лінійною, нелінійною та асиметричною.

На першому етапі перевірку економетричної гіпотези про наявність негативного зв'язку між визначеними драйверами та податковими розривами будемо здійснювати за допомогою логарифмічного оцінювання методом найменших квадратів. Головною особливістю цієї моделі є те, що вона дозволяє врахувати особливості країни та зміни аналізованих показників у часі. Базова модель має такий вигляд:

$$\log(TG_{i,t}) = \alpha_i + \beta_0 + \beta_1 \log(TG_{i,t-1}) + \beta_2 \log(D_{n,i,t-1}) + \beta_3 t + \epsilon_{i,t}, \quad (3.1)$$

де $TG_{i,t}$ – обсяг податкових розривів у країні i за період t ;
 $D_{n, i, t-1}$ – значення n -го драйвера податкових розривів в країні i за період $t-1$;

Враховуючи той факт, що досить часто вплив окремих драйверів відбувається з певним часовим лагом (зміна результуючого показника під впливом факторної ознаки відбувається через певний період часу), важливого значення набуває врахування цих особливостей у процесі встановлення причинно-наслідкових зв'язків між показниками.

Однак у процесі аналізу необхідно враховувати той факт, що досить часто результати кореляційно-регресійного аналізу свідчать про наявність різних за значенням і спрямованістю коефіцієнтів для однієї і тієї самої країни в різні проміжки часу. Отже, можна зробити висновок про наявність нелінійного взаємозв'язку між результуючою та факторною ознакою. З метою виявлення цих залежностей між аналізованими та факторними показниками проведемо оцінювання наявності нелінійного зв'язку за допомогою такої регресії:

$$TG_{i,t} = \alpha_i + \beta_0 + \beta_1 D_{i,t-1} + \beta_2 D_{n,i,t-1}^2 + \beta_3 TG_{i,t-1} + \beta_4 t + \epsilon_{i,t}. \quad (3.2)$$

Якщо значення коефіцієнта β_2 істотно відрізняється від нуля, це свідчить про наявність нелінійного зв'язку між аналізованими показниками, а графічна інтерпретація цієї залежності (опукла або випукла) залежить від коефіцієнтів β_1 і β_2 .

Зважаючи на те, що в процесі аналізу найбільш впливових детермінант формування податкових розривів нами обрано значну кількість різних за специфікою формування та дії показників (економічні, соціальні, інституційні), третьою особливістю цього аналізу є

можливість асиметрії між окремим показниками. Рівняння оцінювання наявності асиметрії між аналізованими показниками має такий вигляд:

$$\log(TG_{i,t}) = \alpha_i + \beta_0 + \beta_1 \log(D_{n,i,t-1}) + \beta_2 \log(D_{n,i,t-1}) \cdot N_{t-1} + \beta_2 \log(TG_{n,i,t-1}) + \beta_4 t + \epsilon_{i,t}, \quad (3.3)$$

де N_{t-1} – фіктивна змінна. У разі якщо значення детермінанти зростає в період $t-1$, фіктивна змінна дорівнює 1, у разі її зменшення – 0.

Наведені в таблиці 3.2 результати перевірки гіпотези про наявність лінійного зв'язку між факторними та результируючим показниками дозволяють зробити висновок про часткову відповідність результатів висунутій гіпотезі. Так, позитивний і статистично значущий лінійний зв'язок встановлено між обсягом податкових розривів для всіх аналізованих країн і рівнем безробіття, обсягом державного боргу, індексом корупції, рівнем інфляції, рівнем неграмотності населення, темпом приросту населення (крім Emerging Economies і країни OECD), рівня бюрократії (за винятком країн ЄС та OECD). Негативним він є для таких факторів, як реальна середня зарплата та рівень ВВП. Для решти показників зв'язок визначено як такий, що не має суттєвого впливу на результируючий показник. Водночас існує значний розмах у рівнях залежності між показниками для різних груп країн. Наприклад, збільшення рівня безробіття на 1% призводить до зростання обсягу податкових розривів на 16% у країнах, що розвиваються, та лише на 6% у країнах ЄС.

Таблиця 3.2 – Результати перевірки гіпотези про наявність лінійного зв'язку між драйверами та податковими розривами за групами країн

Драйвери	Всі країни	Країни, що розвиваються	Країни великої 20	Країни великої 7	ОЄСР	ЄС
TP	0,1781	0,1818	0,0956	0,1826	0,1700	0,1754
TBB	0,3250	0,4306	0,3329	0,3202	0,1917	0,3100
UNE	0,1376*	0,1631*	0,1245*	0,1431*	0,1817*	0,0620*
RAS	-0,2764*	-0,1973*	-0,0763*	-0,1352*	-0,1127*	-0,0236*
PD	0,0198*	0,0224*	0,3300*	0,0782*	0,1357*	0,3024*
GDP	-0,1868*	-0,1740*	-0,2101*	-0,0353*	-0,0066*	-0,1286*
COR	0,1962*	0,2920*	0,0734*	0,1773*	0,1738*	0,1867
INF	0,0602*	0,1860*	0,1764*	0,2332*	0,4921*	0,2176*
FDI	-0,0019	-0,0019	-0,0018	-0,0020	-0,0012	-0,0024
EXP	-0,0611	-0,0673	-0,0625	-0,0626	-0,0345	-0,0810
IMP	-0,0010	-0,0010	-0,0010	-0,0012	-0,0010	-0,0016
LIP	0,1730*	0,2013*	0,1504*	0,1071*	0,4473*	0,4707*
NP	0,1033*	0,6962	0,0110*	0,1960*	0,5553	0,2925*
MIGR	-0,0012	-0,0011	-0,0012	-0,0010	-0,0008	-0,0008
LL	-0,0123	-0,0123	-0,0138	-0,0156	-0,0070	-0,0123
PS	-0,3941	-0,3763	-0,3924	-0,3607	-0,5225	-0,4945
EF	-0,0750	-0,0751	-0,0844	-0,0770	-0,1016	-0,1024
LB	0,0797*	0,1812*	0,1070*	0,1283*	0,2273	0,3813
LCL	0,1672	0,1597	0,1652	0,1672	0,1583	0,1081

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Така ситуація може бути зумовлена значно вищим рівнем соціального захисту населення та підтримкою держави мало захищених верств населення порівняно з країнами, що мають вищі показники економічного розвитку. Наявність стійкого кореляційного зв'язку між визначеними показниками підтверджується в розрізі країн за рівнем тінізації економіки. Однак, необхідно зазначити, що для країн із розміром тінізації менше ніж 20 % стійкість встановлених зв'язків дещо зменшується та для низки факторних ознак взагалі відсутня. Так, наприклад, не підтвердився лінійний зв'язок між податковим розривом і рівнем безробіття, обсягом державного боргу, рівнем інфляції та темпом приросту населення для країн із рівнем тінізації менше ніж 20 %. Ці результати зумовлюють потребу перевірки нелінійного зв'язку між показниками.

Результати аналізу щільності нелінійного зв'язку між аналізованими показниками, наведені в таблиці 3.3, підтвердили наявність стійкого кореляційного зв'язку між результируючим показником і кількістю податкових платежів, загальним податковим навантаженням на бізнес, обсягом експорту та імпорту на товари та послуги, рівнями політичної стабільності та економічної свободи.

Досить сильний кореляційний зв'язок простежується між рівнем податкового розриву та рівнями податкового навантаження і політичної стабільності. Так, зростання рівня податкового навантаження на 1 % призводить до зростання обсягу податкових розривів у країнах, що розвиваються, на 28,15%, а рівня політичної стабільності – на 22,27%. Ці тенденції можуть бути зумовлені нижчими показниками економічного розвитку порівняно з високорозвиненими країнами, відсутністю стабільних механізмів економічного та соціального захисту населення й істотною залежністю поведінки економічних суб'єктів від ситуації в країні.

Таблиця 3.3 – Результати перевірки гіпотези про наявність нелінійного зв'язку між драйверами та податковими розривами в розрізі країн за рівнем тінізації економіки

Драйвери	Всі країни	> 50%	40–50%	30–40%	20–30%	<20%
TP	0,1781	0,1700	0,1709	0,1674	0,1875	0,1864
TBB	0,3250	0,1917	0,1873	0,1829	0,4147	0,4243
UNE	0,1376*	0,0817*	0,1890*	0,1978*	0,0730*	0,0638
RAS	-0,2764*	-0,1612*	-0,1305*	-0,0306*	-0,2948*	-0,5152*
PD	0,0198*	0,1357*	0,2562*	0,1381*	0,1542*	0,1852
GDP	-0,1868*	-0,0066*	-0,0965	-0,0472	-0,0891*	-0,0231*
COR	0,1962*	0,1738*	0,0575*	0,0721*	0,1937*	0,1738
INF	0,0602*	0,1492*	0,0259*	0,1128*	0,1310*	0,1581
FDI	-0,0019	-0,0012	-0,0015	-0,0015	-0,0024	-0,0020
EXP	-0,0611	-0,0345	-0,0469	-0,0458	-0,0936	-0,0689
IMP	-0,0010	-0,0010	-0,0017	-0,0016	-0,0020	-0,0012
LIP	0,1730*	0,1473*	0,1545*	0,0959*	0,0675*	0,1333*
NP	0,1033*	0,1553	0,0673*	0,1468*	0,1965	0,0900
MIGR	-0,0012	-0,0008	-0,0005	-0,0005	-0,0007	-0,0010
LL	-0,0123	-0,0070	-0,0078	-0,0070	-0,0175	-0,0156
PS	-0,3941	-0,1225	-0,1526	-0,2555	-0,3302	-0,3444
EF	-0,0750	-0,1016	-0,1560	-0,1387	-0,1183	-0,0771
LB	0,0797*	0,1273*	0,1440*	0,1324*	0,1715	0,2298
LCL	0,1672	0,1583	0,1011	0,1023	0,1020	0,1597

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Найменш чутливими податкові розриви є до обсягу імпорту в країні. Зважаючи на те, що ключовими партнерами під час здійснення експортно-імпортних операцій є країни, які входять до цих груп об'єднань і характеризуються низьким рівнем тінізації, ефективними механізмами контролю за операціями нелегального вивезення товарів і відображення їх у митній документації, рівень ухилення від оподаткування завдяки зовнішньоекономічній діяльності є нижчим порівняно з країнами середнього рівня розвитку.

Аналогічні залежності між показниками отримані внаслідок аналізу в розрізі груп країн за рівнем тінізації економіки. Практично за всіма визначеними в таблицях 3.4–3.5 залежностями підтверджується статистично значущий кореляційний зв'язок. Водночас для країн із рівнями тінізації економіки 40% і більше та від 20 % до 30% нелінійний зв'язок між результирующим показником та обсягом імпорту не є статистично значущим. Причинами такої ситуації, на нашу думку, можуть бути потреба більш глибокого дослідження зв'язків між показниками з використанням ширшого переліку моделей і методів; недостовірність використаних даних. Досить часто дані про рівень тінізації економіки та відповідно обсяги тінізації економіки є неточними, що зумовлено відсутністю комплексного підходу до визначення та повного врахування потенційних каналів заниження своїх податкових платежів, навмисне заниження урядами країн офіційних обсягів нелегальних операцій.

Таблиця 3.4 – Результати перевірки гіпотези про наявність нелінійного зв'язку між драйверами та податковими розривами за групами країн

Драйвери	Всі країни	Економіки, що розвиваються	Країни великої 20	Країни великої 7	ОЄСР	ЄС
TP	0,1799*	0,1742*	0,1708*	0,1691*	04,1921*	0,1863*
TBB	0,1331*	0,2815*	0,1731*	0,1875*	0,1927*	0,1921*
UNE	0,1348	0,0780	0,1803	0,1938	0,0697	0,0609
RAS	-0,2349	-0,1366	-0,1300	-0,0260	-0,2498	-0,5130
PD	0,0192	0,0389	0,0427	0,1340	0,1578	0,1755
GDP	-0,0175	-0,0083	-0,0933	-0,0448	-0,1127	-0,0222
COR	0,1087	0,0153	0,0813	0,0730	0,1842	0,2458*
INF	0,0624	0,0169	0,0893	0,1169	0,1290	0,5449
FDI	-0,0019	-0,0036	-0,0059	-0,0015	-0,0072	-0,0079
EXP	-0,0583*	-0,0457*	-0,0448*	-0,0437*	-0,1241*	-0,0658*
IMP	-0,0010*	-0,0022*	-0,0007*	-0,0015*	-0,0019*	-0,0012*
LIP	0,1751	0,1421	0,1564	0,0971	0,0651	0,1350
NP	0,1066	0,1553*	0,0831	0,1515	0,1965*	0,1111
MIGR	-0,0012	-0,0008	-0,0006	-0,0005	-0,0007	-0,0012
LL	-0,0123	-0,0072	-0,0078	-0,0070	-0,0179	-0,0156
PS	-0,1806*	-0,2227*	-0,1507*	-0,1468*	-0,1306*	-0,1401*
EF	-0,0723*	-0,1040*	-0,1507*	-0,1337*	-0,1211*	-0,0745*
LB	0,0681	0,1229	0,1471	0,1131	0,1656*	0,2347*
LCL	0,1710	0,1001	0,1026	0,1046	0,0645	0,1620

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Таблиця 3.5 – Результати перевірки гіпотези про наявність лінійного зв'язку між драйверами та податковими розривами в розрізі країн із різним рівнем тінізації економіки

Драйвери	Всі країни	> 50%	40–50%	30–40%	20–30%	<20%
TP	0,1799*	0,1605*	0,1960*	0,1729*	0,2717*	0,1899*
TBB	0,1331*	0,2468*	0,1921*	0,1794*	0,2145*	0,3741*
UNE	0,1348	0,1034	0,1937	0,1847	0,1357	0,0577
RAS	-0,2349	-0,2145	-0,2623	-0,1201	-0,3533	-0,4897
PD	0,0192	0,0550	0,1373	0,0407	0,0699	0,0326
GDP	-0,0175	-0,0286	-0,0448	-0,0929	-0,1067	-0,0188
COR	0,1087	0,0605	0,0706	0,0823	0,1226	0,1494*
INF	0,0624	0,1236	0,1111	0,0922	0,1309	0,6062
FDI	-0,0019	-0,0245	-0,0019	-0,0060	-0,0124	-0,0155
EXP	-0,0583*	-0,0142*	-0,0422*	-0,0459*	-0,0277*	-0,1246*
IMP	-0,0010*	-0,0047	-0,0019	-0,0017*	-0,0236*	-0,0024*
LIP	0,1751	0,1254	0,0936	0,1329	0,0548	0,1288
NP	0,1066	0,1654	0,1550	0,0851	0,1426	0,0655
MIGR	-0,0012	-0,0087	-0,0005	-0,0008	-0,0014	-0,0586
LL	-0,0123	-0,0161	-0,0067	-0,0174	-0,0099	-0,0099
PS	-0,1806*	-0,2401*	-0,2281*	-0,1526*	-0,1987*	-0,1021*
EF	-0,0723*	-0,0895*	-0,0276*	-0,1555	-0,2714*	-0,0471*
LB	0,0681	0,1258	0,1126	0,0486	0,0158*	0,0154*
LCL	0,1710	0,0967	0,0991	0,1013	0,1650	0,2568

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Перевірка гіпотези про наявність асиметрії між визначеними факторними та результируючими показниками засвідчила про їх наявність виключно для показників прямих іноземних інвестицій як за групами країн (табл. 3.6), так і за рівнем тінізації економіки (табл. 3.7).

Для решти показників, таких як рівень трудової міграції, тривалість життя, рівень громадянської свободи, за жодним із визначених методів рівень кореляційного зв'язку не є статистично значущим, що дозволяє зробити висновок про відсутність їх істотного впливу на обсяг податкових розривів в аналізованих країнах.

Податкові надходження є важливою складовою дохідної частини бюджету будь-якої країни. Тенденції розвитку світової економіки останніх років засвідчують зростання обсягів тіньового сектору, одним із наслідків існування якого є формування податкових розривів в економіці. Метою цього дослідження є ідентифікація драйверів формування податкових розривів в економіці, визначення характеру та напрямку їх впливу на результируючий показник.

Це дослідження сфокусоване на аналізі 3 основних груп детермінант ухилення від сплати податків: економічних, соціальних та інституційних за двома критеріями дослідження: у розрізі груп економічного об'єднання країн і країн за рівнем тінізації економіки. Результати проведеного аналізу дозволили визначити фактори, що істотно не впливають на обсяг податкових розривів: рівень трудової міграції, тривалість життя, рівень громадянської свободи.

Таблиця 3.6 – Результати перевірки гіпотези про наявність асиметрії між драйверами та податковими розривами за групами країн

Драйвери	Всі країни	Економіки, що розвиваються	Країни великої 20	Країни великої 7	ОЕСР	ЄС
TP	0,0257	0,0260	0,0301	0,0426	0,0413	0,0422
TBB	0,3658	0,3791	0,3884	0,3932	0,3358	0,3204
UNE	0,0015	0,0054	0,0014	0,0245	0,0208	0,0197
RAS	-0,2146	-0,1983	-0,2003	-0,2833	-0,2399	-0,2290
PD	0,3657	0,3489	0,3575	0,3520	0,4215	0,5587
GPD	-0,0257	-0,0256	-0,0256	-0,0242	-0,0231	-0,0196
COR	0,0987	0,1000	0,0966	0,0932	0,0855	0,0813
INF	0,0125	0,0196	0,0186	0,0086	0,0128	0,0218
FDI	-0,1456*	-0,1470*	-0,1859*	-0,1396*	-0,1487*	-0,1685*
EXP	-0,2364	-0,2424	-0,2342	-0,1842	-0,1947	-0,2313
IMP	-0,3659	-0,3586	-0,4427	-0,3511	-0,3659	-0,3541
LIP	0,0215	0,0182	0,0218	0,0226	0,0220	0,0174
NP	0,2987	0,3057	0,3129	0,2863	0,2719	0,3057
MIGR	-0,2485	-0,3142	-0,3035	-0,2593	-0,2541	-0,2998
LL	-0,1024	-0,0974	-0,0939	-0,0959	-0,1039	-0,0616
PS	-0,0025	-0,0035	-0,0032	-0,0031	-0,0125	-0,0143
EF	-0,0324	-0,0334	-0,0319	-0,0302	-0,0313	-0,0211
LB	0,1958	0,1977	0,1969	0,1909	0,1957	0,1909
LCL	0,2446	0,2415	0,2288	0,1955	0,2501	0,2414

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Таблиця 3.7 – Результати перевірки гіпотези про наявність асиметрії між драйверами та податковими розривами в розрізі країн з різним рівнем тінізації економіки

Драйвери	Всі країни	> 50%	40–50%	30–40%	20–30%	<20%
TP	0,0257	0,0305	0,0494	0,0584	0,0430	0,0165
TBB	0,3658	0,4025	0,4028	0,2145	0,3057	0,3838
UNE	0,0015	0,0014	0,0245	0,1357	0,0187	0,0072
RAS	-0,2146	-0,1851	-0,2861	-0,3393	-0,2186	-0,2145
PD	0,3657	0,3411	0,3606	0,2699	0,2406	0,4935
GDP	-0,0257	-0,0255	-0,0242	-0,0219	-0,0166	-0,0882
COR	0,0987	0,0978	0,0901	0,0126	0,0825	0,1957
INF	0,0125	0,0192	0,0082	0,0130	0,0243	0,1236
FDI	-0,1456*	-0,1877*	-0,1765*	-0,0124*	-0,0155*	-0,1245*
EXP	-0,2364	-0,2401	-0,1780	-0,6711	-0,1246	-0,5142
IMP	-0,3659	-0,4338	-0,4334	-0,0236	-0,2254	-0,1247
LIP	0,0215	0,0185	0,0218	0,0548	0,0166	0,4254
NP	0,2987	0,3203	0,2930	0,3356	0,2655	0,3654
MIGR	-0,2485	-0,3838	-0,2505	-0,0014	-0,0586	-0,1987
LL	-0,1024	-0,0893	-0,0924	-0,0099	-0,0389	-0,0828
PS	-0,0025	-0,0032	-0,0029	-0,1987	-0,0021	-0,2401
EF	-0,0324	-0,0329	-0,0288	-0,2714	-0,0133	-0,0895
LB	0,1958	0,1988	0,1901	0,1658	0,0154	0,2023
LCL	0,2446	0,2259	0,1852	0,0650	0,0257	0,2332

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Водночас визначені групи факторів, що характеризуються статистично значущими лінійним і нелінійним зв'язком із податковими розривами та показники, тенденції зміни яких характеризуються наявністю асиметрії. Ідентифіковані окремі драйвери, вплив яких відрізняється залежно від рівня тінізації економіки країни та групи економічного розвитку, до якої належить країна. Ці розрахунки можуть стати основою для подальших наукових досліджень у контексті визначення найбільш дієвих за цільовим спрямуванням інструментів протидії ухиленню від сплати податкових платежів. По-друге, вони дозволяють визначити рівень ризику виникнення податкових розривів у процесі реформування окремих секторів економіки, які характеризуються стійким кореляційним зв'язком з обсягом податкових розривів.

3.3. Методологічні основи оцінювання обсягу податкових розривів в економіці

Однією з найбільш актуальних і гострих проблем, з якою стикається переважна більшість країн із низьким і середнім рівнями економічного розвитку, є тінізація економіки. Це явище є складним з погляду прогнозування та управління, оскільки є результатом впливу значної кількості екзогенних та ендегенних факторів на поведінку економічних суб'єктів, репрезентоване широким спектром схем і каналів виникнення, частина з яких досить складно піддається ідентифікації та виявленню.

Кожною країною напрацьований свій спектр інструментів і механізмів детінізації економіки, зміст яких суттєво залежить від особливостей розвитку країни, рівня економічної та політичної стабільності тощо. Однак у цих умовах важливого значення набуває наявність

достовірного та ґрунтового оцінювання обсягів тіньових фінансових потоків. Саме якість і повнота наявного підходу до визначення масштабів нелегального виведення коштів є запорукою ефективної політики детінізації економіки.

Зважаючи на зростаючу динаміку рівня тінізації економіки в Україні та збільшення кількості схем виведення коштів це питання потребує більш детального та комплексного дослідження з позиції удосконалення наявної вітчизняної системи оцінювання рівня тіньових фінансових потоків.

На сьогодні розроблене значне різноманіття підходів до оцінювання рівня тіньових фінансових потоків, котрі за масштабом їхнього застосування умовно можуть бути поділені на макро- та мікрометоди, а за процедурами оцінювання – на прямі та непрямі.

Використання мікрометодів ґрунтується на проведенні соціологічних опитувань і спостережень. Зазвичай, застосування методів цієї групи дозволяє виявити та оцінити розбіжності між величиною доходів і витрат респондентів, визначити окремі аспекти процесів незаконного виведення коштів. Крім того, практика показала, що мікрометоди сприяють виявленню закономірностей розвитку тіньових процесів в економіці, отриманню більш точних даних щодо обсягів і тенденцій тіньової економіки в розрізі окремих груп респондентів, зокрема домогосподарств.

Водночас, головним їхнім недоліком є недостовірність отриманих результатів. Здебільшого, в процесі анкетування респонденти навмисно приховують інформацію стосовно власних незаконних дій або дій свого оточення. Достовірність отриманих даних суттєво залежить від правильності побудови анкети. Вектор вивчення цього питання визначається структурою

респондентів, задіяних в опитуванні (віковою, професійною, географічною тощо), і спектром питань, які формулюються в анкеті.

З метою визначення особливостей застосування мікрометодів оцінювання обсягів тінізації економіки проведемо більш детальний їх аналіз.

Одним із найбільш поширених методів соціологічного дослідження є анкетування, яке передбачає використання спеціально розроблених спеціалістами анкет для відповідей респондентами на поставлені питання. Процес анкетування може здійснюватися за допомогою одного з чотирьох методів:

– метод «тіньовиків». Цей метод передбачає проведення опитування безпосередніх учасників операцій з тіньового виведення коштів, готових зізнатися у своїх діях;

– метод «включених спостерігачів». Особи, безпосередньо задіяні в тіньових операціях, інформують про факт їхнього здійснення та дають більш детальну інформацію про особливості їхньої реалізації, однак не позиціонують себе як активних учасників;

– метод «спостерігачів зі сторони». Анкетуються особи, які або не є учасниками цих операцій, або бажають приховати свою участь;

– метод «жертв». Учасниками опитування є особи, які постраждали від дій тіньовиків, але особисто участі в цих операціях або не брали взагалі або були пасивними учасниками.

Методи відкритої перевірки передбачають здійснення аналізу діяльності суб'єкта господарювання спеціально створеними органами контролю. Їхня діяльність полягає у виявленні фактів порушення податкового, митного, валютного, банківського, антимонопольного законодавства з метою приховування

своїх доходів. Базисом використання цих методів є припущення про неможливість здійснення тіньових операцій без порушення взаємозв'язків між окремим процесами, документами, подіями (обсягом спожитої на виробництві електроенергії та випуском продукції; величиною спожитої сировини і випуском продукції; обсягом отриманого прибутку та випуском продукції тощо). Однак, потрібно зазначити, що цей аналіз передбачає більш глибоке дослідження факторів внутрішнього та зовнішнього середовищ, що могли чинити вплив на значення цих показників (зміни ціни реалізації, величини основних фондів, вартості закупівлі матеріалів і тощо).

Інша група – спеціальні методи економіко-правового аналізу, які поділяються на такі методи:

1) бухгалтерського обліку – системний і комплексний аналіз основних форм бухгалтерської звітності (балансу, рахунків, даних інвентаризації) з метою виявлення невідповідностей;

2) документального аналізу – ретроспективний аналіз господарської діяльності з метою виявлення невідповідностей у документах;

3) економічного аналізу – аналіз взаємозв'язку економічних показників, який так само, передбачає застосування таких методів: порівнянь, спеціальних розрахункових показників (отримані на основі звітної інформації дані є базою для розроблення заходів щодо мінімізації або уникнення драйверів тінізації економіки), стереотипів (полягає в ідентифікації одиничних залежностей, які характеризують взаємозв'язок між показниками економічного розвитку країни).

Переважає більшість країн світу в процесі оцінювання обсягу тіньових фінансових потоків використовує макроекономічні методи, одними з яких є

статистичні методи оцінювання, в основі яких лежить система національних рахунків країни та балансові методи.

Застосування балансового методу передбачає використання різних джерел даних і їхнє порівняння між собою. Оцінювання рівня тінізації економіки здійснюється у двох напрямках: у розрізі тих видів діяльності, які безпосередньо пов'язані з формуванням ВВП та напряму, визначають його розмір та операцій, результати за якими не входять до складу ВВП. Використання цих методів має свої особливості: з одного боку їхнє застосування дозволяє кількісно оцінити обсяги тіншового сектору економіки, з іншого – вони не забезпечують повного врахування незаконних фінансових потоків за тими операціями та напрямками діяльності, які не пов'язані напряму з ВВП країни.

Іншою групою макроекономічних методів, що широко застосовуються в країнах із ринковою економікою, є обліково-статистичні методи, основними з яких є такі: метод специфічних індикаторів, м'якого моделювання, структурний та експертний.

Одним із недоліків цих методів є недостатня точність і надійність отриманих результатів. Так, наприклад, застосування експертного методу полягає в залученні висококваліфікованих експертів із цього питання, котрі оцінюють ступінь і щільність взаємозв'язку, характер залежностей між аналізованими даними. Досить часто ці методи застосовують саме для описання нелінійних, нестандартних та унікальних залежностей. Однак отримані результати напряму залежать від особистої думки конкретного експерта, рівня його компетентності та глибини ознайомлення з досліджуванним явищем.

Методи м'якого моделювання на противагу методам специфічних індикаторів що враховують вплив

одного окремого фактора, полягають в установленні залежностей між результируючим показником – обсягом тінзації економіки та сукупністю факторів, що впливають на нього.

Враховуючи той факт, що зростання або зменшення рівня тінзації економіки зумовлюється впливом широкого спектра факторів – політичних, соціальних, економічних, саме методи м'якого моделювання є більш достовірними та ґрунтовними, оскільки дозволяють урахувати всю сукупність драйверів впливу.

Структурний метод передбачає використання даних про масштаби тіншових фінансових потоків у різних галузях виробництва. Уперше цей підхід у 1982 році був використаний Фішером під час оцінювання обсягів тіншових фінансових потоків Австралії. За результатами дослідження рівень тінзації країни був оцінений у 5 % ВВП.

Більш традиційними макроекономічними методами оцінювання є такі: невідповідності, монетарні, електробалансу, що ґрунтується на розрахунку показників зайнятості та спеціальні.

Оцінювання рівня тінзації економіки на основі методів невідповідності передбачає порівняння даних офіційної статистики та незалежних розрахунків у двох напрямках:

1) порівняння обсягів офіційно задекларованих доходів із показниками витрат, отриманих за незалежними розрахунками. Перевищення обсягів витрат над доходами розглядається як прямий факт отримання доходів із неофіційних джерел. Досить часто основою цього методу є порівняння обсягів ВВП, розрахованих за показниками доходів і витрат. Застосування саме ВВП за показником витрат пояснюється тим, що, зазвичай фізичні та юридичні особи, задіяні в тіншових операціях, намагаються

приховати реальні обсяги своїх доходів, а рівень витрат декларують реальний;

2) методи, що використовують альтернативні до ВВП показники (обсяг спожитої електроенергії, обсяг виробництва у сфері будівництва тощо). Рівень офіційно задекларованого ВВП порівнюється з результатами розрахунку на основі непрямих методів;

3) метод товарних потоків передбачає оцінювання обсягів реалізації в розрізі окремих товарів. Його перевагою є те, що він дозволяє виявити вузькі місця за окремою групою товарів, визначити ті з них, що найбільш використовуються, з метою заниження обсягів їхньої реалізації та приховування доходів.

Основою використання монетарних методів оцінювання є припущення про те, що здійснення тіншових операцій передбачає використання лише готівкових розрахунків. Одним із таких методів є метод аналізу попиту на готівку, відповідно до якого зростання попиту на готівку є індикатором збільшення рівня тінзації.

Іншими монетарними методами є метод Беднарського, Кокосинського, Стопури, за яким рівень тінзації визначається як різниця між фактичним обсягом використаної грошової маси та загальним рівнем роздрібного товарообігу і платних послуг у країні.

Метод електробалансу передбачає порівняння динаміки зміни обсягів спожитої електроенергії та ВВП країни. Не збігання їхніх динамік може свідчити про здійснення тіншових операцій, особливо у сфері виробництва. Більш широко цей метод використовується в країнах колишнього Радянського Союзу.

Метод, заснований на розрахунку показників зайнятості був розроблений однією з найбільш авторитетних організацій – Італійським інститутом статистики, і базується на визначенні величини

відпрацьованого робочого часу. Інформація про кількість робочих місць порівнюється з даними податкових органів та органів соціального захисту населення. Одержані результати щодо обсягу витрат часу на одного працівника використовують для визначення реального обсягу випуску продукції. Узагальнена характеристика окремих методів оцінювання рівня тінізації економіки наведена в таблиці 3.8.

Отже, проведений аналіз засвідчив наявність широкого спектра інструментів і методів оцінювання рівня тінізації економіки, доцільність та особливості застосування яких визначаються цілями оцінювання, рівнем аналізу (макро- чи мікроекономічними), доступністю вихідних даних. В Україні сьогодні, наявні підходи до оцінювання не забезпечують отримання достовірних і ґрунтованих результатів. Отримані на основі задекларованих державою підходів результати є набагато нижчими за ті, які визначаються провідними міжнародними організаціями (Світовий банк, Офіційний сайт Європейської комісії тощо), а отже, не враховують усього спектра каналів і схем незаконного виведення коштів.

Однак, ураховуючи той факт, що саме ці оцінювання зазвичай, лежать в основі розроблення державних програм і стратегій економічного та політичного розвитку країни, їхнє удосконалення є головною умовою на шляху детінізації економіки та виведення її з кризи.

Комплексний аналіз всього спектра наявних підходів, дослідження їхніх переваг і недоліків дозволить визначити найбільш ефективні з них для застосування залежно від сфер напрямків діяльності та галузей економіки, в яких ці операції здійснюються найчастіше.

Таблиця 3.8 – Аналіз методів оцінювання обсягів тінізації економіки

Метод	Формула розрахунку	Особливість застосування
1	2	3
Залишків	$KF = \Delta D + FI - CA - \Delta R$	Зміна зовнішнього боргу (ΔD), валютних резервів (ΔR), чистий потік прямих іноземних інвестицій (прямі іноземні інвестиції) (FI), дефіцит платіжного балансу (CA)
Дулі	$KF = FB + FI - CAD - R - EO - WBIMF - INTEAR/rus$	Зовнішні запозичення (FB), прямі іноземні інвестиції (FI), дефіцит платіжного балансу (CAD), валютні резерви (R), помилки та упушення (EO), різниця зовнішніх запозичень за звітами МВФ та Світового банку ($WBIMF$), відсоткові доходи ($INTEAR$), ставка за валютними депозитами в дол. США (RUS)
Помилки зовнішньої торгівлі	$TTM = PX - (X \cdot CIF) + IM - (PM \cdot CIF)$	Вартість імпорту за звітами країн – імпортерів (PX), вартість експорту з країни (X), вартість страхування та фрахту (CIF), вартість імпорту (IM), вартість експорту (PM)
Спекулятивного капіталу	$KF = SK + EO$	Сукупний короткостроковий капітал (SK), помилки та упушення (EO)
Світового банку	$KF = CDET + NFI - CAD - CRES$	Зміна сукупного зовнішнього боргу ($CDET$), прямі іноземні інвестиції (NFI), дефіцит платіжного балансу (CAD), акумульовані золотовалютні резерви ($CRES$)
Е. Фейге	$T^t = W^t \left[\frac{\omega^t C^t D^{t_0} - C^{t_0} D^t}{C^{t_0} D^t} \right]$	Коефіцієнт збільшення швидкості обігу грошей у тіншовому секторі в t -му році порівняно з офіційним сектором (ω^t)

Продовження таблиці 3.8

1	2	3
<p>Аналізу попиту на готівкові гроші П. Гутмана</p>	$T^t = W^t [f_{(t_0)}^t - 1] =$ $= W^t \left[\frac{C^t D^{t_0}}{C^{t_0} D^t} - 1 \right] =$ $= W^t \left[\frac{C^t D^{t_0} - C^{t_0} D^t}{C^{t_0} D^t} \right]$	<p>Офіційний ВВП у t-му році (W^t), зміна співвідношення готівкових грошей і вкладів у розрахунковому періоді щодо базового ($f_{(t_0)}^t$), готівкові гроші в розрахунковому t-му і базовому t_0-му періодах (C^t, C^{t_0}) вклади в банках у розрахунковому t-му і базовому t_0-му періодах (D^t, D^{t_0})</p>
<p>В. Танзі</p>	$\frac{C}{M2} = \tilde{a}_0 T^{a_1} \left(\frac{WS}{NI} \right)^{a_2} \times$ $\times R^{a_3} Y^{a_4} \tilde{e}$	<p>Готівка (C), обсяг грошей в обігу ($M2$), реальний дохід на душу населення (Y), відсоткова ставка на вклади (R), частка зарплати та інших виплат в національному доході (WS/NI), середньозважена ставка податку на дохід (m), випадкова похибка (e), коефіцієнти (a_0, a_1, a_2, a_3, a_4)</p>
<p>МІМІС- модель</p>	$Y_1 = \lambda_1 \eta + u_1,$ $Y_2 = \lambda_2 \eta + u_2, \dots,$ $Y_q = \lambda_q + u_q,$ $\eta = \gamma_1 x_1 + \gamma_2 x_2 + \gamma_3 x_3$ $+ \dots + \gamma_p x_p + v$	<p>Спостережувані пояснювальні показники тіньової економіки ($Y_q, q = \overline{1, n}$), прихована змінна (η), випадкове відхилення (u_q), оцінки для структурних параметрів моделі вимірювання (λ_q), ряд спостережуваних факторів ($x_m, m = \overline{1, p}$), структурні параметри моделі (γ_m), терм відхилення (v)</p>

Джерело: узагальнено на основі [53, 64, 66, 84, 147, 182, 212, 222, 224, 232, 244, 261, 267, 275]

Всю сукупність методів оцінювання податкових розривів можна розділити на дві групи:

1. Метод «зверху вниз» – полягає в макроекономічному оцінюванні податкових розривів. Основою цього методу є розрахунок різниці між величиною потенційних податкових надходжень і фактично отриманими надходженнями. Оцінювання величини потенційних надходжень зазвичай здійснюється на основі статистичних даних. Основною перевагою цього методу є те, що він не вимагає значних затрат ресурсів і часу, а отримані результати придатні для порівняння в ретроспективі.

Водночас, недоліком цього підходу є те, що на його основі можна оцінити лише ті види діяльності та галузі економіки, які можна відслідковувати в макроекономічній статистиці, а якість отриманих результатів залежить від повноти та коректності макроекономічних даних. Крім того, його недоліком є те, що вихідні дані достатньо завищені і не дозволяють оцінити обсягів податкових розривів за окремим видом податку, окремою операцією тощо.

У разі вибору цієї групи методів необхідно враховувати той факт, що офіційні дані макроекономічної статистики не відображають міжнародних аспектів ухилення від сплати податкових платежів, пов'язані з виведенням коштів в офшори, вкладенням активів за кордон тощо. Оцінювання на основі цих підходів зазвичай мають часовий лаг 2 роки та вимагають регулярного перегляду.

2. Підхід «знизу вгору». Його відмінністю є високий рівень деталізації розрахунків, що дозволяє не лише визначити обсяг податкових розривів за окремими видами податків, операцій та видів діяльності, а й отримати інформацію про додержання податкового законодавства

кожним окремим платником податків. Водночас недоліком цього підходу є те, що він охоплює лише конкретно визначені джерела податкового розриву і не дає комплексного уявлення про загальний обсяг податкових розривів в економіці.

Оскільки джерелом вихідних даних є зазвичай звіти податкової адміністрації, цей підхід також не забезпечує оцінювання навмисних і прихованих дій економічних суб'єктів, спрямованих на зменшення податкових зобов'язань.

Якщо оцінювання «зверху вниз» може дати загальне оцінювання податкових розривів і не містить детальної інформації про те, які сектори або економічні суб'єкти спричиняють їх виникнення, то оцінювання «знизу вгору» може дати більш детальну інформацію, що може бути використана органами державної податкової адміністрації в процесі протидії тінізації доходів.

На практиці вибір конкретної методології дослідження залежить від цілого спектра факторів, основними з яких є такі: наявність макроекономічних даних, їх повнота та достовірність; особливості податкової системи – наявність податкових знижок, рівень диференціації ставок оподаткування, рівень податкового навантаження; особливості побудови системи протидії тінізації; перелік і види шахрайств та схем ухилення від сплати податків. У всіх випадках оцінювання, особливості обраної методології та якості даних, що використовуються для оцінювання, впливатимуть на надійність результатів.

Використання зазначених методів оцінювання дозволить визначити обсяг податкового розриву в економіці та сприятиме підвищенню ефективності державної податкової політики в країні за допомогою:

а) оцінювання ступеня взаємозв'язку між зміною ставок оподаткування та обсягами недоотриманих

податків, що дозволить простежити зміну поведінки платників податків і зборів та визначити рівень ефективного оподаткування, за якого обсяг тіньового виведення коштів буде мінімальним;

б) визначення обсягів розривів за окремими групами податків забезпечить можливість оцінювання ефективності законодавства у межах окремих податків і зборів, ідентифікувати найбільш проблемні податки з погляду можливості приховування зобов'язань платниками;

в) удосконалення зовнішньоекономічної політики країни й посилення координації та міжвідомчої взаємодії органів щодо контролю за експортно-імпортними операціями, процесами зовнішнього інвестування, кредитування тощо;

г) покращання системи безготівкових розрахунків і посилення контролю за рухом коштів;

д) визначення найбільш пріоритетних напрямків удосконалення державної політики протидії тінізації доходів.

Реалізація зазначених заходів сприятиме прискоренню процесу детінізації економіки, підвищенню ефективності координації суб'єктів забезпечення державних податкових механізмів запобігання та протидії легалізації тіньових доходів і формування сприятливих умов для ведення бізнесу суб'єктами господарювання в легальній економіці.

У сучасних економічних умовах, що супроводжуються трансформаційними змінами в суспільстві та кардинальними реформами в економічній, політичній і соціальній сферах, наявність достатнього обсягу бюджетних коштів є запорукою та передумовою успішної реалізації зазначених завдань.

Однак, як свідчить проведений аналіз, наявність економічних і політичних змін у країні внаслідок послаблення контролю з боку державних органів супроводжується зростанням обсягів тіньових фінансових потоків і різноманітності застосовуваних корупційних схем.

Зважаючи на те, що податкові надходження становлять одну з найбільш вагомих складових у структурі наповнення державного бюджету, наявність ефективної системи державного контролю за повнотою і своєчасністю нарахування та сплати податків і зборів набуває дедалі більшого значення.

На сьогодні урядами переважної більшості країн світу напрацьований різноманітний інструментарій протидії тінізації економіки, спрямований на ідентифікацію окремих схем приховування доходів, аналіз якого дозволить визначити найбільш відповідний економічним умовам розвитку України перелік інструментів впливу та регулювання. В Україні ці дослідження поодинокі та не використовуються органами державної влади в процесі реалізації заходів детінізації економіки.

Саме тому комплексний критичний аналіз наявного інструментарію управління податковими розривами дозволить виділити ті з них, які найбільш повно враховують національні особливості здійснення господарської діяльності та сформулюють передумови до підвищення ефективності і дієвості механізмів фінансового управління.

РОЗДІЛ 4 ПРЯМІ ПОДАТКИ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ В ЕКОНОМІЦІ

4.1. Роль податкових платежів у зростанні частки тіньового сектору економіки

Головною особливістю функціонування економіки України останніх років є значний дефіцит бюджетних коштів, нестабільність валютного та банківського ринків, мінливість законодавства, низький рівень інвестиційної привабливості країни, високий рівень корупції та тінізації економіки. Кризові процеси в політичному та економічному житті країни 2014–2015 рр. лише поглибили дисбаланси в економіці та актуалізували потребу в пошуку додаткових механізмів наповнення державного бюджету та зростання фінансової стабільності країни.

За цих умов значно зростає роль непрямих податків як регулятора темпів зростання економіки та важливого інструменту формування доходів бюджету. В умовах значної залежності від іноземних кредитів та інвестицій питання ефективності процесів наповнення бюджету має першочергове значення.

Однак останніми роками ефективність податкової системи постійно знижується, а кількість схем щодо ухилення від оподаткування зростає. Ця ситуація значно актуалізує потребу більш детального вивчення ролі непрямих податків у тіньовому секторі економіки та розроблення механізмів щодо протидії процесам ухилення від оподаткування та виведення коштів із тіні.

У сучасних економічних умовах податкова складова є однією з найбільш вагомих елементів формування доходів державного бюджету та запорукою виконання державою своїх функцій. Водночас цей інструмент

наповнення бюджету є одним із найдавніших в економічній історії. Вперше система поділу податків на прямі та непрямі була запропонована ще наприкінці XVII ст. Дж. Ст. Локком. Під прямими податками він мав на увазі ті, що збираються з платників, які повинні їх платити, а непрямими – ті, що сплачуються особами, які перекладають їх на інших.

На сьогоднішні розуміння сутності та значення прямих і непрямих податків світовою спільнотою дещо трансформувалося, але механізми їхнього стягнення залишилися практично без змін. Будучи основною бюджетоформувальною ланкою економіки, податки розглядаються як ефективний інструмент підтримки пріоритетних галузей, видів і сфер економічної діяльності, допомога малозахищеним верствам населення, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, покращання економічних показників розвитку країни.

У цьому контексті кожен із видів податків виконує свою, характерну виключно для нього (залежно від специфіки нарахування та сплати) функцію. Відмінні характеристики прямих і непрямих податків за основними показниками наведені в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1 – Розмежування прямих і непрямих податків

Показник	Прямі податки	Непрямі податки
1	2	3
Платник	Отримувач доходу, власник майна	Споживач товару, робіт, послуг
Ознака сплати	Платником і носієм податкового навантаження є одна і та ж сама особа	Сплачує одна особа, а має податкове навантаження інша
Участь у ціноутворенні	Входить до ціни на стадії виробництва	Входить до ціни на стадії реалізації

Продовження таблиці 4.1

1	2	3
Об'єкт оподаткування	Дохід, майно	Витрати на споживання товарів та послуг
Складність розрахунку суми податкового зобов'язання	Мають складний механізм стягнення, оскільки мають досить складну процедуру ведення бухгалтерського обліку і звітності	Відносно прості в розрахунку
Характер оподаткування	Відносно прогресивне	Відносно регресивне
Складова наповнення бюджету	Нестабільне джерело наповнення державного бюджету	Відносно стабільне джерело наповнення державного бюджету

Джерело: узагальнено автором за даними [201, 233]

Однак на сьогодні податкова система України не виконує повною мірою покладених на неї функцій. Обсяг фактично отриманих державним бюджетом податкових надходжень не відповідає потенційним податковим можливостям держави. Одним із факторів, який призводить до виникнення податкових розривів в економіці (величина яких на сьогоднішні за оцінюванням міжнародних експертів в економіці перебуває на рівні 20 % від обсягу податкових надходжень), є наявність досить високого рівня тінізації.

Відповідно до даних Світового банку середній рівень податкових надходжень у структурі ВВП у розвинутих країнах світу протягом останнього десятиліття становив приблизно 35 %. За результатами 2016 року найбільше значення мали Данія – 33,74 %, Ісландія – 38,52 %, Сейшельські острови – 31,67 %, Швеція – 27,65 %. Найнижчу частку податкових платежів мали

Об'єднані Арабські Емірати – 0,043 %, Ірак – 2,03 %, Китай – 9,157 %, Швейцарія – 9,76 % [241].

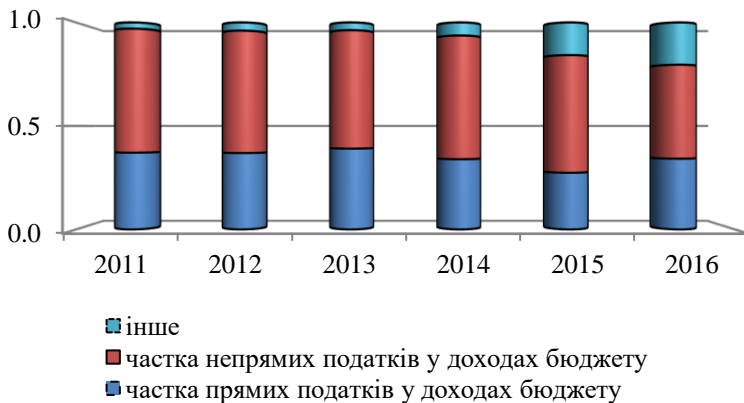

Рисунок 4.1 – Частка прямих і непрямих податків у структурі доходів бюджету України

Джерело: побудовано автором за даними [240, 239]

У структурі податкових надходжень України за період 2011–2016 рр. найбільшу питому вагу мають саме непрямі податки, частка яких становить 0,62–0,57 % надходжень (рис. 4.1)

З усієї сукупності непрямих податків найчастіше платники вдаються до різноманітних схем заниження обсягу своїх зобов'язань щодо ПДВ і митних платежів.

Аналіз структури непрямих податків дозволяє зробити висновок про те, що одним із головних бюджетоутворювальних податків в Україні є податок на додану вартість. Так, якщо для більш економічно розвинених країн світу його питома вага не перевищує 20 % (Японія 12 %, Канада 14 %, тощо), то для України це значення перевищує 50 % доходів бюджету. Аналіз частки ПДВ у доходах державного бюджету наведений на рисунку 4.2.

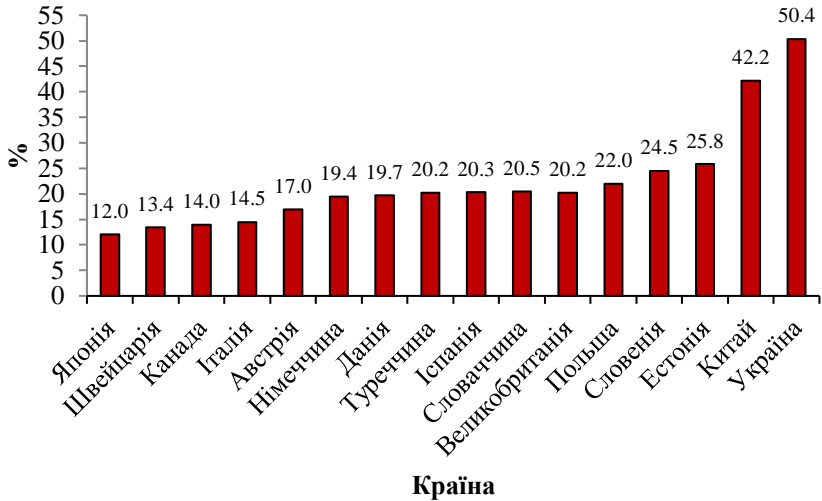

Рисунок 4.2 – Питома вага ПДВ у доходах державного бюджету в розрізі країн світу

Джерело: побудовано автором за даними [187, 241]

Отже реалізація будь-яких протизаконних дій суб'єктами підприємницької діяльності – платниками ПДВ щодо ухилення від сплати цього податку може стати реальною загрозою для стабільного економічного розвитку країни та виконання державою своїх функцій.

Однією з причин активного застосування тіньових схем уникнення оподаткування за ПДВ є саме специфіка його розрахування та сплати. Визначена в податковому законодавстві можливість прямого повернення за умови перевищення податкового кредиту над сумою податкового зобов'язання частини коштів із бюджету досить часто спонукає до застосування різноманітних схем маніпулювання їхніми значеннями.

Найбільш поширеними схемами уникнення від сплати ПДВ, крім вищезазначеної, є:

– створення фіктивного підприємства з подальшим використанням його як партнера. Ці схеми спрямовані на отримання контролю над економічним суб'єктом та уникнення або ухилення від сплати ПДВ, отримання готівки та проведення маніпуляцій із документацією;

– перекладання зобов'язань зі сплати податків реальних економічних суб'єктів на фіктивні;

– імпорт товарів до митної території України зі сплатою ПДВ на імпорт та отриманням податкового кредиту на цю суму та подальша їхня реалізація всередині країни без оформлення відповідних документів. Отримані кошти в подальшому повертаються клієнту готівкою в розмірі 85–90 %. Така схема дозволяє її учасникам нелегально формувати податковий кредит.

Крім ПДВ, на сьогодні вагоме значення у структурі податкових платежів до бюджету мають платежі за експортно-імпортними операціями. Незважаючи на достатньо невисокий середньосвітовий рівень податкових платежів за ними (4 %), для деяких країн світу їхнє значення на рівні 20 %. Отже, можна зробити висновок, що маніпулювання з вартістю митних товарів і послуг може суттєво позначитися на обсягу бюджетних надходжень. Для таких країн як Казахстан, Аргентина, Білорусь, Соломонові Острови, найбільшу питому вагу у структурі митних платежів має оподаткування експортних операцій, для решти аналізованих країн – податки та платежі на операції імпорту (від 4 % до 37 %).

В Україні митні платежі (ввізне та вивізне мито; акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції); ПДВ із імпортованих на територію України робіт, послуг і ввезених на територію України товарів; єдиний збір, який справляється в пунктах пропуску через державний кордон України; плата за виконання митних формальностей органами доходів і

зборів поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них) є досить вагомою складовою доходів державного бюджету. Середнє їхнє значення за період 2010–2016 рр. перебуває на рівні 37 % (табл. 4.2).

Найбільш активно під час експортно-імпортних операцій застосовуються такі схеми ухилення від оподаткування:

- заниження вартості товарів або сировини (зокрема і за допомогою демпінгування цін);

- ввезення товарів під виглядом транзиту з подальшим отриманням імпортерами пільг щодо оплати митних та інших видів податків і зборів;

- не зарахування імпортованих товарів, що надходять на підприємства, і реалізація їх як беззвітних;

- приховування працівниками отриманих за кордоном доходів і факту розрахунку з ними на підприємстві;

- ввезення товарів на митну територію України під виглядом гуманітарної допомоги;

- перевантаження продукту з іноземного судна на українське у відкритому морі з метою отримання пільг під час оподаткування;

- підміна реалізованого товару знову завезеним без відображення цього факту у звіті про обсяги реалізації;

- штучне завищення/заниження митної вартості товарів під час реалізації операцій імпорту/експорту [189].

Реалізація всіх зазначених схем тінізації доходів призводить до істотного зниження обсягів податкових платежів до бюджету та, як наслідок, погіршення показників економічного розвитку країни.

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасні тенденції розвитку економіки України зумовлюють необхідність

пошуку нових ефективних та інноваційних механізмів державного управління та контролю за діяльністю економічних суб'єктів. Зважаючи на достатньо високі показники тіньової складової економічної діяльності та потребу у зростанні надходжень до державного бюджету важливого значення набуває перегляд та удосконалення державної податкової політики в контексті підвищення ефективності процесів нарахування та сплати податків.

Розглянуті в роботі схеми ухилення від сплати непрямих податків, в основі застосування яких досить часто лежать недосконалість податкового законодавства та низька ефективність роботи органів Державного казначейства, Податкової адміністрації, Контрольно-ревізійної служби, підтверджують значну роль непрямого оподаткування в тіньових схемах виведення коштів і потребу у формуванні єдиних виважених і прозорих механізмів їхнього нарахування і сплати.

Таблиця 4.2 – Структура податкових надходжень бюджету

Платіж	Місцеві бюджети	Державний бюджет	Зведений бюджет
Збір ПДВ		436 651	436 651
Податок на доходи фізичних осіб	158 828	106 155	264 983
Акцизний податок	13 758	134 022	147 781
Податок на прибуток підприємств	9 474	95 520	104 994
Місцеві податки і збори	65 933		65 933
Плата за користування надрами	3 337	52 539	55 876
Ввізне мито		31 241	31 241
Інше	3 426	10 575	14 001

Джерело: побудовано автором за даними [240]

Оцінювання податкового розриву може бути проведене для будь-яких видів податків, але найчастіше воно здійснюється для ПДВ. ПДВ є непрямим податком і його законодавча база як правило узгоджена для країн ЄС.

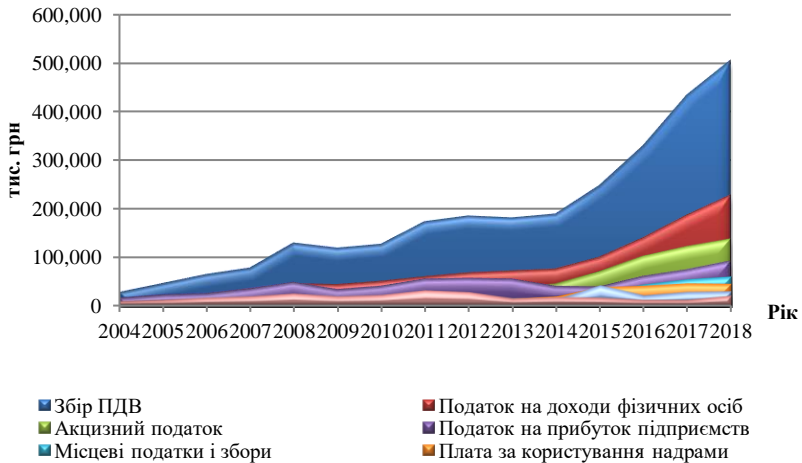

Рисунок 4.3 – Динаміка зміни податкових надходжень до бюджету

Джерело: побудовано автором за даними [240]

Лише декілька держав-членів ЄС оцінюють податкові розриви щодо прямих податків, таких як податок на доходи фізичних осіб і податок на прибуток підприємств, а також внески на соціальне страхування. У таблиці 4.3 наведено огляд поточних оцінок податкових розривів у 15 країнах.

Як показано в таблиці 4.3 лише 12 країн здійснюють оцінювання розриву за ПДВ. Водночас оцінювання податкового розриву за податком на прибуток підприємств, податком на доходи фізичних осіб, зборами на соціальне страхування виконують лише в Естонії, Німеччині, Італії, Латвії та Великобританії.

Таблиця 4.3 – Оцінювання складових податкового розриву в країнах ЄС

Країна	Оцінка податкового розриву			
	ПДФО	ППП	СВ	ПДВ
Бельгія	–	–	–	–
Чеська Республіка	–	–	–	+
Естонія	+	–	+	+
Фінляндія	–	–	–	+
Франція	–	–	–	+
Німеччина	–	+	–	+
Італія	+	+	–	+
Латвія	+	–	+	+
Литва	–	–	–	–
Польща	–	–	–	+
Португалія	–	–	–	+
Словацька Республіка	–	–	–	+
Словенія	–	–	–	+
Іспанія	–	–	–	–
Великобританія	+	+	+	+

Джерело: узагальнено автором

Сполучене Королівство регулярно готує розрахунки податкового розриву щодо всіх основних податків. Відсутність поширеної практики оцінювання податкового розриву за прямими податками, можна пояснити тим, що надійне та всебічне оцінювання всіх напрямків ухилення від оподаткування прямими податками виконати важче, ніж для ПДВ. Через складні правила оподаткування (численні пільги, відрахування, податкові кредити, надбавки) важко розробити єдину та комплексну методологію оцінювання теоретично можливих сум сплати податків.

4.2. Теоретичні засади формування податкових розривів за податком на доходи фізичних осіб

Як свідчать результати проведеного в попередньому розділі аналізу, податок на доходи фізичних осіб є одним з основних після ПДВ бюджетоформувальних платежів.

Одним із факторів, що найбільше впливають на обсяг надходжень цього податку, є рівень працевлаштування в країні та обсяг заробітної плати.

На жаль, структурні зрушення в економіці останніх років, що супроводжуються зниженням рівня матеріального добробуту та соціального захисту населення, призводять до загострення проблеми ухилення від сплати податків як із боку підприємців, так і окремих фізичних осіб. Підвищення ставок соціального внеску, зростання рівня інфляції та вартості переважної більшості товарів і послуг є каталізаторами пошуку нових механізмів приховування працівниками своїх доходів перед державою, одним із яких є неофіційне працевлаштування.

Дані Міжнародної організації праці свідчать, що частка тіньової зайнятості в несільськогосподарському секторі економіки коливається від 55 % в Латинській Америці, до 45 – 85 % в різних частинах Азії та майже 80 % – в Африці. Зокрема 47 % на Близькому Сході та Північній Африці; 51 % у Латинській Америці, 71 % в Азії та 72 % в Африці на південь від Сахари. В Африці неформальна зайнятість становить майже 80 % несільськогосподарської зайнятості, а понад 60 % міської зайнятості та понад 90 % нових робочих місць за останнє десятиліття [75].

За даними Світового банку, в Україні рівень тіньової зайнятості перебуває на рівні 26 % та є набагато меншим за показники Албанії, Казахстану, Туреччини (рис. 4.4). Однак, незважаючи на це, його значення є

таким, що негативно позначається на показниках економічного розвитку країни.

Водночас більш детальний аналіз рівня працевлаштування в Україні за останні 7 років засвідчив скорочення частки офіційного працевлаштування (з 58,9 % у 2010 році до 56,1 % у 2017). Найвищий показник офіційного працевлаштування був у 2012 році, а найнижчий – у період економічної та політичної кризи 2014 року (рис. 4.5).

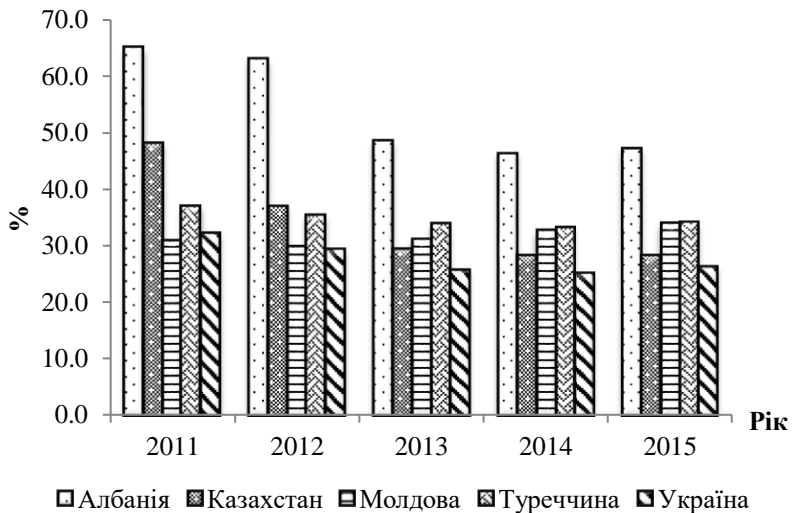

Рисунок 4.4 – Динаміка рівня неофіційного працевлаштування в Україні та деяких країнах світу за 2011–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [241]

Одержані результати засвідчили наявність оберненого зв'язку між рівнями офіційного та тіньового працевлаштування. Якщо рівень неформальної зайнятості населення з 2013 р. до 2015 р. збільшився на 2,8 %, то

рівень офіційного працевлаштування зменшився на 2,3 % (56,7 % порівняно з 59,7 %).

Останні два роки характеризуються скороченням рівня неофіційного працевлаштування (майже на 3,5 %), що, з одного боку, може бути результатом позитивних процесів у країні, а з іншого – за умови одночасного скорочення рівня офіційного працевлаштування на 0,6 % відображати погіршення ситуації на ринку праці в Україні загалом.

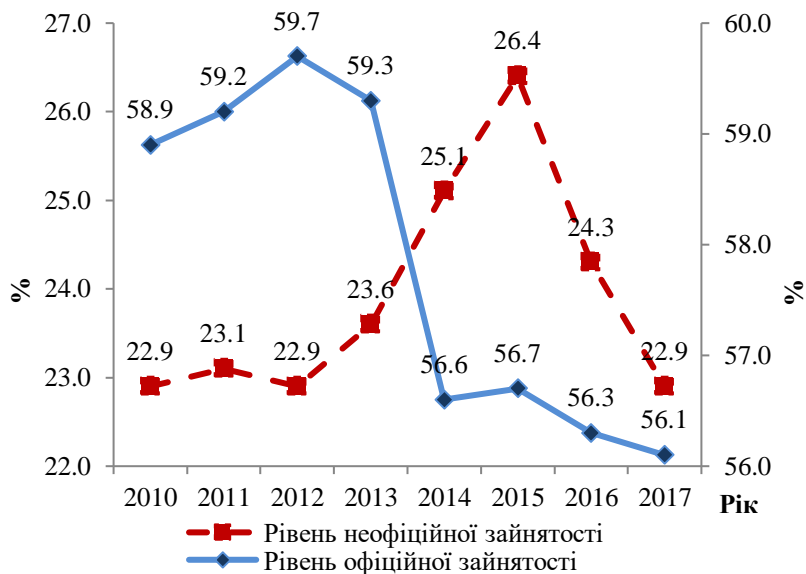

Рисунок 4.5 – Динаміка рівнів формальної та неформальної зайнятості населення в Україні за період 2010–2017 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [240]

О. О. Зубенко у своїй праці проводив аналіз основних драйверів неофіційного працевлаштування на прикладі м. Запоріжжя [200]. За результатами аналізу автор визначив, що лише 44,9 % населення мають офіційне

працевлаштування. Водночас 23,4 % зайнятого населення мають неофіційне місце роботи, більша частина яких – особи, які не мають офіційного працевлаштування взагалі. Найменша частина вибіркової сукупності працює вдома за замовленнями. Структура вибірки залежно від характеру неофіційного працевлаштування наведена на рисунку 4.6.

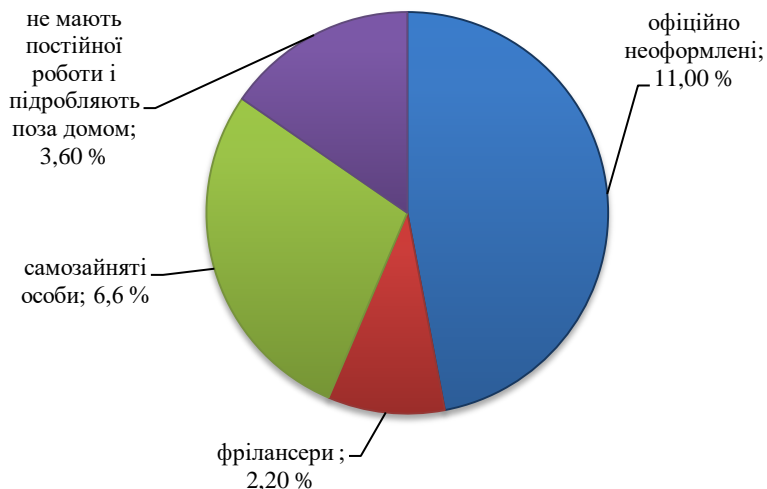

Рисунок 4.6 – Структура населення, яке має неофіційне працевлаштування за характером діяльності

Джерело: побудовано автором за даними [201]

Ю. Харазішвілі [306] на основі економіко-математичного моделювання та офіційних даних СНР оцінював тіньову зайнятість в Україні за період 2010–2011 рр. автор стверджував, що рівень неофіційного працевлаштування перебуває на рівні 20,3 %, що дорівнює 30–40 % ВВП. Переважна більшість учасників неофіційного ринку праці зайнята у формальному секторі,

реальна заробітна плата яких дорівнює 85–90 % від офіційно задекларованої.

Однак навіть за умови незначного скорочення рівня нелегального працевлаштування його обсяг є достатньо критичним і таким, що заслуговує більш детального аналізу з погляду дослідження передумов його виникнення та наслідків для соціально-економічного розвитку країни.

На сьогодні існує значна різноманітність підходів до визначення тіньової зайнятості. Так, серед науковців поняття «тіньова зайнятість» ототожнюється з такими дефініціями, як «незадекларована праця», «незарєєстрована зайнятість», «прихована праця», «неформальна зайнятість», «нелегальна зайнятість», «неофіційне працевлаштування» тощо.

Організація економічного співробітництва і розвитку застосовує термін «прихована зайнятість», під яким мається на увазі законна діяльність, що не була задекларована в одному або кількох адміністративних органах.

Схоже визначення надає Європейська комісія [34], що визначає незадекларовану працю як будь-яку оплачувану діяльність, яка є законною за своїм характером, але не задекларована в органах державної влади, зокрема і внаслідок наявних відмінностей у системах державного регулювання держав – членів ЄС. Такі визначення усувають з поняття незадекларованої праці злочинну діяльність і роботу, яка не підлягає декларуванню.

Обсяг і розмір незадекларованої роботи варіюється і залежно від характеру інституційного середовища кожної країни, основними елементами якого є:

- рівень податкового та соціального навантаження;
- значний рівень адміністративних витрат;

- невідповідність трудового законодавства новим формам діяльності;

- низький рівень конкурентоспроможності фірм найменш розвинених секторів економіки, які відчують потребу в низько кваліфікованій робочій силі;

- рівень культурного сприйняття неформальної економіки в суспільстві;

- легкість входження на ринок неофіційного працевлаштування;

Одночасно Європейська комісія виділяє чотири основні групи незадекларованих працівників:

- особи з двома та більше робочими місцями;

- економічно неактивне населення (студенти, домогосподарки, «ранні» пенсіонери);

- безробітні;

- нелегальні іммігранти.

До секторів економіки, у яких найбільш поширене незадеклароване працевлаштування належать:

- традиційні галузі, такі як сільське господарство, будівництво, роздрібна торгівля, громадське харчування та побутові послуги;

- виробничі та ділові послуги, де конкурентоспроможність суб'єкта господарювання переважно визначається обсягом витрат;

- інноваційні сектори, що використовують електронний зв'язок.

Водночас у межах дослідження Єврбарометра виділяють такі види неофіційної діяльності [165]:

- в межах офіційного підприємства – повністю або частково незадекларована діяльність, оплата праці за якою здійснюється «у конвертах»;

- як самозайнятої особи або роботодавця;

– як самозайнятого або разом із сусідами, друзями чи знайомими (іншими соціальними групами) з доставки товарів і надання послуг кінцевим споживачам.

Досить часто поняття тіньової зайнятості ототожнюється з дефініцією «тіньова економіка». Деякі автори наголошують на тому, що здійснення тіньової діяльності неможливе без повного чи часткового використання незадекларованої робочої сили, а тому розмежовувати ці поняття є не дуже коректним.

Водночас, у межах звіту до Проекту МОП «Зміцнення системи інспекції праці і механізмів соціального діалогу», підготовленого О. Цимбалом, автор зазначає, що ці поняття є різними за сутністю оскільки «неформальна економіка виводиться з критеріїв ступеня формалізації та рівня організації, а незадекларована праця – з позиції відповідності положенням національного права» [231].

Відповідно до «Методологічних положень щодо визначення неформальної зайнятості населення» [227] неформальна зайнятість визначається як загальна кількість неформальних робочих місць на підприємствах формального чи неформального секторів або в домогосподарствах впродовж звітного періоду та охоплює такі категорії зайнятих:

– особи, які працюють за власний кошт (самозайняті) та роботодавці, які працюють на власних підприємствах, у неформальному секторі;

– члени сімей, що працюють безкоштовно незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального секторів;

– наймані працівники, які виконують неформальні роботи, тобто не охоплені правовим чи соціальним захистом як особи, що працюють, не мають права на інші пільги, пов'язані із зайнятістю (наприклад, вихідна

допомога, щорічна оплачувана відпустка), а також наймані домашні працівники в домогосподарствах;

- члени неформальних виробничих кооперативів;
- самозайняті працівники, що виробляють товари виключно для власного кінцевого споживання домогосподарства (якщо вони враховуються в зайнятому населенні). В Україні ця категорія працівників не належить до складу зайнятого населення, а тому і не враховується до категорії неформально зайнятих.

Отже, на основі аналізу наявних дефініцій тіньової зайнятості та основних способів її реалізації можна виділити такі основні ознаки: незареєстрованість, соціальна незахищеність, ризикованість, нестабільність, нелегітимність, ухилення від сплати податків, короткостроковість (табл. 4.4).

Нелегальне працевлаштування є складним з погляду прогнозування та управління явищем, передумовами виникнення котрого є цілий спектрекономічних, соціальних і політичних факторів, своєчасна ідентифікація яких сприятиме перегляду чинної політики протидії незаконному працевлаштуванню та підвищенню ефективності реалізованих заходів.

Серед всієї сукупності драйверів тіньового працевлаштування до тих, які чинять найбільший вплив на рівень нелегального працевлаштування, належать:

- 1) низька швидкість і якість реалізації економічних реформ у країні. Саме швидкість здійснення економічних, політичних і соціальних реформ стають ключовим вектором ухвалення рішень із боку міжнародних партнерів та інвесторів щодо доцільності інвестування коштів;

Саме активізація інвестиційно-інноваційної активності може слугувати передумовою підвищення рівня конкурентоспроможності країни, створення нових робочих місць, поліпшення умов праці тощо;

Таблиця 4.4 – Характерні ознаки тіньової зайнятості

Елемент	Характерна ознака тіньової зайнятості
1	2
Працевлаштування	1. За усною домовленістю, на певний термін. 2. На умовах строкового трудового договору або цивільно-правової угоди без дотримання вимог трудового законодавства. 3. За офіційним трудовим договором, умови якого мають формальний характер та не виконуються роботодавцем
Умови оплати праці	1. Частково або повністю готівкою «у конвертах». 2. Почасова (за заниженими розцінками). 3. За гнучкими, нестабільними умовами (відсоток від реалізації, натуральна оплата, оплата в іноземній валюті тощо). 4. За результатами праці без чіткого визначення критеріїв.
Розмір оплати праці	1. За домовленістю, без урахування норм законодавства про оплату праці. 2. Може змінюватися залежно від показників економічної діяльності та суб'єктивного оцінювання роботодавцем результатів роботи працівника
Організація робочого часу	1. Гнучкий нерегламентований графік. 2. Регламентований графік із порушенням (перевищенням) законодавчо визначеної тривалості робочого дня (тижня)
Право на оплачувану відпустку	1. Відсутнє. 2. Надається, але не оплачується. 3. Надається в неповному обсязі

Продовження таблиці 4.4

1	2
Умови праці	1. Не відповідають встановленим нормам і стандартам. 2. Відповідають устанавленим нормам, але можуть бути змінені роботодавцем. 3. За створення відповідних санітарних умов, належну експлуатацію обладнання та безпеку праці на робочому місці відповідає працівник
Право на лікарняний	1. Відсутнє. 2. Надається і фіксується, але не оплачується
Наявність додаткових пільг і соціального пакету	1. Відсутнє. 2. Вибірковий доступ. 3. За домовленістю, але не обов'язково виконується роботодавцем
Соціальний захист	1. Відсутній або обмежений доступ до державних соціальних гарантій. 2. Можлива компенсація в разі настання нещасного випадку на виробництві, розмір якої встановлюється роботодавцем особисто
Вирішення трудових конфліктів	1. Мовчазна згода з позицією роботодавця. 2. Звільнення працівника
Умови звільнення	1. Припинення трудових відносин, ініційоване роботодавцем без завчасного попередження працівника та без виплати компенсації. 2. Закінчення терміну домовленості або виконання обсягу робіт
Захист трудових прав	Відсутня в більшості випадків через складність юридичного встановлення факту трудових відносин

Джерело: узагальнено автором

2) зтяжна економічна криза, що супроводжується скороченням виробництва в переважній більшості видів економічної діяльності, банкрутством підприємств, зниженням частки середнього та малого бізнесу в країні, погіршенням умов для здійснення підприємницької діяльності.

Одним із визначальних економічних факторів, що чинить вплив на ухвалення рішень на користь тіньового сектору ринку праці є рівень заробітної плати. Незважаючи на те, що впродовж останніх років рівень мінімальної заробітної плати в країні істотно зріс (з 1 600 грн у 2016 році до 3 723 грн у 2018 р.), її значення порівняно з іншими країнами світу є набагато нижчим, що в кінцевому підсумку призводить до переходу частини трудових ресурсів у «тінь» і відповідно ухилення від оподаткування.

Здійснене на рисунку 4.7 порівняння рівня мінімальної заробітної плати в Україні та деяких країнах світу дало можливість зробити висновок про те, що в Україні, незважаючи на низку економічних і соціальних реформ, рівень матеріального добробуту, захищеності населення, є набагато нижчим за решту країн світу. Так, найвищий розмір мінімальної заробітної плати мають Люксембург, Нідерланди та Франція (1 500 євро та більше), найнижчий – Україна (111,6 євро);

3) низький рівень довіри до інституту влади в країні. Така ситуація зумовлена низкою причин, основними з яких є низька якість послуг, що надаються державою.

Зважаючи на той факт, що основною функцією органів державної влади в країні є створення сприятливих умов для життя та праці індивіда, надання йому соціальних та економічних гарантій, саме доступність і якість державних послуг формують умови для зростання довіри

до влади та розуміння необхідності сплати податків і зборів як основи для розширення переліку гарантованих послуг.

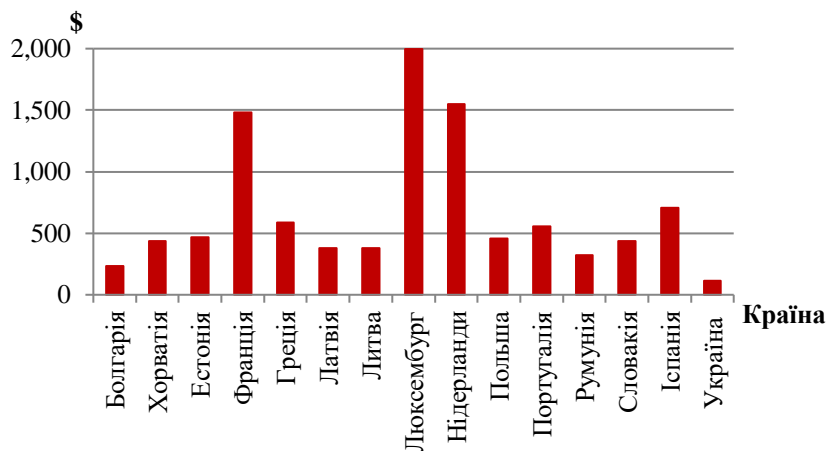

Рисунок 4.7 – Рівень мінімальної заробітної плати у 2017 році в Україні та деяких країнах світу

Джерело: побудовано автором за даними [170]

Однак на сьогодні в Україні якість послуг, спрямованих на життєзабезпечення громадян (медичні, комунальні, послуги у сфері освіти) є на низькому рівні;

4) недосконалість наявного ринку праці. Економічна криза в Україні поглибила процеси порушення роботодавцями законодавства у сфері трудових відносин. За останній період спостерігається збільшення кількості випадків затримання заробітної плати, погіршення умов праці, недотримання трудової дисципліни, збільшення тривалості робочого дня.

Аналіз основних драйверів тіньового працевлаштування дозволив провести їх систематизацію та виокремити основні їх риси (таблиця 4.5).

Таблиця 4.5 – Драйвери неофіційного працевлаштування в Україні

Драйвер	Сутність	Наслідок
Економічні	Низький рівень заробітної плати в державному секторі, високе навантаження на фонд заробітної плати та високий рівень заборгованості з виплати заробітної плати	Зростання рівня трудової міграції, перехід частини активного населення в тінь, приховування частини своїх доходів, неофіційне працевлаштування
	Розбалансованість ринку праці та освітніх послуг	Посилюються перекоси в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців
	Несприятливі умови для ведення легального бізнесу	Зростання тіньового сектору економіки
Соціальні	Низький рівень життя населення	Розвиток прихованих видів економічної діяльності
	Високий рівень безробіття	Орієнтація населення на отримання доходів будь-яким способом
Політичні	Низький рівень довіри до державних інституцій	Ухилення від оподаткування та внесків у соціальні фонди
	Неефективна система покарання за порушення податкового та трудового законодавства, високий рівень корупції	Зниження ефективності та частоти провадження справ про порушення законодавства, зростання неформальних відносин у країні
	Низька якість державних послуг	Зниження мотивації до наповнення бюджету та соціальних фондів, погіршення умов життя

Джерело: побудовано автором за даними [188]

Нехтування державою переліченими проблемами на ринку зайнятості населення лише поглиблює кризову ситуацію в країні та призводить до пошуку фізичними і юридичними особами нових механізмів ухилення від оподаткування за допомогою розбудови ринку неофіційних трудових відносин.

Отже, на сьогодні, платниками податків напрацьовано значне різноманіття схем з мінімізації суми своїх зобов'язань:

- створення фіктивних підприємств із фальшивими адресою та контактними даними, які не мають на своєму балансі жодних активів. Після укладання трудових договорів ці підприємства оголошуються банкрутами та відповідно звільняються від сплати внесків на соціальне страхування;

- здійснення фіктивної самозайнятості. Особи, що працюють у фізичної особи – підприємця самостійно реєструють себе і сплачують страхові внески. Отже роботодавець звільняється від сплати податкових зобов'язань, а до бюджету надходить значно менша сума податків. Компенсація виплаченої суми податкових платежів може виплачуватися працівнику разом із заробітною платою;

- одним із найбільш поширених методів ведення трудових відносин у сфері комунікаційних технологій, інформатизації, програмного забезпечення є повна неофіційна виплата заробітної плати;

- оформлення найманих працівників із частковим декларуванням розміру їх заробітної плати. Зазвичай у фінансовій звітності відображається частина заробітної плати (мінімальний її розмір), яку реально отримують працівники, решта коштів видається «в конверті».

Проведений аналіз сучасних тенденцій податкового регулювання процесів детінізації економіки свідчить про наявність широкого спектра драйверів тіньового виведення коштів із залученням широкого кола учасників, як з боку суб'єктів підприємницької діяльності, так і з боку органів державної влади, основними з яких є: нестабільність законодавчої бази, високий рівень корупції в країні, складність ведення бізнесу.

З огляду на достатньо високий рівень тінізації економіки України щодо решти країн світу та низькі показники ефективності податкового регулювання цих процесів потреба в пошуку не лише нових інструментів протидії схемам незаконного виведення коштів, але й пошуку ефективних податкових механізмів детінізації економіки набуває значної актуальності. Незважаючи на певні напрацювання в напрямку реалізації державної політики (табл. 4.6), спрямованої на протидію незаконному виведенню коштів, їхня результативність залишається низькою. Це передусім призводить до зниження обсягів бюджетних надходжень, зростання рівня податкового навантаження на платників і формує передумови до зниження ефективності державної фінансової політики у сфері детінізації економіки.

Отже, встановлення оптимального рівня податкового навантаження на економічних суб'єктів, ідентифікація всіх можливих схем тінізації доходів, зокрема і за допомогою зниження обсягу податкових зобов'язань, заниження податкової вартості товарів, сприятиме створенню сприятливих умов до підвищення ефективності державного управління країною та зростання темпів її економічного розвитку.

Таблиця 4.6 – Методи оцінювання масштабів тіньової зайнятості

№ пор.	Метод	Характеристика	Доцільність застосування в Україні
1	2	3	4
<i>Прямі методи</i>			
1	Опитувань та анкетувань (соціометричні, стандартизовані, глибинні, фокусовані)	Отримання інформації про зайнятість у малих групах або домогосподарствах виведення на цій основі рівня ТЗ. Вплив на результати застосування має відвертість респондентів і коректність методики віднесення суб'єктів господарювання та найманих працівників до неформального (тіньового) сектору	Поширені в ЄС та застосовуються Держстатом України для обстеження домогосподарств на умови життя, економічну активність і зайнятість. Доцільний для використання, зокрема, як джерело даних для оцінювання ТЗ
<i>Непрямі методи</i>			
2	PREALC	Базується на тезі про низьку продуктивність праці зайнятих у тіньовому секторі. На першому етапі визначаються сектори з найнижчою продуктивністю праці. На другому – кількість працівників у цих секторах на підставі статистичних даних і відбувається вилучення з неї кількості працівників із вищою освітою, що дає кількість зайнятих у «тіні»	Використання цього методу в Україні проблематично через залучення до ТЗ значної кількості кваліфікованих працівників і відповідного сумніву в низькій продуктивності праці в тіньовому секторі

Продовження таблиці 4.6

1	2	3	4
3	Неврегульованого ринку праці	Перший алгоритм передбачає оцінювання масштабів ТЗ через частку трудового внеску, що створюється працівниками, видаленими із системи соціального страхування. Другий алгоритм спирається на співвідношенні всіх зайнятих і працівників мікропідприємств із кількістю 5 і менше осіб, припускаючи, що вони створюються саме для того, щоб уникнути втручання держави у їхню господарську діяльність	Не рекомендується для використання з огляду суперечливості віднесення всього дрібного бізнесу до тіньового сектору. Його застосування необхідні дані про зайнятих на дрібних підприємствах, які в Україні закриті для публічного дослідження
4	Контіні	Спирається на припущенні, що зниження рівня зайнятості в зареєстрованому секторі ринку праці викликане перетоком робочої сили до незареєстрованого його сегмента. Інші причини зміни пропорцій ОЗ і ТЗ не розглядаються.	Можливий для використання, але йому перешкоджає вірогідне штучне завищення числа офіційно зайнятих, неповна зайнятість додаткова ТЗ та ін.
5	«Італійський метод» ІСТАТ	Порівняння даних про робочі місця, отримані в наслідок обстежень, з даними податкових органів, органів соцзабезпечення; перерахунок всіх зайнятих, працівників повним робочим тижнем, зайнятих частково на додатковій роботі в еквіваленті повної зайнятості.	Доцільний для використання в Україні. Проте є ризик того, що суб'єкти господарювання з метою ухилення від оподаткування можуть занижувати у звітності обсяг виробленої продукції та кількість працівників

Джерело: узагальнено автором

4.3. Розвиток методичного інструментарію оцінювання податкових розривів за податком на прибуток підприємств

Розрив за податком на прибуток підприємств являє собою різницю між сумою податку, яка повинна бути сплачена до бюджету, та обсягом фактичних податкових надходжень за податком на прибуток підприємств.

З огляду на той факт, що відповідно до законодавства України маніпулювання суб'єктами господарювання фактичним обсягом доходів від підприємницької діяльності, не відображення частини операцій у податковій звітності призводить до формування розриву як за податком на прибуток підприємств, так і ЄСВ, поява розриву за податком на прибуток підприємств може бути спричинена значним різноманіттям факторів.

Податковий розрив може виникати внаслідок складної та інколи не зовсім незрозумілої нормативно-правової бази, що регулює ці питання. Як свідчить проведений у попередніх розділах аналіз, наявне в Україні законодавство характеризується значною кількістю поправок і змін, які досить часто вносяться до одного нормативного акта та не відображаються в іншому. Отже, виникають юридичні колізії, котрі ускладнюють процедуру ведення фінансової документації суб'єктами господарювання, ненавмисні помилки, розбіжності у тлумаченні окремих положень законів. З іншого боку – саме вони сприяють розробленню різноманітних легальних схем ухилення від виконання своїх податкових зобов'язань.

Крім того, на підставі найбільш поширеного алгоритму визначення обсягу податкових розривів як різниці між обсягами потенційних і фактичних податкових надходжень виникнення розриву за податком на прибуток

підприємств може бути зумовлене неплатоспроможністю суб'єкта господарювання наприкінці звітнього періоду та відповідно відсутністю можливості в податкових органів стягнути суму, незважаючи на наявність податкового зобов'язання.

Однак найбільш поширеними причинами виникнення податкового розриву в економіці є навмисні дії платників податків, такі як шахрайство з маніпулюванням із цінами тощо. Аналізуючи ці схеми, необхідно розрізняти:

– податкове шахрайство та ухилення від сплати податків, які є незаконною спробою частково або повністю уникнути виконання своїх податкових зобов'язань, приховуючи або занижуючи джерело доходу, завищуючи витрати або ставлячи помилкові вимоги до податкових пільг;

– ухилення від сплати податків за допомогою упорядкування справ платника податку, покликаного на зменшення його податкового зобов'язання. З юридичного погляду такі дії суб'єктів господарювання можуть розглядатися як такі, що не порушують законодавства, однак, зазвичай, призводять до заниження обсягу податкових зобов'язань.

Такі схеми передбачають зміну суми боргу, стратегічне ціноутворення на трансферти та стратегічне розташування нематеріальних речей, структурованих лише або переважно з міркувань оподаткування (структуризація боргу, трансфертне ціноутворення, зміна місця розташування окремих структурних підрозділів суб'єкта господарювання, об'єктів інвестування нематеріальних цінностей тощо).

Отже, можна зробити висновок про те, що передумовою виникнення податкового розриву в економіці є не лише низький рівень податкової моралі серед

платників податків, а й об'єктивна складність податкової системи, недостатньо чітке податкове законодавство та дисбаланси в економіці, що зумовлюють неплатоспроможність і банкрутство суб'єктів господарювання.

Вищезазначене зумовлює складність розроблення уніфікованого підходу до оцінювання рівня податкового розриву за податком на прибуток підприємств. Незважаючи на те, що найбільш загальні положення методології оцінювання розриву в різних країн можуть збігатися, відмінності побудови їх податкових систем, складність процедур адміністрування податків повинні бути враховані в процесі оцінювання.

У науковій літературі визначено декілька причин запровадження органами державного управління податку на прибуток підприємств. Однією з основних причин його введення науковці визначають виконання ним опосередкованої ролі податку на доходи фізичних осіб. Так, наприклад, цей податок є єдиним і найбільш ефективним інструментом оподаткування нерозподіленого прибутку та доходу акціонерів-нерезидентів.

Крім того, податок на прибуток підприємств вважається ефективним інструментом збору економічної ренти і є потужним важелем впливу на поведінку суб'єктів господарювання, зокрема за допомогою зміни умов оподаткування.

Найбільш загальна система адміністрування податку на прибуток підприємств містить такі етапи:

1. Визначення бази оподаткування:

– вихідним моментом цього етапу є визначення обсягу щорічного прибутку підприємств і його подальше відображення у фінансовій звітності платника податку на прибуток підприємств відповідно до чинного законодавства та процедур фінансового обліку;

– визначення обсягу оподаткованого прибутку за допомогою застосування конкретних норм податкового законодавства та корегування загального обсягу річного прибутку;

– у разі від'ємного значення величини оподаткованого прибутку, це сума може бути вирахована з оподаткованого прибутку інших років.

2. Застосування встановленої законодавством ставки податку на отриманий оподатковуваний річний прибуток (після вирахування збитків).

3. Визнання резерву щодо сплати податку на прибуток підприємств (тобто заборгованості перед податковими органами).

4. Збір заборгованості (сплата податків до податкових органів).

5. Визначення та зарахування до майбутніх податкових періодів обсягів податкових переплат (наприклад, через оскарження чи судові спори).

Досить часто існують істотні відмінності щодо механізмів нарахування та сплати податку на прибуток підприємств різних країн, що значно ускладнює можливість їхнього порівняння та зіставлення. Однією з причин такої ситуації є той факт, що органи державної влади досить часто використовують податок на прибуток підприємств як інструмент управління економічним розвитком у країні. Крім своєї акумулювальної функції, податки можуть також використовуватися для стимулювання економічного зростання, стабілізації економіки, перерозподілу доходів, мінімізації деструктивного впливу зовнішніх факторів та стимулювання/нестимулювання поведінки конкретного суб'єкта господарювання або галузі.

Системи нарахування податку на прибуток підприємств можуть також відрізнятися внаслідок чинних

традицій, історичних відмінностей у побудові податкової системи.

Досить часто суб'єктивний вплив вищезазначених факторів призводить до істотних відмінностей між ефективною ставкою податку та фактично встановленою законом. Як наслідок, суб'єкти господарювання, відчуваючи несправедливе та надмірне навантаження, спрямовують свої зусилля на мінімізацію податкових зобов'язань, зокрема і за допомогою нелегальних механізмів.

Оцінювання розриву за податком на прибуток підприємств має велике значення для оцінювання ефективності чинної податкової системи в країні та визначення заходів щодо її підвищення, оскільки вона:

- дозволяє визначити розмір і причини втрат за цим податком та оцінити потенційні резерви до акумулювання додаткових джерел надходжень до бюджету;

- створює можливість для оцінювання ефективності роботи податкових адміністрацій та інших органів контролю з приводу визначення достовірності відображення інформації у фінансовій і податковій звітності платника податку;

- відображає рівень ефективності податкової системи в країні;

- створює можливість для порівняння ефективності стягнення податку в різних країнах (за умови порівнюваності отриманих результатів);

- сприяє підвищенню ефективності управління ризиками навмисного ухилення суб'єктами господарювання від виконання своїх податкових зобов'язань (кількісне оцінювання, порівняння та ранжування ризиків).

На сьогодні існує значна різноманітність підходів до оцінювання податкового розвитку за податком на прибуток підприємств. У найбільш загальному вигляді воно передбачає розрахунок різниці між теоретичним податковим зобов'язанням і фактичними надходженнями.

Загальне теоретичне податкове зобов'язання – це сума податку, яка була б стягнута за відсутності шахрайства, ухилення від оподаткування, боргу чи інших збитків. Сума теоретичного податкового зобов'язання порівнюється з фактичними податковими надходженнями.

Існує декілька методологій оцінювання податкового розриву, які можна згрупувати за двома загальними підходами: макро- (непрямі) та мікро- (прямі) методи.

Макрометоди дозволяють провести оцінювання розміру податкового розриву (для певного виду діяльності, території, регіону) на агрегованому рівні, однак не передбачають визначення причин їх виникнення.

Водночас мікрометоди не дають детальної інформації щодо обсягів податкового розриву за секторами, районами, регіонами чи видами підприємств.

Застосування макрометодів передбачає використання офіційної статистичної інформації про показники економічного розвитку країни (обсяги податкових надходжень, доходу тощо). Однак ця інформація може бути корисною лише тоді, коли вона є незалежною від органів податкової адміністрації та достовірною. З огляду на те, що переважна більшість даних, які слугують базою для розрахунків, акумулюються органами податкової адміністрації на основі агрегованих показників (наприклад, національний дохід), їхнє використання не забезпечує можливості для виявлення прихованих резервів щодо акумулювання податкових платежів до бюджету державними податковими

адміністраціями, оскільки не мають нової для них інформації.

Макроекономічні методи оцінювання розриву за податком на прибуток підприємств відповідно до застосовуваних джерел інформації про наявну податкову базу можна розділити на дві основні групи:

1. Методи національних рахунків, у межах яких розрахунок теоретичного податкового зобов'язання передбачає застосування ставок податку до даних національних рахунків щодо теоретичної бази оподаткування. Однак з огляду на те, що ці методи фіксують лише невідповідність фактичних податкових надходжень статистичним даним національних рахунків, якість отриманих результатів залежить від точності та якості коригувань економічних показників, що спостерігаються в національних рахунках.

Методологію оцінювання розриву за податком на прибуток підприємств, засновану на даних національних рахунків, було розроблено МВФ. У межах цієї методології застосовуються дві різні, але пов'язані між собою концепції розриву: базовий розрив за ППП і розрив ППП. Базовий розрив – це різниця між потенційною та задекларованою базою оподаткування залежно від обсягу здійснених у поточному році операцій. Розрив ППП – це різниця між потенційними зобов'язаннями з ППП (тобто сума податку, яка була задекларована та могла бути стягнута за умови, що всі платники виконували податкове законодавство) та сумою фактично задекларованих зобов'язань із ППП.

Розрахунок потенційної бази оподаткування за ППП передбачає врахування теоретичних відмінностей між статистичними даними національних рахунків і базою оподаткування за ППП, які можна класифікувати на три типи:

– різниці між валовим операційним профіцитом (Gross Operating Surplus) і сукупним прибутком від фінансової діяльності (Financial Accounting Profit);

– різниці між сукупним прибутком від фінансової діяльності та сукупною чистою базою оподаткування поточного року;

– різниці між сукупною чистою базою оподаткування поточного року та сукупною базою оподаткування внаслідок збитків і перенесення витрат на майбутні періоди.

Алгоритм визначення потенційної бази оподаткування за податком на прибуток підприємств зображено на рисунку 4.8.

Цей метод дозволяє отримати достовірні результати за умови, якщо існує відповідність у процедурах розрахунку потенційної та фактичної баз оподаткування. У разі неможливості своєчасного коригування потенційної бази, за умови змін в особливостях функціонування платників податку (банкрутство окремих суб'єктів господарювання, зміни ставки податку тощо) більш доцільним є застосування реальної ставки податку, отриманої за допомогою ділення суми фактично сплаченого податку на прибуток підприємств на показники діяльності суб'єктів господарювання за даними національних розрахунків.

Недоліком цього методу є те, що він відображає практично всі форми недоотримання податкових платежів, крім випадків ухилення від сплати податків. З огляду на те, що в його основі лежать дані національних розрахунків, фіксація факту тінізації доходів і навмисного приховування своїх податкових зобов'язань можлива лише за умови їхнього охоплення національними розрахунками.

ПОТЕНЦІЙНА БАЗА ОПОДАТКУВАННЯ
Валовий операційний профіцит
+ Надходження відсотків/дивідендів/ренти
+ Дохід з іноземних джерел (оподатковуваний)
+ Приріст капіталу
– Виплата відсотків/ренти
– Амортизація
– Капітальні втрати
– Інші витрати, не визнані витратами проміжного споживання
= ПРИБУТОК ВІД ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
+ Збільшення оподаткованого доходу
– Зниження оподаткованого доходу
= ЧИСТА БАЗА ОПОДАТКУВАННЯ (ЗА ПОТОЧНИЙ РІК)
+ Витрати корпорацій (поточного року)
= БАЗА ОПОДАТКУВАННЯ (ПОТОЧНОГО РОКУ)
– Витрати, перенесені на майбутні періоди
= БАЗА ОПОДАТКУВАННЯ

Рисунок 4.8 – Схема розрахунку потенційної бази оподаткування за податком на прибуток підприємств

Джерело: побудовано автором

Перевагою цього методу є можливість міжнародного порівняння результатів, оскільки алгоритм його розрахунку зазвичай єдиний для всіх країн.

2. До другої групи методів належать методи макромоделі (Macro Model Methods).

Такі моделі ґрунтуються на використанні макроекономічних показників, серед яких обсяги готівки, споживання електроенергії та робочої сили тощо. Прикладом цієї групи методів є метод споживання електроенергії, що використовується для оцінювання загального рівня економічної активності та розміру тіньової економіки як різниці між зростанням обсягів споживання електроенергії та валового національного продукту.

Іншим прикладом є використання взаємозв'язку між обсягом готівки (M) в обігу та швидкістю її обертання в економіці (V), необхідною для отримання ВВП (Y).

Будь-яке відхилення між спостережуваним ВВП (Y) та теоретичним ВВП ($Y = M \cdot V$) може розглядатися як тіньова економіка.

Аналогічний підхід застосовується в МІМІС моделі, в основу якої покладене припущення про те, що на рівень тінізації економік (латентну змінну) впливають щонайменше дві екзогенні причинно-наслідкові змінні (наприклад, ставки податку, рівень регулювання ринку праці), а вона зі свого боку має вплив на два чи більше макроекономічних показники (наприклад, курс валюти та ВВП).

Перевагою МІМІС-моделей є те, що вони дозволяють використовувати декілька драйверів тінізації економіки одночасно та значну кількість потенційних причинних змінних.

Недоліком є те, що відповідно до цих моделей не враховується можливість того, що зміна факторних ознак пов'язана зі зміною тіньової економіки.

Крім того, такі методи дозволяють здійснити оцінювання зміни обсягу тінізації економіки в часі.

Метод економетричного оцінювання еластичності задекларованого прибутку від рівня оподаткування

На сьогодні існує низка теоретичних підходів, що полягають в оцінюванні рівня податкових розривів за допомогою коефіцієнта еластичності. Ці методики намагаються пояснити відмінності в обсягах задекларованого рівнем встановлених законодавством ставок податку на прибуток та/або різницею цих ставок у різних юрисдикціях.

Основна ідея полягає в тому, що реальний прибуток розподіляється між фактично задекларованим (тим, що лежить в основі визначення податкових зобов'язань платника податку) та прибутком, переміщеним за межі країни з податкових причин.

У дослідженні Крівеллі «Ерозія бази, зміна прибутку та країни, що розвиваються» розглядається два типи переміщення баз оподаткування: базове переміщення (тобто оцінюється вплив політики однієї країни на податкову базу інших країн) та стратегічний ефект (вплив переміщення баз оподаткування за кордон на вибір політики цієї країни).

У роботі використовується панельна вибірка із 173 країн за 1980–2013 рр. Оцінювання масштабів і характеру переміщення баз оподаткування здійснювалося за допомогою регресійного аналізу та передбачало перевірку достовірності гіпотези про вплив ставок податку однієї країни на обсяг податкової бази в іншій.

Обсяг базового переміщення податкової бази визначається за допомогою такого рівняння:

$$b_{it} = b_{it-1} + \tau_{it} + (W - it - it) + X_{it} + \alpha_i + \mu_t + \varepsilon_{it}, (4.1)$$

де b_{it} – база оподаткування податком на прибуток підприємства в країні $i = 1, \dots, n$ за період $t = 1, \dots, L$ (з лагом як незалежною змінною);

τ_{it} – ставка податку на прибуток підприємств;

$W - it - it$ – середньозважені значення $\sum_{j \neq i}^n \omega_{ij} \tau_{jt}$ встановлених законодавством ставок податку на прибуток підприємств у країнах $j \neq i$ (з $\sum_{j \neq 1}^n \omega_{ij} = 1$);

X_{it} – вектор елементів управління;

α_i та μ_t – вплив факторів країни та часу;

φ – короткостроковий граничний вплив ставки податку на прибуток підприємств країни на обсяг власної бази оподаткування.

З огляду на той факт, що базове переміщення податкової бази може відбуватися через два канали (за допомогою операцій інвестування та внаслідок зниження обсягу прибутку), ця методика передбачає різні сценарії побудови матриці зважування: обсяги переміщення залежать від відносного розміру країни (ВВП – зважена ставка); наслідком переміщення бази оподаткування є зміна обсягу прибутку (урівноважені ставки); на обсяги переміщення впливає відстань між країнами (середньозважена відстань).

Перевагою такого методу є використання загальнодоступних даних та порівняно простої методології, що ґрунтується на побудові динамічної моделі.

Досить ефективним є застосування цієї методології з метою оцінювання ефективності заходів, що реалізують між двома та більше країнами за допомогою проведення порівняння баз оподаткування до та після їхнього запровадження.

Водночас до основних її недоліків належать:

– одержані результати описують ефекти від взаємодії податкових систем кількох країн, але не дають уявлення про наявні прогалини та недоліки в побудові податкової системи конкретної країни;

– використання цієї методики потребує кваліфікованих кадрів, що можуть виконувати панельний аналіз даних, мають доступ до економетричного програмного забезпечення, яке дозволяє здійснювати цей аналіз.

Метод оцінювання ефективності оподаткування податку на прибуток підприємств

Цей метод є досить наближеним за своїм змістом до концепції податкового розриву, оскільки передбачає порівняння обсягів фактичних податкових надходжень та отриманих доходів.

Ефективність **оподаткування податком на прибуток підприємства** у країні i (E_i) може бути визначена як відношення фактичних надходжень податку на прибуток підприємств (R_i) до референтного рівня надходжень податку на прибуток підприємств, що являє собою добуток стандартної ставки податку (t_i) на теоретичну базу оподаткування (G_i).

$$E_i = \frac{R_i}{t_i \cdot G_i}. \quad (4.2)$$

Коефіцієнт ефективності нижче ніж 1 вказує на те, що чинна система оподаткування є менш ефективною з

погляду можливості до збільшення доходів порівняно з еталоном. Різниця в ефективності систем оподаткування податком на прибуток між країнами є відображенням відмінностей як у побудові податкових систем країн (наявність або відсутність податкових пільг, канікул, знижених ставок оподаткування), так і рівнях податкової моралі населення, реакції на зміни економічної ситуації (наприклад, обсягу прибутку) тощо.

Це методологія передбачає використання загальнодоступних даних, а отже, не потребує додаткових матеріальних витрат і витрат часу на їх пошук, дозволяє визначити орієнтир ефективності побудови податкової системи.

Водночас, достовірність отриманих результатів суттєво залежить від рівня кваліфікації персоналу, задіяного до оцінювання.

Оцінювання на основі аудиторських перевірок

Ці методи поділяються на дві основні групи: методи, що базуються на випадкових аудиторських перевірках та аудитах, як реакції на зростання рівня ризику.

Випадкові аудиторські перевірки здійснюються для періодичного аналізу обсягів податкових розривів у країні. З метою більшої репрезентативності використовується досить значна вибірка з платників податків, які зазвичай є представниками одного сектору економіки, групи платників податку тощо.

Однак, незважаючи на це, відсутність додаткових джерел інформації, окрім даних вибіркової сукупності, істотно знижують репрезентативність вибірки.

Головним недоліком цієї групи методів є досить висока вартість аудиторських перевірок як для податкових адміністрацій, так і для самих платників податків.

Зазвичай достовірність отриманих результатів під час здійснення випадкового аудиту є істотно меншою ніж за аудиту на основі ризику, оскільки за першого до вибірки потрапляють як сумлінні платники податків так і порушники податкового законодавства, тоді як для останнього характерна перевірка лише платників із високим рівнем ризику.

Крім того, недоліком методів, які ґрунтуються на основі аудиторських перевірок, є той факт, що до вибіркової сукупності потрапляють лише офіційно зареєстровані платники податку. Отже, ідентифікація тіньових схем зниження податкового навантаження відбувається лише в межах тіньової діяльності офіційних платників податку. Незареєстровані платники податку в цих розрахунках не враховуються зовсім.

Методи порівняння компаній

Ці методи полягають в оцінюванні схильності до переміщення бази оподаткування багатонаціональними компаніями. Оскільки досить часто транснаціональні компанії використовують операції для перерозподілу доходу в країні з низьким рівнем оподаткування.

Цей метод виходить із припущення про те, що лише ТНК мають достатньо можливостей для переміщення баз оподаткування між своїми структурними підрозділами, тоді як вітчизняні фірми за визначенням не можуть перевести прибуток у країні з низьким рівнем оподаткування, оскільки вони не мають іноземних філій. Оцінювання зміни прибутку як різниці в обсягу податкових платежів фірми, якщо вона ТНК або вітчизняна, здійснюється за допомогою спостереження за двома групами: групою ТНК та контрфактичною групою (схожих вітчизняних фірм). Різниця між показниками цих груп дає можливість оцінити величину переміщеного прибутку, а отже, і обсяг податкового розриву.

Водночас зазначимо, що достовірність отриманих результатів може бути забезпечена виключно за умови неупередженості вибору суб'єктів господарювання, за даними яких буде здійснюватися дослідження.

З цією метою науковцями було розроблено підхід, що полягає у визначенні контрольної групи, подібної до основної за максимальною кількістю критеріїв, та дозволяє порівняти зміну результату для цих двох груп.

Відбір контрольної та основної групи здійснюється за допомогою пробіт-моделі, яка за допомогою врахування екзогенних змінних характеристик фірми збільшує ймовірність перетворення фірми на ТНК.

Оцінювання обсягу податкового розриву за допомогою методів порівняння компаній здійснюється за таким алгоритмом:

$$ATT_i = E[T_i | MNE_i = 1] - E[T_i(0) | MNE_i = 1] - E[T_i(0) | MNE_i = 1] \quad \forall i \in I, \quad (4.3)$$

де $E[T_i(0) | MNE_i = 1]$ є контрфактивний чинник, що не піддається спостереженню.

Метод аналізу структури капіталу

Цей метод аналізує наскільки багатонаціональна структура капіталу компанії залежить від національної середньозваженої ставки податку та відмінностей між національними й іноземними ставками податку. Досить поширеною практикою розрахунку суми податкового зобов'язання за податком на прибуток підприємств є зменшення податкового зобов'язання на суму відсотків за кредитом. Це приводить до того, що транснаціональні

компанії надають перевагу борговому фінансуванню, оскільки в разі фінансування за рахунок власного капіталу ці кошти не можуть бути вилучені з суми прибутку до оподаткування. Представники цього підходу стверджують, що структура капіталу компанії залежить від національних ставок податку, а перехід боргу відбувається в бік країн із високою ставкою податку.

Регресійна модель оптимальної загальної структури капіталу багатонаціональної фірми, що відображає податкові й неподаткові фактори та дані про вплив оподаткування на заборгованість фірми має такий вигляд:

$$\lambda_i = \alpha_i + \beta_1 \tau_i + \beta_2 \sum_{j \neq i}^n (\tau_i - \tau_j) \rho_j + \varepsilon_i, \quad i = 1, \dots, n, \quad (4.4)$$

де λ_i – фінансовий важіль дочірніх підприємств багатонаціональної фірми;

α_i – визначений для країни фіксований ефект;

$\beta_1 \tau_i$ – «внутрішній» вплив оподаткування на левередж;

$\beta_2 \sum (\tau_i - \tau_j) \rho_j$ – «міжнародний» вплив (переміщення боргу) на рівень оподаткування;

ρ_j – частка активів;

ε_i – похибка.

Перевагами цього методу є те, що він забезпечує більш комплексне дослідження (не лише податкову складову) особливостей формування податкових розривів та може бути застосований як на рівні кількох країн, так і на рівні окремих секторів економіки.

Водночас, побудова цієї моделі для однієї окремої країни в межах даного методу є досить трудомісткою (особливо на етапі попередніх розрахунків), а сам метод не передбачає прямого оцінювання податкового розриву як такого.

4.4. Науково-методичний підхід до оцінювання рівня податкових розривів за ПДВ

Одним із основних бюджетоутворювальних податків не лише в Україні, а й у світі загалом, є податок на додану вартість, частка якого в структурі надходжень державного бюджету коливається в діапазоні 5–10 % ВВП, а в загальному обсязі податкових надходжень – 12–42 %.

Зважаючи на вагому роль ПДВ у процесах наповнення державного бюджету, важливого значення набуває аналіз повноти та стабільності його надходження, оскільки саме від цього здебільшого залежить своєчасність фінансування видаткової частини бюджету. Крім того, здійснення будь-яких нелегальних дій щодо мінімізації обсягу податкового зобов'язання за ПДВ стосовно інших платежів здебільшого негативно впливає на економічний розвиток держави.

ПДВ є одним із небагатьох непрямих податків, специфічною характеристикою якого є можливість прямого повернення частини коштів із бюджету у вигляді податкового кредиту за умови перевищення суми податкового зобов'язання над сумою податкового кредиту. Ураховуючи цю особливість ПДВ, суб'єктами господарювання (платниками податку) розроблена значна кількість схем та механізмів навмисного завищення сум податкового кредиту.

Наявність ефективної, справедливої та дієвої нормативної бази функціонування ПДВ не забезпечує повноти та своєчасності його сплати. Дуже часто наявність широкого спектра пільг та особливих умов нарахування цього податку використовують платники податків із метою необґрунтованого отримання пільг.

Зазначені особливості створюють передумови до посилення контролю за ефективністю адміністрування

процедур нарахування та сплати ПДВ податковими органами, а не на його нормативному забезпеченні.

Не применшуючи важливість наявного наукового доробку в питаннях адміністрування ПДВ, дослідження його місця та ролі в наповненні бюджету держави, зауважимо, про необхідність зміщення акцентів під час дослідження питань повноти сплати ПДВ з удосконалення законодавчих основ його функціонування до більш системного й ґрунтовного дослідження схем та обсягів формування податкових розривів за ПДВ; аналізу міжнародного досвіду у сфері контролю за повнотою його сплати з метою визначення найбільш адекватних та адаптованих до умов економічного, соціального та політичного розвитку України механізмів, спрямованих на мінімізацію різниці між потенційно можливим та фактичним обсягом надходжень цього податку.

Теоретично оцінювання податкового розриву може бути здійснене для будь-якого виду податку чи збору. Найчастіше його застосовують для непрямих податків і ПДВ, як один із них є найбільш досліджений у цьому контексті. Лише декілька країн світу використовують оцінювання податкового розриву для непрямих податків, таких як податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, а також для внесків на соціальне забезпечення.

У таблиці 4.7 наведено огляд підходів до оцінювання податкового розриву, що застосовують у світі.

Таблиця 4.7 – Порівняльний аналіз міжнародних практик оцінювання податкових розривів за ПДВ

Країна	Оцінювання податкового розриву за ПДВ		
	оцінка	ставка	метод оцінювання
Бельгія	Ні	21	
Чеська Республіка	Так	21	Зверху вниз
Естонія	Так	20	Зверху вниз, знизу вгору
Фінляндія	Так	24	Зверху вниз
Франція	Так	20	Зверху вниз
Німеччина	Так	19	Зверху вниз
Італія	Так	22	Зверху вниз
Латвія	Так	21	Зверху вниз
Литва	Ні	20	
Польща	Так	23	Зверху вниз
Португалія	Так	23	Зверху вниз
Словацька Республіка	Так	20	Зверху вниз
Словенія	Так	22	Знизу вгору
Іспанія	Ні	21	
Великобританія	Так	20	Зверху вниз, знизу вгору

Джерело: побудовано автором за даними [150]

На сьогодні в Україні, відсутня практика оцінювання обсягу тінізації економіки саме на основі податкових розривів. Існуюча політика протидії тінізації ґрунтується на використанні окремих методів оцінювання тіньових фінансових потоків, в основі яких лежить порівняння фактичного обсягу спожитої електроенергії з тим, який би відповідав задекларованому обсягу виробництва, споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу товарів населенню всіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки, обсягу внесеної на депозит готівки в поточному та базовому періодах, граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тіньової економіки як

частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тінізації [193, 228].

Однак, як свідчать одержані на основі цих підходів результати, їх розрахунки істотно відрізняються від результатів оцінок одержаних незалежними інститутами – Світовим банком, Міжнародним валютним фондом тощо. Зазвичай задекларовані показники є набагато меншими за міжнародні та свідчать про неповне врахування всіх складових тінізації економіки.

Водночас метод оцінювання податкових розривів дає можливість більш комплексно оцінити рівень ефективності адміністрування в розрізі кожного окремого виду податку та визначити найбільш пріоритетні галузі економіки, регіони, сфери діяльності з точки зору посилення державного контролю у сфері протидії тінізації.

У світовій практиці для оцінювання ефективності адміністрування ПДВ широко застосовують два методи оцінювання податкових розривів: макроекономічний («зверху вниз») та мікроекономічний («знизу вгору»).

Метод «зверху вниз» – полягає в макроекономічному оцінюванні різниці між величиною потенційних та фактично отриманих податкових надходжень.

Недоліком цього підходу є те, що:

– він дозволяє оцінити лише ті види діяльності та галузі економіки, що можна відслідковувати в макроекономічній статистиці;

– якість одержаних результатів залежить від повноти та коректності вихідних даних, що є збільшеними й не підлягають деталізації;

– офіційні дані макроекономічної статистики не відображають міжнародних аспектів ухилення від сплати податкових платежів, пов'язані з виведенням коштів в офшори, укладенням активів за кордон тощо;

– одержані на основі цих підходів оцінки зазвичай мають часовий лаг у 2 роки та вимагають регулярного перегляду.

Перевагою цього методу є відсутність значних затрат ресурсів і часу та придатність одержаних результатів для порівняння в ретроспективі.

Відмінністю підходу «знизу вгору» є високий рівень деталізації розрахунків, що дозволяє не лише визначити обсяг податкових розривів за окремими видами податків, операцій та видів діяльності, але й одержати інформацію про додержання податкового законодавства кожним окремим платником податків. Водночас цей підхід охоплює лише конкретно визначені джерела податкового розриву, й не дає комплексного уявлення про загальний обсяг податкових розривів в економіці, не забезпечує оцінювання навмисних та прихованих дій економічних суб'єктів, спрямованих на зменшення податкових зобов'язань.

Практику оцінювання податкових розривів застосовують у значній кількості країн як із високим так і з середнім рівнем розвитку. З метою визначення особливостей розрахунку податкового розриву за ПДВ та врахування кращих практик під час запровадження цього підходу в Україні здійснимо більш детальний аналіз процедур оцінювання податкового розриву в розрізі деяких країн світу.

На сьогодні урядом Бельгії підхід до оцінювання розриву за ПДВ на державному рівні не розроблено. Міністерство фінансів здійснює аналіз на основі результатів CASE-дослідження та оцінювань здійснених на рівні ЄС методом аналізування обсягів бюджетних та податкових витрат. Однак відсутність власного, адаптованого до реалій економічного розвитку країни

підходу, не дозволяє раціонально та ефективно використати одержані результати в державній політиці.

Уряд Чеської Республіки розрив за ПДВ оцінює на основі методу «зверху вниз» на базі даних Міністерства фінансів. Оцінювання здійснюють укрупнено для всіх платників податків та не використовують в межах окремих секторів економіки або суб'єктів господарювання. Розрахунок розриву здійснюють у чотири етапи: 1) оцінюють теоретичну базу оподаткування ПДВ в межах усієї економіки країни; 2) визначають ефективну ставку у ПДВ для всієї економіки; 3) ефективну ставку ПДВ застосовують до теоретичної бази оподаткування, унаслідок цього визначають теоретично можливу суму ПДВ; 4) потенційну суму ПДВ порівнюють із фактичними його надходженнями. Різниця між сумою теоретичних зобов'язань та фактичними надходженнями становить податковий розрив за ПДВ.

В Естонії оцінювання розриву за ПДВ здійснюють на основі методу «зверху вниз», воно охоплює близько 75 000 зареєстрованих платників ПДВ. Методологія оцінювання ґрунтується на використанні даних національних рахунків і подібна до підходу, що застосовують у CASE-дослідженні. Для розрахунку фактичної суми ПДВ використовують дані накопиченої фінансової звітності, тобто сплачений ПДВ відноситься до того періоду, в якому реально виникло зобов'язання. Оцінюючи розрив за ПДВ у поточному році, потенційний обсяг зобов'язання цільового року порівнюють із сумою фактично сплаченого у тому самому році податку.

У Франції для визначення розриву за ПДВ використовують підхід «зверху вниз» та дані, підготовлені Французьким національним інститутом статистики та економічних досліджень (INSEE) за підтримки Казначейства Франції. Розрив за ПДВ оцінюють для всієї

економіки, і не деталізують за секторами. Теоретично суму податкового розриву обчислюють за допомогою даних національних рахунків, даних про повернення ПДВ (на сукупному рівні) та конкретних статистичних даних щодо обсягу реалізації деяких товарів (наприклад, сільського господарства, води та енергетики).

У Латвії Податкова адміністрація почала оцінювати розрив за ПДВ у 2014 році та застосовує його й досі. Розрахунки здійснюють за методологією «зверху вниз», що використовує дані національних рахунків, а також деякі додаткові джерела даних для оцінювання потенційного обсягу ПДВ. Потенційний ПДВ порівнюють із сумою фактично сплаченого платниками податку.

Формула для оцінювання податкового розриву за ПДВ має вигляд:

$$GAP_{VAT} = \frac{(PM - FA) + D}{PM}, \quad (4.5)$$

де GAP_{VAT} – податковий розрив за ПДВ;

PM – сума потенційного ПДВ, що відповідно до законодавства повинна бути нарахована та сплачена;

FA – сума податку, добровільно сплачена платниками;

D – сума податку, самостійно задекларована платниками, але не сплачена за аналізований рік.

У Литві податкова адміністрація нещодавно почала оцінювати розрив за ПДВ. Розрахунки виконують власними силами і вони ґрунтуються на різних підходах. Для оцінювання розриву за ПДВ використовують як метод «зверху вниз», так і метод «знизу вгору». Крім того, оцінювання розривів також здійснюють за допомогою опитувань. Методологія «зверху вниз» охоплює всю сукупність платників податків, а методологія «знизу вгору» – приблизно 62 % платників. В останньому

випадку податкові зобов'язання незареєстрованих платників податків, тих, чії оголошені річні продажі становлять менше ніж 300 євро, а також осіб, зареєстрованих як платники ПДВ на період, менший ніж 1,5 року, не враховують під час здійснення оцінювання.

Відповідно до методології «зверху вниз» оцінювання податкового розриву здійснюються за формулою:

$$ПДВ = (ПДВ_{ТБ} - ПДВ_{ФБ}) \times WAR, \quad (4.6)$$

де $ПДВ_{ТБ}$ – теоретична база ПДВ, що оцінюють за даними національних рахунків (загальне споживання);

$ПДВ_{ФБ}$ – фактична база ПДВ, розрахована за даними податкових декларацій та фінансових звітів;

$WAR' = WAR$ (за даними статистичного бюро) коригують, оскільки деякі категорії споживання не використовують у розрахунках (наприклад, орендна плата за житло).

Формула для розрахунку податкового розриву за методологією «знизу вгору»:

$$\sum(P_i \times M_s) - S_i, \text{ для тих } i, \text{ де } S_i/P_i < M_s \times c_s, \quad (4.7)$$

де P_i – щорічний обсяг закупівель певного платника податку;

S_i – щорічний обсяг реалізації цього платника податків;

M_s – середній коефіцієнт продажів та закупівель у секторі s^{th}

c_s – коефіцієнт коригування для кожного сектору.

У Польщі Міністерство фінансів лише нещодавно розпочало процес оцінювання обсягів тіньових фінансових

потоків на основі розриву за ПДВ. Оцінювання застосовують для періоду з 2005 по 2014 рік і здійснюють на основі методу «зверху вниз».

Розрив за ПДВ розраховують як різницю між теоретичними зобов'язаннями щодо ПДВ та фактичними надходженнями з деякими коригуваннями: під час оцінювання остаточної бази ПДВ кожний елемент (приватне споживання, державні інвестиції, державне проміжне споживання, інвестиції та проміжне споживання інших секторів) коригують відповідно до розміру ставки оподаткування, що застосовують для кожного з них у відповідному році.

У Португалії Податкова адміністрація на основі співпраці з МВФ розпочала застосовувати методологію RA-GAP. Результати методології RA-GAP можуть бути деталізовані за секторами економіки. Оцінювання податкового розриву за методологією RA-GAP здійснюють за такою формулою:

$$V^s = \sum_c (M_c^s \times \tau_c) + \left[\sum_c (Y_c^s - X_c^s) \times T_c \right] \times r^s - \left[\sum_c (N_c^s + I_c^s) \times T_c \right] \times r^s \times e^s, (4.8)$$

де V^s – сума чистого потенційного ПДВ за окремим сектором економіки;

τ_c – ставка ПДВ для товару c ;

M_c^s – сума імпорту товару c у сектор s ;

Y_c^s – обсяг виробництва товару c у секторі s ;

X_c^s – сума експорту товару c у сектор s ;

N_c^s – проміжний попит (споживання) товару c у секторі s ;

I_c^s – обсяг інвестицій на виробництво товару c у секторі s ;

r^s – частка виробництва зареєстрованим бізнесом у секторі s ;

e^s – частка виробництва, що підлягає оподаткуванню.

У Словаччині оцінювання розриву за ПДВ здійснюють за двома різними методами. У 2013 році Словаччина приєдналася до Програми RA-GAP МВФ, і за підтримки МВФ здійснила оцінювання розриву за ПДВ за період 2008–2012 років. Крім даного методу, оцінка розриву здійснюють і на основі методу «зверху вниз».

Обидва методи визначають розрив за ПДВ як різницю між потенційним надходженням ПДВ та фактично сплаченою його сумою. Інтерпретацію розриву здійснюють за двома складовими: розрив в оцінюванні та розрив у зборах. Розрив у зборах – це різниця між фактично сплаченим ПДВ та сумою ПДВ, зазначеною в податковій декларації. Розрив в оцінюванні – це різниця між сумою ПДВ, зазначеною в податковій декларації та потенційним обсягом ПДВ.

$$GAR_{ПДВ} = ПДВ_n - ПДВ_ф, \quad (4.9)$$

де $ПДВ_n$ – потенційний обсяг ПДВ;

$ПДВ_ф$ – сума фактично сплаченого ПДВ за відповідний період

У методі на основі споживання використовують як базу ПДВ обсяг скоригованого номінального ВВП. Компоненти, що не оподатковуються ПДВ, віднімають від обсягу номінального ВВП. Для обчислення потенційного ПДВ зважену ставку ПДВ застосовують до його оціночної бази. Формула для розрахунку потенційного ПДВ має такий вигляд:

$$ПДВ_n = ПДВ_Б \cdot WAR_{ПДВ}, \quad (4.10)$$

де $PДВ_B$ – база ПДВ;

$WAR_{ПДВ}$ – середньозважена ставка ПДВ

$$PДВ_B = GDP + (M - X) - (GFCF - GFCFGG - GFCFH - GFCFFC - GFCFNF) - (FCGG - ICGG) - (CERW + APH - CENR), \quad (4.11)$$

де M – імпорт;

E – експорт;

$GFCF$ – валовий основний капітал;

$GFCFGG$ – валовий основний капітал державного апарату без права на компенсацію вхідного ПДВ;

$GFCFH$ – валовий основний капітал домогосподарств;

$GFCFFC$ – валовий основний капітал фінансових корпорацій;

$GFCFNF$ – валовий основний капітал нефінансового сектору економіки, що не має права на компенсацію вхідного ПДВ;

$FCGG$ – обсяг кінцевого споживання державного апарату;

$ICGG$ – обсяг проміжного споживання державного апарату;

$CERW$ – витрати на споживання мешканців за межами території;

APH – сільськогосподарське виробництво домогосподарств;

$CENR$ – витрати на споживання домогосподарств-нерезидентів на певній території.

У разі визначення обсягу податкового розриву на основі розробленого МВФ RA-GAP методу застосовують аналогічний підхід. Суму податкового зобов'язання для кожного сектору економіки визначають як суму ПДВ, сплаченого за ввезені на митну територію країни товари, плюс ПДВ, нарахований на продукцію, продану на

внутрішньому ринку, з вирахуванням ПДВ, сплаченого за операціями експорту. Формула для розрахунку має такий вигляд:

$$PV^s = \sum_c (M_c^s \times \tau_c) \times r^s + [\sum_c (Y_c^s - X_c^s) \times \tau_c] \times r^s - [\sum_c (N_c^s - I_c^s) \times \tau_c] \times r^s \times (1 - e^s) \times \mu_c^s, \quad (4.12)$$

де PV^s – сума потенційного чистого ПДВ для сектору s ;

M_c^s – імпорт товарів c для сектору s ;

Y_c^s – обсяг виробництва товарів c для сектору s ;

X_c^s – експорт товарів c для сектору s ;

N_c^s – обсяг проміжного споживання товарів c для сектору s ;

I_c^s – сума інвестицій у сектор s для виробництва товару c ;

τ_c – ставка ПДВ, яку застосовують до товару c ;

μ_c^s – частка податкових кредитів для товару c в секторі s ;

r^s – частка продукції в секторі s , що виробляють зареєстровані підприємства;

e^s – питома вага випуску продукції для сектору s , що звільняється від оподаткування.

У сучасних економічних умовах проблема тіньового виведення капіталу має глобальний та міжнародний характер. В Україні, незважаючи на реформування податкової системи, посилення контролю з боку держави за повнотою та своєчасністю сплати податкових платежів, удосконалення антикорупційного законодавства, створення ряду інституцій у сфері протидії корупції та тінізації економіки відбувається щорічне зростання обсягів виведення коштів, зокрема й за допомогою податкових каналів. Як свідчить проведений аналіз, традиційні підходи до оцінювання обсягів незаконних фінансових потоків не забезпечують урахування всього спектра каналів та схем їх виникнення. Найважчий інструментарій не дає достовірних та

об'єктивних оцінок, оскільки істотно залежить від доступності необхідної інформації та повноти її висвітлення.

Використання методу оцінювання податкових розривів дозволить уникнути недоліків традиційних підходів, оцінити ефективність процесу адміністрування в розрізі окремих видів податків, визначити найбільш проблемні точки їх законодавчого регулювання, оцінити рівень тінізації окремих секторів та галузей економіки. Каталізатором досягнення зазначених цілей може слугувати дослідження міжнародного досвіду протидії легалізації коштів із метою визначення можливостей його застосування в Україні.

4.5. Оцінювання ступеня синхронізації результатів зовнішньоекономічної діяльності країни

Сучасні тенденції економічного розвитку в глобальному та національному вимірах ґрунтуються на процесах широкомасштабної трансформації механізмів руху капіталу, що змінюють структуру та способи розміщення фінансових активів і викликають необхідність пошуку нових каналів їх залучення. Посилення євроінтеграційних процесів, нівелювання економічних та політичних кордонів, збільшення масштабів експортно-імпортних операцій створюють передумови до розширення каналів тіньового виведення коштів за кордон та збільшення обсягів нелегальних операцій у країні.

Соціально-економічний розвиток більшості країн світу середнього та низького рівня розвитку, що супроводжується невисокими темпами зростання ВВП, значним рівнем неофіційного працевлаштування, безробіття, інфляційними процесами в країні свідчить про

необхідність пошуку нових механізмів управління та інструментів регулювання діяльності економічних суб'єктів, що забезпечать, з одного боку, збалансованість розвитку всіх складових економічної системи, а з іншого – сприятимуть зростанню рівня економічної безпеки.

У сучасних умовах функціонування світової економіки, що супроводжуються посиленням глобалізаційних економічних процесів, зростанням ступеня дивергенції економік та рівня їх відкритості, дедалі більша кількість економічних суб'єктів господарювання виходять на нові іноземні ринки товарів та послуг. Поряд з економічними причинами цих дій, що лежать у площині легальних відносин, а саме зростанням обсягів реалізації товарів та послуг, пошуком якісної та дешевшої сировини, залученням інвестицій, досить часто однією із причин є можливість маніпулювання вартістю експортно-імпортних операцій із метою зменшення обсягу своїх податкових зобов'язань.

Реалізація схем тінізації доходів призводить до істотного зниження обсягів податкових платежів до бюджету та, як наслідок, погіршення показників економічного розвитку країни. Відповідно до Податкового кодексу та інших нормативно-правових актів України здійснення експортно-імпортних операцій передбачає сплату таких платежів:

- ввізного та вивізного мита;
- акцизного податку із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції);
- ПДВ з імпортованих на територію України робіт, послуг та із ввезених на територію України товарів;
- єдиного збору, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;

- плати за виконання митних формальностей органами доходів і зборів поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них.

У цілому на сьогодні зазначені платежі відіграють вагомую роль у структурі доходів державного бюджету. Як свідчать наведені в таблиці 4.8-4.9 дані, їх частка становить практично 40 %. Можна зробити висновок, що маніпулювання з вартістю митних товарів та послуг може істотно позначитися на обсязі бюджетних надходжень. Найбільшу питому вагу в структурі митних платежів становить ПДВ – майже 80 % усіх митних надходжень, найменшу – вивізне мито (в середньому 0,28 %).

Крім того, здійснений на рисунку 4.9 порівняльний аналіз динаміки зміни обсягів експортно-імпорتنих операцій та тінзації доходів, засвідчив наявність зворотного зв'язку між ними. Так, зростання обсягів операцій з експорту та імпорту товарів та послуг супроводжувалося одночасним зниженням рівня тінзації. Водночас, скорочення обсягів експортно-імпорتنих операцій відбувалося в умовах зростання тіншових потоків. Рядом із об'єктивними причинами, пов'язаними з істотним зростанням курсу іноземних валют в Україні в 2014–2015 роках, затяжною економічною кризою, падінням обсягів виробництва необхідно враховувати й той факт, що саме кризові процеси в країні є каталізатором зростання тіншових фінансових потоків і скорочення офіційно задекларованих обсягів зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання.

Таблиця 4.8 – Надходження митних платежів до державного бюджету, млрд грн

Платіж	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ввізне мито	8,56	10,46	12,99	13,26	12,39	39,88	20,00	23,90	26,56
Вивізне мито	0,29	1,31	0,20	0,08	0,22	0,42	0,37	0,64	0,52
Акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів	4,60	7,82	8,95	8,95	16,86	24,33	35,01	41,99	45,99
ПДВ із імпортованих на територію України робіт, послуг	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	-0,01
ПДВ із ввезених на територію України товарів	73,35	96,02	96,54	96,54	107,29	138,76	181,45	250,53	278,10
Єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України	0,15	0,18	0,18	0,18	0,21	0,27	0,35	0,43	0,89
Плата за виконання митних формальностей органами доходів і зборів поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них	0,07	0,05	0,04	0,04	0,04	0,05	0,07	0,07	0,07
Доходи державного бюджету	240,62	314,62	346,54	339,23	357,08	534,69	616,27	793,44	928,11
Частка митних платежів у структурі доходів державного бюджету	0,36	0,37	0,34	0,35	0,38	0,38	0,38	0,40	0,38

Джерело: побудовано автором за даними [240]

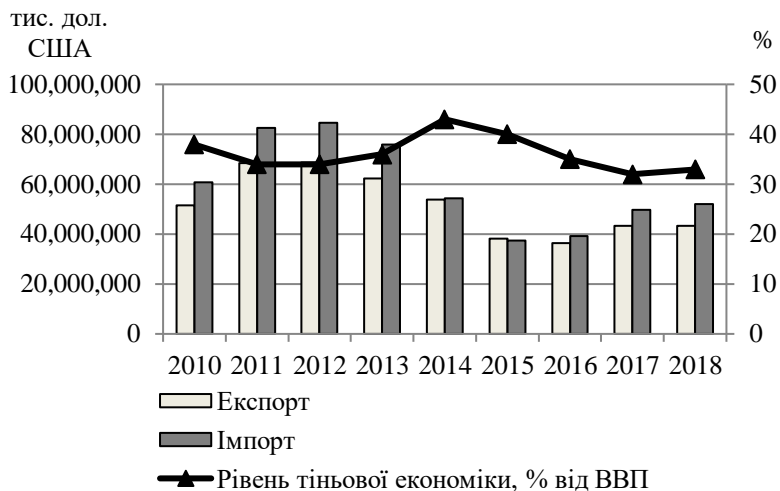

Рисунок 4.9 – Динаміка зміни обсягу експортно-імпорتنних операцій та рівня тінзації економіки в Україні

Джерело: побудовано автором за даними [240]

Отже, здійснений аналіз дозволяє зробити висновок про вагомую роль експортно-імпорتنних операцій в економічному житті країни. Зважаючи на значну частку митних платежів у структурі доходів державного бюджету важливого значення набуває посилення контролю з боку держави за повнотою декларування доходів за цими операціями та сплати митних платежів. На жаль, тенденції зміни рівня тінзації економіки свідчать про істотні недоліки існуючої політики детінізації доходів економічних суб'єктів. Недосконалість нормативної бази, високий рівень корупції в державі, значне різноманіття схем нелегального виведення коштів – усе це лише поглиблює вищезгадані процеси та загострює економічну кризу в країні.

Велика кількість авторів головним інструментом ухилення від оподаткування вважають операції з торгівлі,

вагому роль при цьому відводяться експортно-імпортним операціям.

Незважаючи на достатньо невисокі середньосвітові обсяги платежів за експортно-імпортними операціями (обсяг ввізного та вивізного мита не перевищує 4 % доходів бюджету), для деяких країн світу його значення перебуває на рівні 20 %. Отже, можна зробити висновок, що маніпулювання з вартістю митних товарів та послуг може істотно вплинути на обсяг бюджетних надходжень. Для таких країн, як Казахстан, Аргентина, Білорусь, Соломонові Острови, найбільшу питому вагу в структурі митних платежів має оподаткування експортних операцій, для решти аналізованих країн – податки та платежі на операції імпорту (від 4 до 37 %).

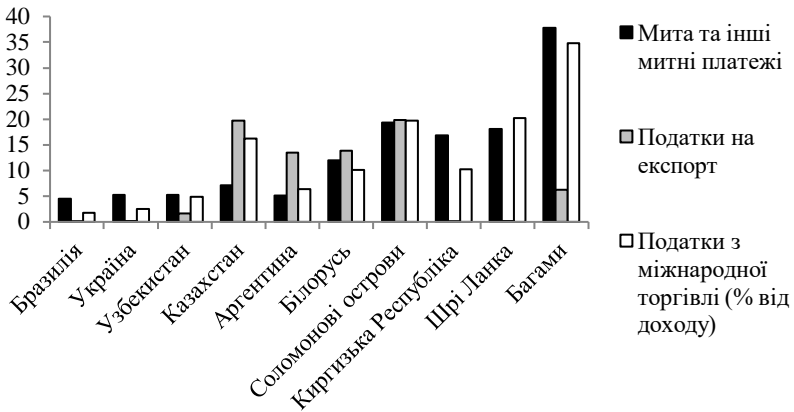

Рисунок 4.10 – Частка митних платежів у структурі податкових надходжень деяких країн світу за період 2010–2017 рр., %.

Джерело: побудовано автором за даними [240]

Підтверджують дані висновки і результати порівняння динаміки зміни обсягу експортно-імпортних

операцій та рівня тінзації економіки в деяких країнах світу (рис. 4.11). Рівень тінзації має негативний вплив на обсяги надходжень митних платежів до бюджету.

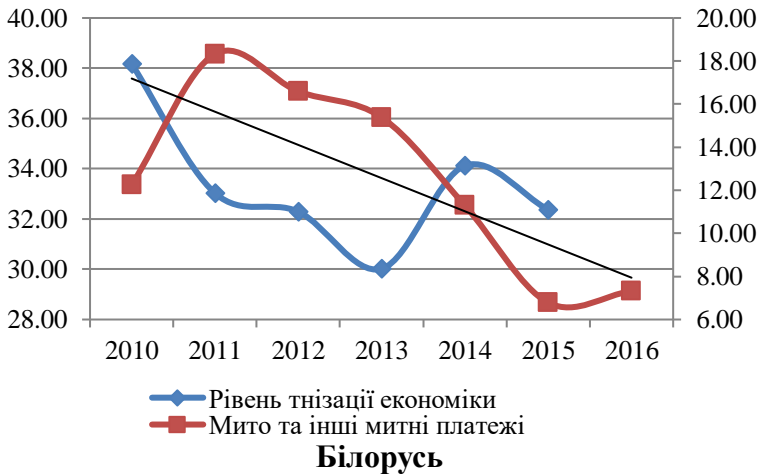
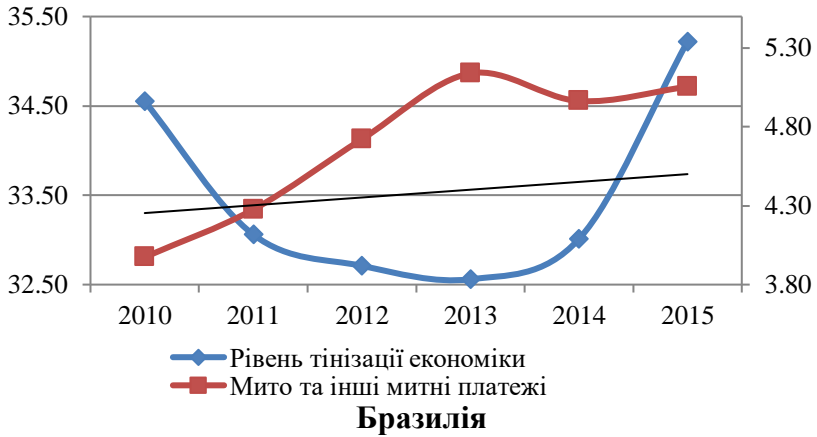

Рисунок 4.11 – Динаміка зміни обсягу експортно-імпортних операцій та рівня тінзації економіки в деяких країнах світу

Джерело: побудовано автором за даними [241]

На сьогодні, за оцінками експертів, податкові розриви як індикатор втрат бюджету завдають великого збитку економічній системі країни. Таким чином, на нашу думку, доцільним є розроблення методичного підходу до оцінювання податкового розриву за експортно-імпортними операціями, що враховував би дані країни-експортера та країни-партнера. Досить часто під час здійснення операцій експорту в країні-експортері з метою уникнення оподаткування, декларують значно меншу кількість товару, ніж ту, що насправді вивозять за кордон, у той час, як країна-партнер декларує справжній обсяг імпорту.

За цих умов можна говорити про асинхронність зовнішньоекономічної діяльності країни. Питання асинхронності розвитку досліджували в наукових працях переважно з двох позицій: як характеристика ступеня стійкості економічної системи та як притаманна більшості економічних систем властивість.

Аналіз рівня асинхронності експортно-імпортової діяльності країни полягає в зіставленні вартості експорту/імпорту країни-виробника та вартості імпорту/експорту країни-партнера. Оцінювання впливу зовнішньоекономічної діяльності на Індекс двосторонньої асинхронності експортно-імпортової діяльності країни проведемо за допомогою модифікованої формули Grubel-Lloyd (1975):

$$IBS_{i,j} = 1 - \frac{\sum_k |\exp_{i,j}^k - imp_{j,i}^k|}{\sum_k (\exp_{i,j}^k + imp_{j,i}^k)} \quad (4.13)$$

Чим більш значення цього показника наближається до 1, тим вищий рівень синхронізації спостерігається між країнами та відповідно, меншим є обсяг тіньових експортно-імпорتنих операцій.

Розрахунок індексу асинхронності дозволить визначити країни-партнери, що характеризуються найвищим рівнем ризику щодо можливого приховування податкових платежів за певний часовий горизонт. Ухвалення рішення на основі результатів одного року є досить неінформативним та суб'єктивним, оскільки незбалансованість показників може мати тимчасовий та об'єктивний характер.

Оцінювання рівня асинхронності експортно-імпорتنюї діяльності за окремими роками доцільно здійснювати за допомогою таких формул:

$$R_{ashimp} = \frac{imp_i}{exp_j}, \quad R_{ashexp} = \frac{exp_i}{imp_j} \quad (4.14)$$

Під час оцінювання рівня асинхронності експортної діяльності перевищення цього коефіцієнта 1 свідчить про можливе застосування тіньових схем мінімізації оподаткування, основними з яких можуть бути завищення експорту товарів із метою незаконного отримання відшкодування ПДВ з бюджету, виведення коштів у банківські центри. Водночас істотне заниження зазначеного показника за імпортними операціями відображає навмисне заниження суми податкових платежів за ними.

Існування явища асинхронності зовнішньоекономічної діяльності зумовлює виникнення податкових розривів в економіці, зумовлених ухиленням від оподаткування або отриманням коштів із бюджету з метою відшкодування сплаченого за цими операціями податку. Розмір та алгоритм розрахунку податкового розриву за експортно-імпортними операціями буде значно відрізнятися залежно від особливостей податкового законодавства тієї чи іншої країни, наявності, розміру та видів податкових пільг за експортно-імпортними операціями.

Розрахунок обсягу податкових розривів за експортно-імпортними операціями здійснено на прикладі України. Так, відповідно до Податкового кодексу та інших нормативно-правових актів України, здійснення експортно-імпортних операцій передбачає сплату таких платежів:

- ввізного та вивізного мита;
- акцизного податку із ввезених на митну територію країни підакцизних товарів (продукції);
- ПДВ з імпортованих на територію країни робіт, послуг та із ввезених на територію України товарів;
- єдиного збору, що справляється в пунктах пропуску через державний кордон України;
- плати за виконання митних формальностей органами доходів і зборів поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них.

З урахуванням вищезазначеного узагальнена формула для розрахунку податкового розриву за цими операціями для України матиме такий вигляд:

$$\begin{aligned}
TG_{it} = & \sum_{i=1}^n ID_i \cdot I_{asimp_i} + \sum_{j=1}^m ED_j \cdot I_{asexp_j} + \sum_{i=1}^n ExcTax_{imp_i} \cdot I_{asimp} \\
& + \sum_{i=1}^n VAT_{imp_i} \cdot I_{asimp} + Cstf \cdot I_{as} + SC \cdot I_{askg}
\end{aligned} \tag{4.15}$$

Саме реалізація експортно-імпортних операцій досить часто є головним механізмом мінімізації податкових платежів та незаконного виведення коштів за кордон.

Запропонований у роботі підхід до оцінювання обсягу податкових розривів за експортно-імпортними операціями може бути основою для подальших наукових досліджень щодо розроблення державної політики протидії тінізації економіки в межах визначення найбільш ризикових із точки зору приховування доходів країн-партнерів і видів економічної діяльності та посилення контролю за ними.

РОЗДІЛ 5 РОЗВИТОК ІНСТРУМЕНТАРІЮ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ МІНІМІЗАЦІЇ ПОДАТКОВИХ РОЗРИВІВ В ЕКОНОМІЦІ

5.1. Особливості побудови державної політики управління податковими розривами як передумови детінізації економіки

Тенденції економічного розвитку України упродовж останніх років свідчать про застарілість та недієвість наявних механізмів державного регулювання економічних процесів, невідповідність сучасним особливостям розвитку країни та локальний характер дії окремих інструментів регулювання.

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності, налагодження партнерських відносин із представниками інших країн, організація нових видів виробництва продукції та надання послуг формують передумови до застосування інноваційних методів регулювання економічних операцій, спрямованих на протидію тіньовим фінансовим потокам.

Державне регулювання тінізації економіки – це складний та багатоетапний процес, що передбачає застосування комплексу інструментів регулювання та заходів, спрямованих на попередження, мінімізацію та протидію окремим тіньовим фінансовим операціям із метою покращання ситуації в країні в цілому. На сьогодні зазвичай, як правило, реалізація цих заходів має точковий характер та спрямована на детінізацію лише окремих сфер та видів економічної діяльності.

Розробленню питань удосконалення процесу державного регулювання процесів тінізації економіки присвячені наукові праці багатьох вітчизняних та

іноземних учених, серед яких О. Леонова [217], О. Чечель [309], О. Дяченко, І. Гришова [191], О. Мазур, В. Сержанов [220], А. Толстова [274].

Теоретичні та прикладні аспекти державного регулювання економіки, основні напрямки державної політики, механізми та інструменти державного регулювання досліджували у своїх працях Е. Адельсеїтова, О. Чечель [309], О. Кахович, Р. Южека [202].

У цілому аналіз напрацювань у цьому напрямі, засвідчив досить ґрунтовне та різнобічне дослідження цих питань. Однак переважна більшість учених досліджують питання державного регулювання тінізації економіки через призму дослідження загальних принципів її побудови, не приділяючи достатньої уваги комплексному дослідженню специфічних принципів її побудови, що більш ґрунтовно враховують особливості тіньового виведення коштів через окремі канали.

В умовах достатньо низької ефективності та результативності діючої політики державного регулювання економіки, значно актуалізуються питання перегляду та удосконалення всіх складових державної політики, однією із яких виступає перегляд існуючих принципів її побудови, шляхом їх доповнення та приведення у відповідність до всього різноманіття існуючих схем тінізації доходів.

Ефективність існуючої державної політики протидії тінізації економіки в переважну чергу залежить від глибини та рівня дії окремих регулюючих інструментів, застосування яких створює умови для зменшення обсягів тіньових фінансових потоків, подальшого розвитку економічної системи, та суттєво прискорює темпи економічного розвитку країни.

Сучасна система протидії незаконному виведенню коштів складається з двох складових: національної та наднаціональної. Структура та особливості

функціонування національної складової визначається особливостями розвитку конкретної країни та повноваженнями органів задіяних в даному процесі. В цілому, на сьогоднішній день напрацьовано значне різноманіття інструментів протидії тінізації економіки, основними з яких є обмежуючі та контролюючі (табл. 5.1).

Таблиця 5.1 – Узагальнення особливостей побудови національної системи протидії тінізації у світі

Країна	Особливості національної системи
Польща	Заборона на здійснення господарської діяльності фізичними особами, які раніше чинили дії, спрямовані на приховування податкових зобов'язань, або інші заходи щодо тінізації доходів у значних розмірах. Майнова відповідальність юридичних осіб за протиправні дії фінансового характеру
Італія	Обмеження на розрахунки готівкою під час здійснення операцій фізичними та юридичними особами в великих розмірах
Японія	Обов'язковість повідомлення органів фінансового моніторингу та контролю про всі великі операції фінансового характеру від фінансових та нефінансових організацій
Франція	Обмеження на експортно-імпортні операції реалізовані вітчизняними економічними суб'єктами в офшорних зонах
Німеччина	Обов'язкове декларування розрахунків із нерезидентами. Обов'язковість повідомлення органів фінансового моніторингу про всі підозрілі операції фінансового характеру від фінансових та нефінансових організацій
Нідерланди	Посилення контролю за всіма потенційними джерелами виникнення корупції та особами раніше задіяними в тіньових операціях. Заборона обіймати державні посади порушникам законодавства

Джерело: узагальнено автором на основі [39, 48, 103, 234])

Так, наприклад, з метою мінімізації незаконних фінансових потоків урядом Італії введено обмеження на розрахунки готівкою. У Франції обмежені за розміром експортно-імпортні операції вітчизняних економічних суб'єктів із представниками компаній з офшорних зон.

Поряд із цими інструментами значного поширення набуває обов'язкове інформування органів державної влади про значні за розміром фінансові операції. У Німеччині всі фінансові та нефінансові організації зобов'язані повідомляти органи фінансового моніторингу про всі етапи операції фінансового характеру, в Японії всі фінансові установи повинні повідомляти відповідні органи фінансового моніторингу та контролю про великі фінансові операції.

Євроінтеграційні процеси у світі та усвідомлення масштабності впливу тінізації економіки на розвиток країн світу в цілому привів до розуміння необхідності створення поряд із національними організаціями моніторингу та контролю за тіньовими фінансовими потоками наднаціональних інституцій, діяльність яких спрямована на моніторинг та посилений контроль за фінансовими операціями країн-членів даних організацій.

Функціонування зазначених організацій сприяє поглибленню міжнародної співпраці між країнами-учасниками, полегшує процедури нагляду та контролю за рівнем тіньових фінансових потоків, зважаючи на можливість більш швидкого доступу до інформації, сприяє формуванню уніфікованих правил та рекомендації для національних інституцій, що є обов'язковими для виконання всіма зацікавленими особами.

Однак, зважаючи на відсутність єдиної наднаціональної організації щодо боротьби з незаконними фінансовими потоками, сучасна міжнародна система протидії тіньовому виведенню коштів за кордон та

подальшій їх легалізації на сьогодні має трирівневу структуру:

- національна система фінансового моніторингу;
- регіональна система протидії тінізації доходів;
- наднаціональна система моніторингу та контролю.

На сьогодні створено значне різноманіття організацій, що окремо опікуються питаннями корупції, фінансування тероризму, незаконним виведенням коштів в офшори тощо. Основними з таких організацій, що займаються окремим аспектами цих питань є ОЕСР, ФАТФ, Єврокомісія, Світовий банк тощо (рисунок 5.1). Цими інституціями розроблено широкий спектр ініціатив щодо протидії тінізації доходів за допомогою розмивання баз оподаткування, інвестуванню коштів через підставні фірми, залученню іноземних кредитів із подальшим банкрутством компаній, тощо.

Однак, незважаючи на значне різноманіття організації щодо боротьби з незаконним відмиванням коштів, не всі країни співпрацюють із цими інституціями та вживають заходів щодо протидії тінізації економіки. Головним недоліком цієї трирівневої системи є відсутність єдиного органу контролю, сфера повноважень якого б поширювалася на всі без винятку країни світу.

Бюро з міжнародної боротьби з наркотиками здійснило класифікацію країн залежно від ефективності заходів щодо боротьби з «відмиванням» нелегальних доходів та фінансуванням тероризму:

1) країни, що мають «незначні недоліки» в системах протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і намагаються їх ліквідувати (Афганістан, Австрія, Бірма, Велика Британія, Канада, Китай, Франція, Німеччина, Іран, Італія, Нігерія, Росія, США, Турція, Швейцарія, Японія, а також Україна та ін.);

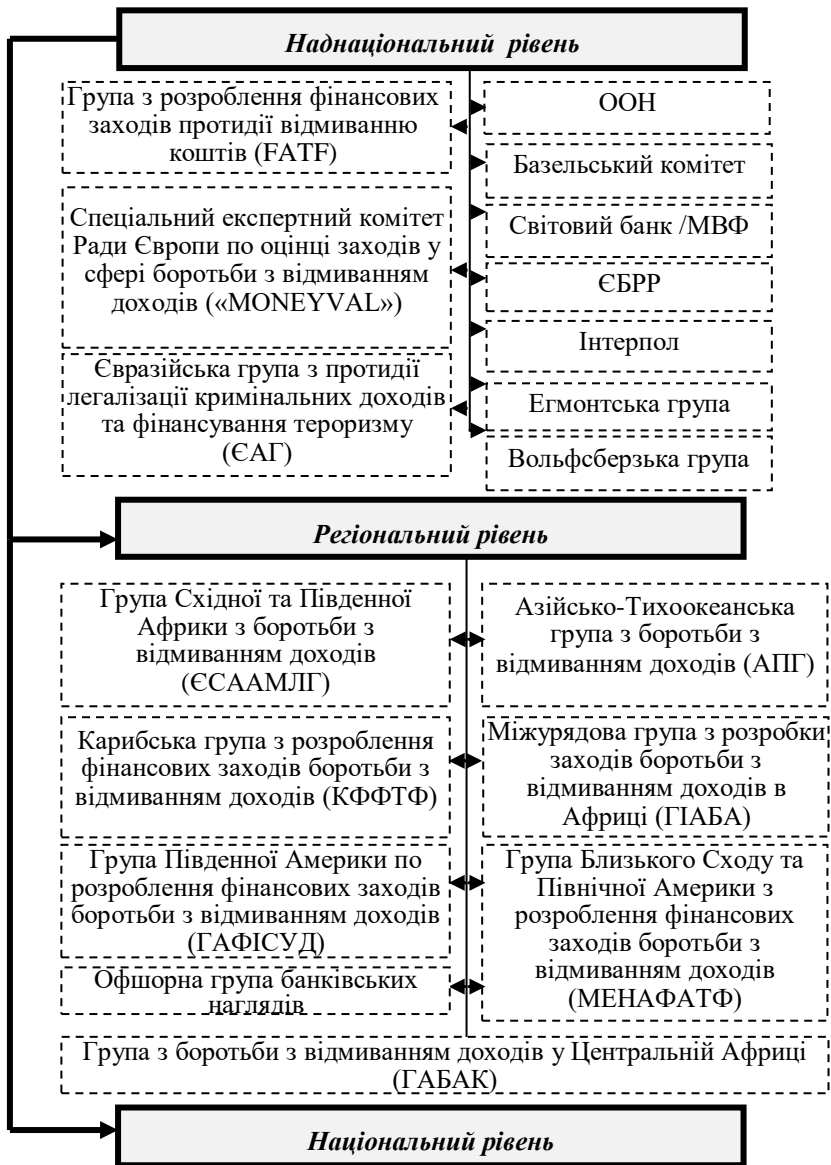

Рисунок 5.1 – Організаційна структура системи протидії тінзації економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [211]

2) країни, що мають «незначні недоліки» в системах протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і не намагаються їх ліквідувати (Азербайджан, Бельгія, Чилі, Угорщина, Північна та Південна Корея, Молдова, Польща, Португалія, Сербія Сирія та ін.);

3) країни, що мають багато недоліків, і не намагаються їх ліквідувати (Камерун, Куба, Естонія, Македонія, Непал, Норвегія, Словенія, Швеція та ін.) [208].

Порівняльна характеристика країн за рівнем їх залучення до регіональної та наднаціональної системи протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом наведена в таблиці 5.2.

Здійснений у таблиці 5.2 аналіз свідчить про значну диференціацію підходів до протидії незаконному виведенню коштів та наявні істотні відмінності в законодавчому регулюванні цих процесів. В Україні за останні роки внаслідок прискорених євроінтеграційних процесів політика детінізації економіки є однією з найбільш актуальних та значущих. Переважна більшість операцій щодо легалізації тіншових коштів має міжнародний характер, що значно ускладнює можливість їх відслідковування та попередження з боку органів контролю. У той самий час відбулося вдосконалення наявних та ухвалення низки нових нормативно-правових актів, основні положення яких узгоджуються з пріоритетами Директив Європейського Економічного Союзу «Про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей», та вимогами європейської спільноти.

Таблиця 5.2 – Порівняльна характеристика участі країн світу в процесах детінізації економіки

Країна	США	Великобританія	Китай	Україна
Участь у боротьбі з відмиванням коштів	так	так	так	так
Граничні суми коштів для операцій	\$10 тис.	\$20 тис.	\$10 тис. готівковий розрахунок, \$100 тис. (\$500 тис.) для фізичних (юридичних) осіб – безготівковий	\$1,8 тис. готівковий розрахунок
Повнота охоплення національної системою всіх аспектів діяльності	так	так	ні	на
Підходи щодо організації системи протидії відмиванню коштів	принцип «знай свого клієнта»	принцип «знай свого клієнта»	часткове застосування принципу «знай свого клієнта»	контроль операцій
Участь у складі організації протидії відмиванню коштів	FATF, АГП	FATF	ЄАГ, ОГБС	MONEYVAL
Загальна оцінка ефективності фінансової системи протидії відмиванню коштів	ефективна	ефективна	не досить ефективна	не досить ефективна

Джерело: узагальнено автором на основі [208]

Подальше вдосконалення державної політики в галузі протидії корупційним схемам тінізації доходів дозволить визначити найбільш ефективний набір інструментів протидії корупції, що є одним із головних пріоритетних напрямів Національної антикорупційної стратегії України, є ключовою вимогою європейської спільноти в процесі євроінтеграції України.

Однак, незважаючи на істотні зрушення в процесах протидії тіншовому виведенню коштів, наявна антикорупційна та детінізаційна політика не охоплює всіх аспектів та специфіки процесів незаконного виведення коштів, усього різноманіття застосовуваних схем та каналів тінізації економіки.

На сьогодні в Україні ухвалено низку нормативно-правових актів, що прямо чи опосередковано спрямовані на протидію тіншовим фінансовим операціям. Основними з яких є Закони України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [249], «Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» [247], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року» [257], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про реалізацію Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму

та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року» [256].

Незважаючи на широко представлену нормативно-правову базу реалізації державної політики детінізації економічних процесів, стратегічні пріоритети державного управління в контексті здійснення такої політики є занадто розмитими та неузгодженими й потребують певної впорядкованості та систематизації.

Передумовою істотних зрушень у сучасній державній політиці протидії тінізації економіки, на нашу думку, є коригування базових принципів її побудови. Реалізація політики державного регулювання податкових розривів в економіці ґрунтується на ряді принципів, котрі доцільно розділити на загальні та специфічні. Оскільки розроблення основних заходів політики протидії тінізації економіки здійснюють у межах загальнодержавної політики регулювання економічного розвитку, основні вектори її реалізації повинні бути узгоджені як із специфічними принципами державного регулювання, спрямованими винятково на мінімізацію та протидію виникненню податкових розривів в економіці, так і узгоджуватися із загальними принципами державного регулювання економіки, принципами побудови податкової системи.

До загальних принципів політики державного регулювання можна віднести ті, що визначають уніфіковані для всіх сфер процедури та особливості державного регулювання економічного розвитку. З метою визначення переліку принципів проведемо аналіз наявного наукового доробку в цій сфері.

Відповідно до нормативно-правової бази України реалізація заходів протидії легалізації незаконно одержаних доходів повинно ґрунтуватися на таких загальних принципах:

- верховенства права;

- пріоритету захисту прав людини;
- системності;
- комплексності;
- відповідності потребам часу та орієнтації на кінцевий результат;
- наукової обґрунтованості;
- активного співробітництва з іноземними державами [257];
- взаємності [249].

У науковій літературі існує значне різноманіття підходів до визначення та класифікації принципів державного регулювання економіки, основні з яких наведені в таблиці 5.3.

Таблиця 5.3 – Підходи до класифікації принципів державного регулювання економіки

Автори 1	Принципи державного регулювання економіки 2
Д. М. Стеченко, Л. А. Швайка	принцип пріоритету права над економікою, ефективності, справедливості, стабільності, системності державного впливу, адекватності, оптимального поєднання адміністративно-правових та економічних важелів, поступовості та поетапності, забезпечення єдності стратегічного й поточного державного регулювання та його оперативності, додержання вимоги матеріально-фінансової збалансованості, принципи бюджетної політики та податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності
М. Л. Ніжніков	ефективності, справедливості, стабільності, системності державного впливу, адекватності, оптимального поєднання адміністративно-правових та економічних важелів, поступовості та поетапності, забезпечення єдності стратегічного та поточного державного регулювання та його оперативності

Продовження таблиці 5.3

1	2
Н. Б. Антонова, О. Б. Хорошко	єдності економіки й політики, єдності централізму й самостійності, науковості, ефективності, сполучення загальних і локальних цілей
В. М. Гриньова	регулювання економіки, відповідальності за ухвалення рішень і кінцеві результати, високий професіоналізм суб'єктів державного регулювання економіки, ефективного використання ресурсів, пріоритетності розв'язуваних проблем, орієнтованості на забезпечення економічного розвитку та на його основі соціального благополуччя для всього населення
Л. І. Дідківська	науковості, погодження інтересів, цілеспрямованості, пріоритетності, системності, комплексності, принцип адаптації, достатності, принципи організаційно-правового та економіко-організаційного забезпечення
Я. Ф. Жовнірчика	науковості, обґрунтованості, формування системи державного регулювання економіки з урахуванням теоретичних основ і моделей економічної політики та наявного досвіду здійснення державного регулювання в державі та за кордоном, раціональності, реальності, збалансованості, комплексності, пріоритетності стратегічних цілей, ринкової однаковості

Джерело: систематизовано автором

З огляду на той факт, що головною особливістю виникнення податкових розривів в економіці є те, що його величина залежить від виду та особливостей стягнення конкретного податку, визначення специфічних принципів повинно враховувати цю особливість, а окремі інструменти державної політики – бути спрямовані на запобігання операціям з ухилення від оподаткування за цими податками.

Оскільки відповідно до податкового законодавства реалізація переважної більшості операції призводить до

виникнення податкового зобов'язання за декількома податками одночасно, реалізація специфічних принципів державного регулювання податкових розривів дозволяє досягти синергетичного ефекту та сприяє виникненню мультиплікаційного ефекту щодо зменшення обсягу податкових розривів в економіці.

До специфічних принципів, на нашу думку, потрібно віднести принцип синхронізації зовнішньоекономічної діяльності.

Одним із поширених каналів приховування доходів та мінімізації своїх податкових зобов'язань є зовнішньоекономічна діяльність. Навмисне заниження/завищення митної вартості ввезених/вивезених із території України товарів, надання робіт, послуг призводить до істотного скорочення обсягу податкових зобов'язань учасників цих операцій. Це спричиняє різницю митної вартості товарів у країні-виробнику та країні-партнері. Зазвичай ці величини набагато перевищують стандартно можливу похибку, зумовлену ненавмисними помилками та неточностями.

З огляду на зазначене сутність принципу синхронізації зовнішньоекономічної діяльності полягає в мінімізації обсягу розходжень у величині митної вартості товарів, що задекларовані в країнах-партнерах.

Разом із цим принципом важливого значення, на нашу думку, набуває оцінювання рівня ризику тінізації економіки. Зазвичай до операцій із незаконного виведення коштів, товарів та послуг за кордон залучаються одні й ті ж самі країни-партнери, або суб'єкти економічної діяльності. Отже, своєчасна ідентифікація найбільш ризикових операцій, країн-партнерів, видів економічної діяльності дозволить за рахунок розроблення комплексу превентивних заходів попередити незаконне виведення коштів.

Під принципом когерентності запропоновано розуміти узгодженість часової, ресурсної та цільової складових державної політики, що приводить до мінімізації лагів розпізнання, ухвалення рішень, та впливу на показники економічного розвитку країни.

Отже, здійснений аналіз дозволяє зробити висновок про низький рівень ефективності наявної політики протидії тінізації економіки та потребу в удосконаленні цього процесу. Одними із заходів у цьому напрямку, на нашу думку, повинні бути аналіз та перегляд наявних принципів побудови політики державного регулювання податкових розривів та їх приведення до сучасних реалій розвитку економіки. Урахування запропонованих специфічних принципів регулювання податкових розривів сприятиме більш комплексному дослідженню можливих каналів тінізації доходів і розробленню своєчасних та ефективних превентивних заходів у цьому напрямку.

Провідна роль у протидії тінізації грошових коштів належить органам державної влади, діяльність яких прямо чи опосередковано пов'язана з моніторингом фінансових операцій, формуванням ключових засад фінансової політики, нормативно-правового забезпечення.

В Україні, існує значна кількість державних інституцій, пов'язаних із реалізацією політики детінізації економіки. С. Задворних здійснив систематизацію державних органів за критерієм їх участі в боротьбі з тіншовими фінансовими операціями, результати якої наведені в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4 – Державні органи, що здійснюють адміністрування тіньових фінансових операцій в Україні

Державний орган	Повноваження
Національний банк України	Протидіє порушенням чи тінізаційним діям в банківському секторі
Міністерство економічного розвитку і торгівлі України	Розрахунок фінансових показників, розроблення норм та нормативів, забезпечення реалізації механізму запобігання відмиванню грошей
Міністерство фінансів України	Виконує роль головного координатора та органу контролю органу у справах, пов'язаних із фінансовою політикою держави та детінізацією економіки
Державна фінансова інспекція	Здійснює незалежний державний фінансовий контроль за тінізаційною діяльністю та забезпечує реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю
Державна служба фінансового моніторингу	Здійснює контроль за виконанням законодавчо закріплених постанов, норм, розпоряджень та ін. щодо детінізації
Державна фіскальна служба	Здійснює моніторинг та детінізаційну діяльність у сфері оподаткування, митних процедур
Національне антикорупційне бюро	Моніторинг та протидія корупційним діям
Верховна Рада України	Установлення норм та нормативів, ухвалення законів щодо детінізації та протидії корупції
Кабінет Міністрів України	Установлення норм та нормативів щодо детінізації
Служба безпеки України	Протидія тіньовим схемам
Міністерство внутрішніх справ України	Протидія тіньовим схемам
Антимонопольний комітет України	Протидія тіньовим схемам у господарській діяльності

Джерело: побудовано автором на основі [195]

Однак, незважаючи на наявність значної кількості державних інституцій відповідальних за реалізацію політики детінізації економіки, ефективність та результативність їх роботи є досить низькою. Причинами такої ситуації є як об'єктивні фактори, пов'язані з істотним впливом зовнішнього (міжнародного) середовища на економічних суб'єктів, так і суб'єктивні, серед яких вагому роль відіграють корупція та бюрократія в країні, низький рівень довіри до влади, відсутність історично сформованих принципів та норм податкової моралі тощо.

Як свідчить досвід розвинених країн, підвищення ефективності реалізації політики детінізації економіки має ряд переваг для всіх напрямків розвитку країни.

Ефективна реалізація політики детінізації економіки повинна передбачати не лише заходи щодо виявлення фактів приховування доходів, а й заходи, спрямовані на підвищення рівня податкової моралі серед населення, зниження рівня корупції в органах, що є безпосередніми учасниками процесу детінізації економіки (податкові органи, органи державної адміністрації, контрольно-ревізійні служби тощо).

У цьому контексті одним із важливих напрямків є розуміння цілей та ключових завдань реформування економіки, зокрема податкової реформи. Усвідомлення суспільством важливості податків та зборів як ключових складових наповнення бюджету, причин та наслідків зміни рівня податкового навантаження є важливим інструментом боротьби з фактами ухилення від оподаткування. Крім того, ці заходи можна розглядати як важливий інструмент визначення суб'єктами господарювання – платниками податків ключових пріоритетів своєї діяльності як на коротко-, так і на довгострокову перспективу.

У процесі побудови державної політики щодо протидії тінізації економіки зазвичай не враховують той факт, що значну частину нелегальних операцій здійснюють за безпосередньої участі або підтримки працівників державних чи місцевих органів влади. Отже, зниження рівня корупції в державних установах, підвищення прозорості їх діяльності перед громадськістю, зниження суперечностей нормативної бази потрібно розглядати як одну з головних складових ефективного функціонування економіки країни.

Крім того, надання об'єктивної інформації про діяльність державних установ сприяє посиленню інтересу суспільства до даних про результати діяльності уряду та контролю за цим процесом.

Важливого значення набуває запровадження в органах виконавчої влади результативно-орієнтованого підходу під час визначення пріоритетних напрямків своєї діяльності. Досить часто фактична діяльність органів державної влади у сфері детінізації економіки не корелює з тими завданнями, що задекларовані в нормативно-правових актах відповідного спрямування. Однак, як свідчить досвід провідних країн світу неузгодженість стратегії та тактики може бути бар'єром на шляху визначених завдань.

На думку Г. Місса [108], державна політика являє собою лише декларування намірів змінити поведінку індивіда, тоді як інструмент – це засіб або конкретний захід для втілення цього наміру в дію. Погоджуючись із таким визначенням, зазначимо, що аналіз ефективності політики детінізації економіки повинен враховувати той факт, що етап визначення ключових засад її реалізації (включно з цілями, показниками та часовим горизонтом їх досягнення) є важливим кроком до побудови державної політики. Подальше успішне досягнення цих цілей

забезпечують методом ефективного управління, яке можна розглядати як процес ухвалення підприємствами, установами, організаціями та окремим індивідами рішень щодо додержання чи недодержання визначених цілей.

Отже, оцінювання відповідності інструментів задекларованим цілям є одним із ключових етапів визначення ефективності політики детінізації економіки.

Запровадження колабораційного режиму управління, що ґрунтується на залученні всіх зацікавлених сторін до процесу розроблення та реалізації державної політики щодо протидії тінізації економіки сприятиме, з одного боку, покращанню розуміння важливості та правильності рішень, що ухвалюють у межах реалізації податкової системи в країні, а з іншого – створить можливість для узгодження інтересів держави та суспільства під час ухвалення стратегічних рішень.

Це формує необхідність у визначенні та обґрунтуванні ключових аспектів реалізації державної політики протидії тінізації економіки (ДППТЕ), в основу побудови якої, на нашу думку, повинні бути закладені мотиваційні важелі впливу, які, з одного боку, визначатимуть пріоритетні вектори заходів із державного управління в напрямі детінізації економіки, а з іншого – сприятимуть зростанню вітчизняного іміджу країни на міжнародному просторі.

В основі формування та реалізації ДППТЕ лежить взаємоузгодження основних напрямів та етапів реалізації державного регулювання з питань детінізації та мотиваційних імпульсів до підвищення активізації дій на практиці. Мотиваційним важелем є, на нашу думку, система міжнародних індексів, що являє собою сукупність рейтингів оцінювання країни за певними напрямами розвитку (економічним, соціальним, екологічним та іншими), до того ж, виділені рейтинги чутливі до

ключових пріоритетів розвитку, які формують вектори їх значень у динаміці та перспективі, в контексті реалізації послідовної та ефективної ДППТЕ.

Блок алгоритму дій репрезентований етапами й напрямками формування та впровадження державними органами управління заходів щодо детінізації економічних процесів. Етапи ДППТЕ потребують більш ґрунтовного аналізу.

I eman. Аналіз та прогнозування поточних показників тінізації економіки та пов'язаних із ними індикаторів соціо-еколого-економічного розвитку країни. До складу показників тіньового сектору економіки входять: рівень тінізації, обсяги незаконного введення капіталу в країну та обсяги незаконного виведення капіталу за кордон, обсяги сірого імпорту та контрабанди, обсяги махінацій щодо відшкодування, кількість оформлених штатних працівників як індивідуальних підприємців, обсяги виведення прибутку через псевдопідприємництво фізичних осіб, обсяги заниження оборотів підприємцями на спрощеній системі оподаткування.

Крім того, показники тінізації здійснюють безпосередній вплив на ключові індикатори розвитку країни, зокрема соціального, економічного, екологічного розвитку. Як цільові показники розвитку країни пропонуємо аналізувати індикатори, визначені державними органами влади у відповідних нормативно-правових документах, зокрема: Прогноз економічного й соціального розвитку України на 2019–2021 роки [258] та Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 року (проект) [271] та індикатори-характеристики розвитку країни, визнані міжнародною спільнотою [241]:

– економічні: темп росту ВВП, обсяг експорту товарів та послуг, обсяг імпорту товарів та послуг,

обмінний курс (офіційний курс гривні до ЄВРО), капітальні інвестиції, середньозважена ставка за всіма процентними інструментами, дохідність державних цінних паперів на первинному ринку, кількість податкових платежів, обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг), обсяг державного боргу, загальне податкове навантаження на бізнес (у % до прибутку), рівень інфляції, індекс корупції;

– соціальні: рівень зайнятості населення працездатного віку, реальна середня заробітна плата (у % до попереднього року), рівень трудової міграції, доходи населення, офіційний рівень безробіття;

– екологічні: обсяг утворених відходів, обсяг викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, енергоємність економіки, обсяг забруднених водних ресурсів.

З огляду на стрімкий вектор орієнтування України на поступове входження до європейської спільноти та на зіставлення пріоритетів розвитку з такими, що притаманні розвиненим країнам світу, безперечно, доцільним та корисним для цього дослідження виявляється аналіз індикаторів соціо-, еколого- та економічного розвитку країни, що дозволяє визначити ключові її позиції у світовому просторі за міжнародними рейтингами.

Дійсно, основними інструментами оцінювання рівня країн за соціальними, екологічними та економічними показниками розвитку на сьогодні є міжнародні індекси. Високі позиції в міжнародних рейтингах надають країнам такі переваги: додаткові надходження інвестиційних ресурсів, покращання умов соціального забезпечення, підвищення екологічних стандартів; створення більш сприятливого підприємницького середовища для відкриття та функціонування бізнесу (завдяки підвищенню позиції в рейтингу легкості ведення бізнесу) та інше.

Для здійснення аналізу ключових показників соціального, економічного та екологічного розвитку країни нами обрано Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index – GCI), Індекс розвитку людського потенціалу (Human Development Index – HDI), Індекс екологічної стійкості (Environmental Performance Index – EPI), Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) [235]. Вибір зазначених оцінок провідних міжнародних інституцій обґрунтовано тим фактом, що їх розрахунок дозволяє комплексно врахувати та оцінити головні вектори розвитку країни в економічній, соціальній та екологічній сфері в межах формування концепції ДППТЕ з урахуванням актуальних європейських тенденцій.

II етап. Етап розроблення стратегії ДППТЕ містить такі складові елементи: напрями реалізації стратегії, суб'єктну або інституційну компоненту, об'єктну компоненту, методи, інструменти щодо зниження рівня тінізації економіки.

На сьогодні суб'єктна компонента стратегії ДППТЕ являє собою сукупність усіх органів та інститутів, задіяних у формуванні та реалізації ДППТЕ. Так, інституційна структура державної політики країни репрезентована такими інститутами в розрізі трьох рівнів: 1-й рівень – Комітет Верховної Ради України з питань запобігання та протидії корупції, Національна рада з питань антикорупційної політики, Урядовий уповноважений з питань антикорупційної політики Кабінету Міністрів України, Державне бюро розслідувань Служби безпеки України); 2-й рівень – спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції (Національна поліція, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне антикорупційне бюро, Національне агентство з питань запобігання корупції); 3-й рівень – органи та суб'єкти, що

мають повноваження запобігати та протидіяти корупції (органи державного управління, суб'єкти корпоративного сектору, громадяни та їх об'єднання).

Незважаючи на те, що згадана вище організаційно-інституційна структура державної антикорупційної системи є достатньо розгалуженою, зокрема в частині дозвільно-регуляторних органів, їм характерна неузгодженість у діях та відсутність механізму здійснення обміну інформацією між органами державного управління та інститутами. Крім зазначених, можна виділити ряд факторів, що впливають на зростання рівня корумпованості в країні: недостатньо прозора діяльність органів державної влади; низькоефективна участь правоохоронних інститутів та органів національної безпеки в протидії тінізації фінансових операцій; відсутність дієвої системи публічного нагляду та контролю за напрямками доходної та видаткової статей операцій, здійснюваних вищими посадовими особами держави; неналагоджений у повному обсязі механізм участі громадянського суспільства під час реалізації антикорупційної політики.

Здійснений аналіз доводить, що корумпованість та тінізація фінансово-економічних операцій є явищем системним, тому й методи боротьби з ними повинні мати системний характер. Отже, активну роботу щодо постійного послідовного контролю, нагляду, своєчасної модернізації та вдосконалення потрібно здійснювати за такими основними напрямками:

- зменшення кількості ліцензій, дозволів, реєстраційних документів, запровадження адекватної процедури видавання таких документів та встановлення їх об'єктивної вартості;

– забезпечення прозорості та послідовності діяльності судів, фондового ринку та ринку цінних паперів;

– зниження розміру та зменшення кількості податків і зборів, створення адекватного механізму їх стягнення;

– забезпечення належної нормативно-правової бази антикорупційного спрямування, що відповідає міжнародним стандартам, сучасній світовій практиці протидії тінізації фінансових процесів та враховує специфіку вітчизняної юридичної системи;

– зміцнення системи громадського контролю, підґрунтям до чого слугуватиме тісна взаємодія неурядових організацій та громадських інституцій з органами місцевої та державної влади;

– ефективне організаційно-управлінське забезпечення антикорупційної діяльності, що ґрунтується на взаємодії всіх складових інститутів та органів державного управління [192, 189, 250, 199].

Об'єктною компонентою стратегії ДПІТЕ виступає повний спектр тіньових операцій, здійснюваних під час економічної діяльності: випуск та реалізація не облікованих товарів, надавання споживачу неврахованих послуг; корупційні заходи; операції з відмивання коштів (операції з використанням підроблених паспортів, операції нерезидентів із цінними паперами, незаконне виведення грошей за кордон, оформлення вантажів за підробленими документами); незаконне ввезення товарів із-закордону та їх обіг; валютні операції нелегального характеру; незаконна приватизація комунального та державного майна; приховування фактичних доходів економічних суб'єктів та громадян із метою уникнення оподаткування; нелегальне виведення капіталу; незаконні дії щодо

використання державного майна, коштів, природних ресурсів тощо [226, 242].

III етап. Реалізація запланованих заходів у межах стратегії ДППТЕ передбачає взаємодію всіх складових ДППТЕ, націлену на здійснення заходів щодо досягнення високих результатів, як наслідок – додержання ключових пріоритетів розвитку. Це дозволить зміцнити позиції країни в міжнародних рейтингах. Високі значення показників міжнародних індексів, характерних для України, зі свого боку забезпечать, підвищення активізації мотиваційного імпульсу для суб'єктної складової ДППТЕ на шляху подальшої реалізації та впровадження політики детінізації.

IV етап. У межах аналізу результатів виконання ДППТЕ визначають відхилення фактичних значень результуючих індикаторів виконання від запланованих. Усе більшої популярності на сьогодні набуває такий інструмент визначення відхилень фактичних значень оцінюваних показників від запланованих, як гар-аналіз (аналіз на основі розривів). У контексті реалізації державної політики детінізації економіки під час аналізування податкових каналів обсяги нелегальних фінансових операцій визначають на основі методу податкових розривів. Так, оцінка податкових розривів дозволяє розрахувати обсяг утрат від недоотримання податкових платежів та слугує підґрунтям для визначення першочергових заходів щодо вдосконалення системи адміністрування податків.

V етап. Залежно від характеру виявлених проблемних місць визначають подальші заходи щодо їх мінімізації або повного усунення. Перелік можливих напрямів державної політики детінізації економічної діяльності зазначений вище в контексті характеристики етапу формування стратегії ДППТЕ.

VI етап. Контролю та моніторингу з боку уповноважених державних органів підлягають здійснювані раніше заходи в межах ДППТЕ та заходи щодо мінімізації масштабів проблемних зон. До того ж, критерієм оцінювання результативних показників є й позиції країни за міжнародними індексами в межах реалізації мотиваційних важелів, крім індикаторів соціо-, еколого-, економічного розвитку.

Реалізація ефективної та послідовної ДППТЕ займає визначне місце в загальній державній стратегії розвитку країни. Так, в умовах спрямування дій органами державної влади в напрямі протидії тінізації фінансово-економічного сектору основним цільовим орієнтиром є результативні індикатори, що характеризують зменшення обсягів, масштабів тіньових операцій, індикатори соціального, екологічного та економічного розвитку, що взаємопов'язані з показниками тінізації.

Аналітичні оцінки індикаторів розвитку країни, що надають міжнародні індекси, формують інформаційне поле для визначення конкурентних переваг країни, з одного боку, та – бар'єрів на шляху її розвитку, з іншого боку. Оцінювання показників соціо-еколого-економічного розвитку в розрізі міжнародних індексів забезпечує фундамент для ґрунтового діалогу між представниками державної влади, бізнес-організаціями та громадськістю щодо процесу подальшого реформування, націленого на покращання стандартів життя. Це передбачає зміцнення, посилення дії ланцюгово-реакційного зворотного зв'язку між структурними одиницями інституційного середовища з урахуванням мотиваційного чинника та створює передумови для підвищення ефективності ДППТЕ.

Детінізацію економіки потрібно розглядати як цілісну систему дій, спрямовану на подолання та викорінення причин і передумов процесів тінізації;

сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов зацікавлено-ініціативного відновлення відносин між учасниками фінансово-господарського обігу речей, прав, дій, тобто з різних причин не враховуваного державою економічного обігу, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу для усунення умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки.

Державне регулювання у сфері детінізації економіки ґрунтується, по-перше, на процесі формування ефективної ринкової економіки, яка унеможлиблює розвиток деструктивних процесів; по-друге, на правовому регулюванні з метою протидії правопорушенням у сфері економічних відносин, зокрема фінансового, податкового та митного права; по-третє, адміністративному регулюванні економіки в цілому та окремих економічних операцій як засобу обмеження системних тіньових явищ і процесів.

Отже, результативність процесу детінізації економіки залежить від спроможності держави створити безпечні, стабільно сприятливі умови, що дасть можливість суб'єктам господарювання нарощувати економічну та інвестиційну активність у легальній економіці, функціонуючи з додержанням принципу підтримання добросовісної економічної конкуренції на ринку.

Першочерговим завданням у сфері боротьби з тіньовими фінансовими потоками, на нашу думку, є ідентифікація основних каналів тінізації економіки, на усунення яких повинні бути спрямовані основні заходи державної політики. Так, у роботі [192], автори на основі аналізу сучасних тенденцій тінізації економіки, до основних каналів виведення капіталу відносять:

банківський, фізичний, експортно-імпортний, господарський, небанківський.

Виходячи з перелічених каналів тінізації, до основних векторів та безпосередніх завдань на шляху детінізації економіки України належать:

- 1) підвищення ефективності управління державними фінансами;
- 2) удосконалення зовнішньоекономічної діяльності та міжвідомчої взаємодії;
- 3) удосконалення законодавства у сфері протидії економічним злочинам;
- 4) розвиток системи безготівкових розрахунків;
- 5) удосконалення фіскального адміністрування;
- 6) створення сприятливих умов для ведення бізнесу;
- 7) протидія корупції та підвищення рівня правової культури населення.

Реалізація зазначених заходів сприятиме прискоренню процесу детінізації економіки, підвищенню ефективності координації суб'єктів забезпечення державних механізмів запобігання та протидії легалізації тіньових доходів та формуванню сприятливих інвестиційно-інноваційних умов для нарощення суб'єктами господарювання економічної активності в легальній економіці.

Процес державного регулювання діяльності економічних суб'єктів повинен ґрунтуватися, по-перше, на формуванні ефективної ринкової економіки, що унеможливило б розвиток деструктивних процесів, забезпечує стабільне функціонування в довгостроковій перспективі, мінімізує негативний вплив економічної нестабільності на показники розвитку підприємств; по-друге, на оптимізації процесів правового регулювання з метою протидії правопорушенням у сфері економічних

відносин, зокрема фінансового, податкового та митного права, усунення податкових колізій, визначення оптимального рівня податкового навантаження.

Результативність зазначеного процесу, насамперед залежить від здатності органів державної влади створити безпечні, економічно та політично сприятливі умови ведення бізнесу в довго- та короткостроковій перспективах, що дасть можливість суб'єктам господарювання нарощувати економічну та інвестиційну активність у легальній економіці.

Зважаючи на високі показники тінізації економіки країни нагальним питанням є комплексне та своєчасне врахування ефектів тіньових операцій під час визначення заходів державної політики щодо забезпечення соціально-економічного розвитку, зокрема в частині податкового регулювання та адміністрування.

Так, постає необхідність в урахуванні особливостей реалізації податкового розриву в процесі реалізації державної політики детінізації економіки. Упровадження механізму виявлення, оцінювання та контролю податкового розриву передбачає формування алгоритму послідовних дій реалізації такого інструменту державного регулювання відповідно до етапів управління соціально-економічним регіональним розвитком (рис. 5.2).

Так, податковий розрив повинен лежати в основі побудови державного фіскального інструментарію в контексті здійснення державної політики щодо детінізації податкової сфери економіки. Його врахування дозволить своєчасно виявити (в перспективі – попередити) відхилення в обсягах податкових надходжень до бюджету, визначити причини таких відхилень та основних учасників корупційних схем процесу оподаткування, тим самим забезпечити податкові надходження до бюджету в повному обсязі.

Рисунок 5.2 – Етапи управління податковим розривом в контексті протидії ініціалізації економіки

Джерело: розроблено автором

Використання такого інструменту державного регулювання як податковий розрив дозволить у цілому підвищити рівень контролю за рухом фінансових ресурсів у податковому полі реалізації стратегії розвитку регіонів. Ураховуючи той факт, що податкові надходження – ключова стаття дохідної частини бюджету, зростання їх обсягів (за рахунок сплати нарахованих податків у повному обсязі) сприятиме забезпеченню відповідності фактичних показників соціально-економічного розвитку держави плановим.

5.2. Оцінювання ефективності існуючої політики детінізації економіки

Високі показники тінізації економіки країни створюють передумови до впровадження послідовної та ефективної державної політики, що дозволить зменшити обсяги та масштаби тіньових фінансових операцій в економічному секторі.

Надмірне державне регулювання економіки, високий рівень корупції, низький рівень доходів економічних суб'єктів, надмірне податкове навантаження, низький рівень ефективності інституційного середовища в країні, прагнення до збагачення призводять до зростання обсягів тіньової економіки в усьому світі. За оцінками міжнародних експертів, рівень тінізації економіки коливається в межах 10–40 % ВВП (для розвинених країн її значення дорівнює 10–20 % ВВП, для країн, що розвиваються – 30–35 % ВВП) та є загрозою для економічного розвитку країн.

Щорічне зростання обсягів тінізації економіки приводить до створення як на національному так і на

міжнародному рівнях інституційної та регуляторної політики протидії тінізації економіки.

Окремим інституціями розроблено широкий спектр ініціатив щодо протидії тінізації доходів за допомогою розмивання баз оподаткування, інвестуванню коштів через підставні фірми, залученню іноземних кредитів із подальшим банкрутством компаній, завищенню або заниженню митної вартості товарів тощо. Одним із головних інструментів боротьби з тіньовою економікою та відмиванням грошей у країнах ЄС є Директива Європейського парламенту та Ради щодо запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей або фінансування тероризму від 20 травня 2015 року № 2015/2015/849.

Однак, незважаючи на значне різноманіття організацій щодо боротьби з незаконним відмиванням коштів та розроблених ними нормативних актів, що регулюють діяльність у сфері протидії тінізації економіки на сьогодні, не існує жодного методологічного інструментарію, який би дозволяв сформулювати ефективну стратегію детінізації національної економіки. Отже, актуальним стає розроблення методології оцінювання ефективності державних інструментів детінізації національної економіки та визначення їх впливу на кінцевий показник тіньового сектору економіки, застосування якої сприятиме зниженню рівня тіньової діяльності та зростанню показників соціально-економічного розвитку країни.

На основі узагальнення наявних підходів до визначення найбільш ефективних інструментів детінізації економіки, можна зробити висновок про їх множинний характер. Така різноманітність інструментарію протидії свідчить про доцільність застосування індивідуального підходу під час розроблення політики детінізації

економіки. Органи виконавчої та законодавчої влади повинні визначити доцільність застосування того чи іншого інструменту детінізації національної економіки та сформуванати відповідну нормативну базу їх використання залежно від рівня економічного розвитку країни, рівня ризику тінізації доходів, найбільш впливових факторів тінізації, характерних конкретній країні.

Зважаючи на зазначене, під державною політикою протидії тінізації економіки нами запропоновано розуміти систему цілей, завдань і заходів, що визначають обсяг та форми превентивного впливу офіційного сектору економіки на канали тіньового виведення коштів, спрямовані на зниження частки неофіційних фінансових операцій з урахуванням принципів когерентності та ризикоорієнтованості, синхронізованості та адаптивності.

Оцінювання ефективності політики протидії тінізації економіки пропонуємо здійснювати в розрізі таких складових: регуляторна ефективність (RE) – як показник відповідності результатів реалізації державних регуляторних інтервенцій визначеним раніше цілям; процедурна ефективність (PE) – що визначає ефективність заходів, що опосередковано сприяють детінізації національної економіки; субстантивна ефективність (SE) – узгодженість інтересів держави та економічних суб'єктів; фінансова ефективність (FE) – ефективність фінансових витрат на здійснення державою заходів із детінізації національної економіки.

Отже, проведений аналіз дозволяє визначити основні складові оцінювання ефективності політики детінізації економіки, характеристика яких наведена на рисунку 5.3.

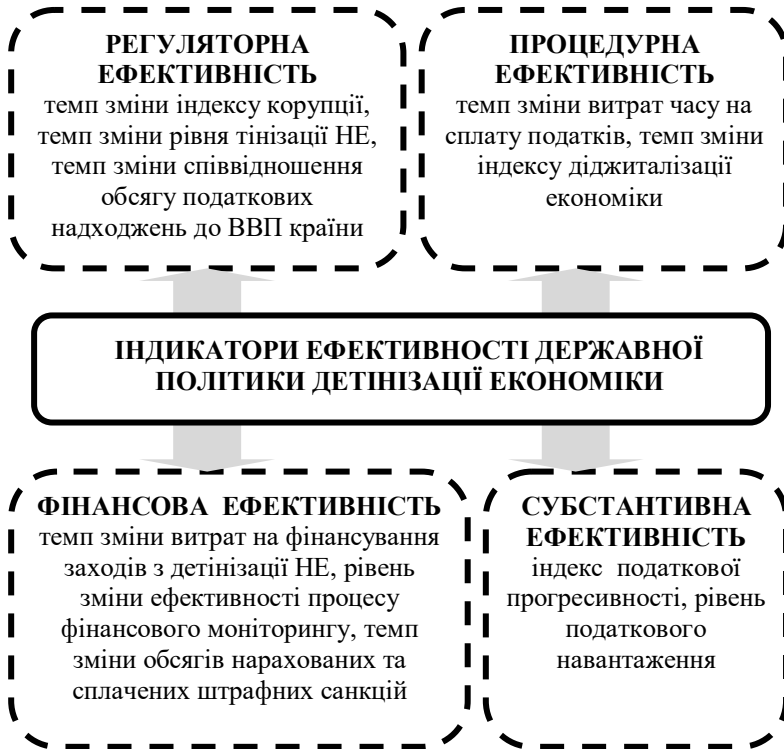

Рисунок 5.3 – Індикатори оцінювання ефективності політики детінізації національної економіки в розрізі основних складових

Джерело: розроблено автором

Зазначимо, що оцінювання ефективності існуючої політики протидії тінізації економіки в розрізі визначених нами складових потребує використання значного масиву інформації, що в умовах низького рівня прозорості даних, демократизації суспільства може значно ускладнювати цей процес та знижувати достовірність одержаних результатів.

Водночас, враховуючи той факт, що в основі розрахунку переважної більшості складових лежать макроекономічні показники, застосування такого підходу забезпечує можливість міжнародного порівняння та зіставлення даних на рівні окремих країн, ідентифікації та використання найкращих практик проведення детінізаційних заходів.

Розрахунок інтегрального показника ефективності державної політики протидії тінізації економіки пропонуємо здійснювати за такою формулою:

$$IndiScore = \sum_{j=1}^n I_j = \sum_{j=1}^n \frac{x_i - \underline{x}}{\bar{x} - \underline{x}} \times 100 \quad (5.1)$$

де, I_j – нормалізовані значення j -ї складової ДПППТЕ;

i – фактичне значення i -го елемента;

$\bar{x}$, $\underline{x}$ – максимальне й мінімальне значення елемента синтетичного індикатора MS.

Наведені в таблиці 5.5 результати оцінювання ефективності політики детінізації діяльності економічних суб'єктів у розрізі країн Європейського Союзу та України засвідчили середній рівень ефективності державної політики. Так, середнє значення ефективності для аналізованих країн становить 0,68 (рис. 5.4).

Для таких країн, як Франція, Литва, Болгарія, Фінляндія, Угорщина ефективність державної політики перевищує 0,75, на той час, як для деяких країн (Хорватія, Латвія, Чеська Республіка) її значення є набагато нижчим за середнє. Для України як єдиної з аналізованих країн, що не належить до ЄС показник ефективності політики протидії тінізації економіки не перевищує 0,5.

Аналіз у розрізі окремих складових політики засвідчив найнижчу ефективність регуляторної складової, що свідчить про невідповідність реальним результатам державної політики запланованим показникам. Причиною такої ситуації може бути, з одного боку, недосконалість процедур планування, а з іншого неефективність реалізації запланованих заходів. Найбільш ефективною щодо протидії тінзації економіки є трансактивна складова (середнє значення індексу ефективності 0,7), в основі якої лежить зниження рівня тіньової діяльності економічних суб'єктів за рахунок цифровізації економіки, підвищення прозорості фінансових операцій. Ураховуючи активне використання цифрових технологій переважною більшістю економічно розвинених країн, застосування онлайн-технологій у процесі фінансового моніторингу та контролю є запорукою підвищення рівня прозорості за діяльністю як економічних суб'єктів так і державних органів.

З метою визначення найбільш пріоритетних із точки зору підвищення ефективності політики протидії тінзації економіки показників у розрізі регуляторної та субстантивної складових, як таких, що мають найменше середнє значення засвідчив різний ступінь їх впливу на рівень тінзації економіки в країні.

Таблиця 5.5 – Результати оцінювання ефективності ДПДНЕ країн Європейського Союзу та України за 2018 рр.

Країна	Ефективність				
	Регуляторна	Фінансова	Субстантивна	Процедурна	Інтегральна
1	2	3	4	5	6
Литва	0,6979	0,8147	0,7985	0,8389	0,7856
Франція	0,7234	0,8304	0,7711	0,8142	0,7837
Болгарія	0,6987	0,8020	0,7447	0,7864	0,7569
Фінляндія	0,6987	0,8020	0,7448	0,7864	0,7569
Угорщина	0,6978	0,8010	0,7438	0,7853	0,7559
Кіпр	0,6970	0,8001	0,7429	0,7844	0,7550
Швеція	0,6970	0,8001	0,7429	0,7844	0,7550
Португалія	0,6540	0,7507	0,6971	0,7361	0,7085
Австрія	0,6580	0,7850	0,7125	0,6655	0,7035
Естонія	0,6398	0,7344	0,6819	0,7201	0,6931
Нідерланди	0,6355	0,7294	0,6773	0,7152	0,6884
Греція	0,6325	0,7260	0,6741	0,7118	0,6851
Польща	0,6707	0,6925	0,6425	0,7334	0,6840
Італія	0,6133	0,7039	0,6536	0,6902	0,6643
Мальта	0,6125	0,7030	0,6528	0,6893	0,6635
Данія	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485

Продовження таблиці 5.5

1	2	3	4	5	6
Іспанія	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485
Німеччина	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485
Ірландія	0,5880	0,6749	0,6267	0,6617	0,6369
Люксембург	0,5697	0,6539	0,6072	0,6412	0,6171
Республіка Словенія	0,5697	0,6539	0,6072	0,6412	0,6171
Румунія	0,5870	0,6478	0,5570	0,6657	0,6128
Бельгія	0,5687	0,4568	0,6542	0,7455	0,5966
Словаччина	0,5478	0,6288	0,5839	0,6165	0,5934
Чеська Республіка	0,5478	0,6288	0,5839	0,6165	0,5934
Латвія	0,5366	0,6159	0,5719	0,6039	0,5812
Хорватія	0,4789	0,5497	0,5104	0,5390	0,5188
Україна	0,4218	0,4956	0,4826	0,5510	0,4856

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

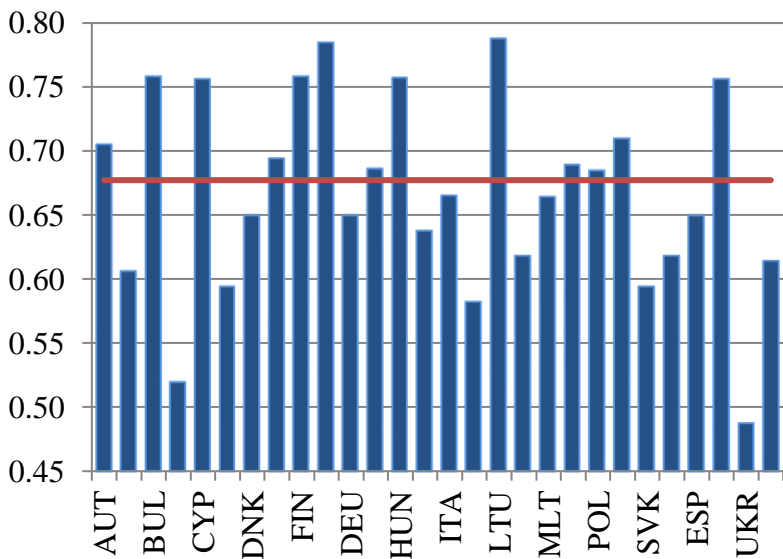

Рисунок 5.4 – Ефективність державної політики протидії тінізації економіки

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Ураховуючи той факт, що реалізація державної політики зазвичай має довгостроковий характер, перевірку ступеня впливу окремих напрямків державної політики детінізації економіки в розрізі зазначених складових проведемо за допомогою Fully Modified least squares regression, результати розрахунків якої наведені в таблиці 5.6.

Здійснені розрахунки дозволили виявити статистично значущу кореляцію між рівнем тінізації економіки та рівнем корупції, рівнем обізнаності про

основні цілі державної політики та рівень податкової моралі.

Таблиця 5.6 – Результати розрахунку коефіцієнта регресії за допомогою методу зменшеної регресії найменших квадратів для України.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Співвідношення обсягу податкових надходжень до ВВП	0,021 478	0,003 247	0,478 54	0,657 8
Рівень корупції	0,053 547 8	0,004 248	6,247 865	0,000 0
Індекс податкової прогресивності	-0,014 793	0,012 577	-0,336 78	0,321 4
Рівень податкового навантаження	0,014 789 5	0,032 45	-5,154 78	0,000 1
Рівень обізнаності про основні цілі економічних реформ	-0,035 95	0,004 789	-6,147 521	0,000 0
Рівень податкової моралі	-0,059 45	0,027 75	-4,697 56	0,000 0
R-squared			0,974 564	
Adjusted -squared			0,931 475	
S. E. of regression			0,907 014	
Long-run variance			1,365 786	

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

За показниками співвідношення обсягу податкових надходжень до ВВП та Індексом податкової прогресивності коефіцієнт імовірності менше ніж 5 %, що свідчить про відсутність статистично значущого зв'язку між аналізованими показниками. Отже, збільшення на 1 %

податкового навантаження призводить до збільшення рівня тінізації економіки на 1,48 %, зростання рівня корупції супроводжується збільшенням тінізації на 5,3 %, рівня обізнаності про основні цілі економічних реформ – до скорочення рівня тінізації на 3,5 %, а рівня податкової моралі – до 5,9 %.

5.3. Моделювання процесу оцінювання ризику реалізації операцій із протидії тінізації доходів

Проблема легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, є викликом для фінансової та економічної стійкості багатьох країн. Стабільна діяльність фінансової системи країни є можливою за умови дієвих механізмів і заходів щодо стримування та протидії відмиванню нелегальних доходів на рівні різних суб'єктів національної економіки та фінансових інституцій. Останнім часом у країні відбувається приведення існуючої законодавчої та нормативної бази у відповідність до вимог міжнародних стандартів національної системи боротьби з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, та фінансуванням тероризму.

З метою визначення сфер діяльності та каналів руху фінансових потоків, де ймовірність відмивання коштів та фінансування тероризму є найбільшими, необхідно здійснювати аналіз та оцінювання ризику здійснення цих операцій. Підхід, що ґрунтується на оцінюванні ризику, передбачатиме виявлення та контроль за потенційними ризиками легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, що дозволить запобігати процесам відмивання коштів. Імплементация підходу, що ґрунтується на оцінюванні ризику, є можливою за умов співробітництва компетентних органів та фінансових установ.

Тіньовий відтік прибутку за кордон відбувається внаслідок порушення чинного законодавства щодо його оподаткування (наприклад, без сплати відповідних корпоративних податків або з порушеннями правил валютного контролю та регулювання тощо).

Незважаючи на наявність значного спектра каналів тінзації доходів, найбільш поширеними в Україні є податкові канали, метою застосування яких є мінімізація суми податкових зобов'язань. В Україні на сьогодні напрацьована значна кількість способів тінзації доходів через податкові канали, зокрема ведення подвійної бухгалтерії; допущення бухгалтерських помилок; заниження прибутку; приховування частини активів.

Крім того, досить поширеними є операції виведення прибутку за кордон, методом розподілення бізнес-процесів між суб'єктами підприємницької діяльності різних країн. Зазвичай процеси виробництва продукції здійснюються на території України, а фінансові операції та операції з управління активами – на іноземних підприємствах за кордоном. Процес розподілення доходів та витрат цих підприємств побудований так щоб максимальна частина доходів акумулювалася за кордоном.

Як свідчать результати здійсненого аналізу, на сьогодні проблема незаконного виведення коштів за кордон та подальшої їх легалізації потребує розроблення комплексу послідовних заходів, спрямованих як на своєчасну ідентифікацію та покарання учасників тіньового виведення коштів за кордон так і на мінімізацію ризику виникнення таких операцій. Водночас, під ризиком легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, на нашу думку, потрібно розуміти ймовірність здійснення операцій, пов'язаних із легітимізацією незаконно виведених за кордон доходів.

Оцінювання цього ризику пропонуємо здійснювати

за такими складовими:

1) органи, що прямо чи опосередковано беруть участь в операціях. На сьогодні в Україні спостерігається значний рівень корупції переважно в органах виконавчої влади всіх рівнів, що проявляється як у приховуванні фактів тінізації доходів, так і в безпосередній участі в цих операціях. Так, за підрахунками міжнародних експертів, у більшості органів рівень корупції є вищим за середнє значення. Показники для України наведені на рисунку 5.5.

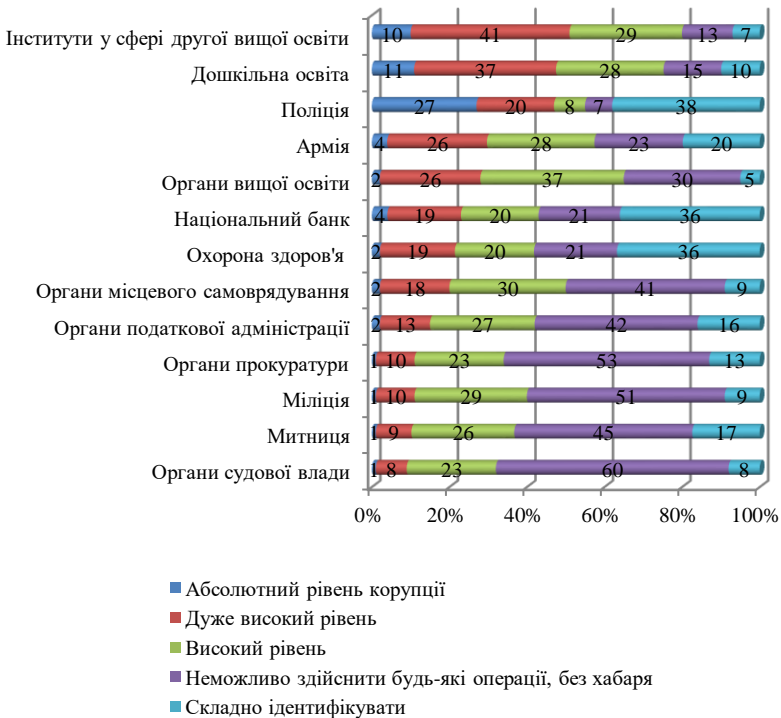

Рисунок 5.5 – Рівень корупції в різних інституціях України

Джерело: побудовано автором на основі [115]

Ймовірнісне значення ризику тінізації доходів, у різних органах влади пропонуємо розраховувати як середньозважене значення рівнів корупції в окремій інституції з призначення вагових коефіцієнтів від 1 – високий рівень корупції (неможливо здійснити будь-які операції без хабара) до 5 – низький рівень корупції.

2) країни, що беруть участь в операціях. Цей критерій передбачає врахування ймовірності виникнення ризику тінізації доходів у країнах-партнерах, суб'єкти підприємницької діяльності або органи державної влади якої залучені до операції.

В основу загальної оцінки такого ризику, пропонуємо покласти значення індексу корупції, визначеного міжнародною організацією Transparency International. Вибір цього показника зумовлений, на нашу думку, тим, що індекс корупції країни є прямим свідченням можливості легалізації доходів, отриманих злочинним у конкретній країні, оскільки такі операції завжди є наслідком накопичення злочинних доходів, у результаті застосування корупційних схем в країні.

Обчислення трансформації цього показника до ймовірнісного значення, на нашу думку, доцільно здійснювати за такою формулою:

$$r_{se} = \alpha \cdot \frac{(1-I_k)}{1} \cdot h, \quad (5.1)$$

де r_{se} – ризик тінізації доходів;

α – ваговий коефіцієнт;

I_k – індекс корупції країни;

h – граничне значення інтервалу.

Для визначення оптимальної кількості груп для ранжування країн, використаємо формулу Стерджесса:

$$n = 1 + 3.322 * \lg N, \quad (5.2)$$

де n – число груп,
 N – обсяг вибірки.

Після визначення кількості груп, розрахуємо верхню та нижню межі варіативної ознаки кожної групи. Довжину інтервалу визначимо за формулою:

$$h = \frac{R}{n - 1}, \quad (5.3)$$

де $R = x_{\max} - x_{\min}$ – обсяг вибірки;
 $x_{\max}$, $x_{\min}$ – максимальне та мінімальне значення ознаки.

На основі здійснених розрахунків групування країн за показником ймовірності тінізації доходів здійснено за трьома рівнями: країни з індексом корупції 0–5 – ті, що мають високий ризик здійснення операції з тінізації доходів (межі інтервалу 0,165–0,66); 5–6 – середній рівень ризику з граничними межами 0–0,165; більше 6 – низький рівень ризику. Індекс корупції країн, за розрахунками 2016 року наведений у таблиці 5.7.

Крім того, в процесі оцінювання, необхідно враховувати той факт, що здійснення операцій за участю офшорних зон характеризується підвищеним ступенем ризику. Так, країни, що мають високі показники ВВП на душу населення, одночасно є світовими лідерами за обсягами надання офшорних фінансових послуг.

Таблиця 5.7 – Індекс корупції в країнах світу

Країна або територія	Індекс корупції	Оцінювання ризику	Країна або територія	Індекс корупції	Оцінювання ризику
1	2	3	4	5	6
Корея	0	Високий	Латвія	4,8	Високий
Ірак	1,5	Високий	Литва	4,8	Високий
Узбекистан	1,7	Високий	Словаччина	4,9	Високий
Афганістан	1,8	Високий	Корея	5,1	Середній
Венесуела	2,0	Високий	ПАР	5,1	Середній
Туркменістан	2,0	Високий	Італія	5,2	Середній
Центрально-Африканська Республіка	2,0	Високий	Чеська Республіка	5,2	Середній
Азербайджан	2,1	Високий	Кіпр	5,3	Середній
Республіка Білорусь	2,1	Високий	Угорщина	5,3	Середній
Казахстан	2,1	Високий	Ізраїль	6,1	Низький
Таджикистан	2,1	Високий	Португалія	6,5	Низький
Нігерія	2,2	Високий	Естонія	6,5	Низький
Російська Федерація	2,3	Високий	Словенія	6,6	Низький
Сирія	2,4	Високий	Іспанія	6,7	Низький
Іран	2,5	Високий	Чилі	7,0	Низький

Продовження таблиці 5.7

1	2	3	4	5	6
Україна	2,7	Високий	США	7,2	Низький
Молдавія	2,8	Високий	Франція	7,3	Низький
Аргентина	2,9	Високий	Ірландія	7,5	Низький
Єгипет	2,9	Високий	Японія	7,5	Низький
Боснія і Герцеговина	3,3	Високий	Німеччина	7,8	Низький
Чорногорія	3,3	Високий	Австрія	8,1	Низький
Грузія	3,4	Високий	Великобританія	8,4	Низький
Саудівська Аравія	3,4	Високий	Люксембург	8,4	Низький
Сербія	3,4	Високий	Австралія	8,6	Низький
Індія	3,5	Високий	Канада	8,7	Низький
Китай	3,5	Високий	Норвегія	8,7	Низький
Румунія	3,7	Високий	Нідерланди	9	Низький
Болгарія	4,1	Високий	Швейцарія	9	Низький
Туреччина	4,1	Високий	Ісландія	9,2	Низький
Хорватія	4,1	Високий	Швеція	9,3	Низький
Польща	4,2	Високий	Данія	9,4	Низький
Греція	4,6	Високий	Нова Зеландія	9,4	Низький

Джерело: побудовано автором на основі [35]

Зокрема, 65 % загального обсягу офшорних фінансових послуг зосереджено в п'яти країнах із високими показниками ВВП на душу населення (США, Великобританія, Люксембург, Швейцарія та Німеччина).

Згідно з результатами дослідження Мережі податкових юстицій, Україна входить у першу двадцятку країн, резиденти якої накопичили найбільші офшорні капітали (майже 170 млрд дол., що більше ніж утричі перевищує обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну у 2014 році (58,2 млрд дол.). Перелік офшорних зон визначений Розпорядженням КМУ від 23 лютого 2011 р. № 143-р [262], наведений у таблиці 5.8.

Таблиця 5.8 – Перелік офшорних зон

Країна	Рівень корупції	Країна	Рівень корупції
1	2	3	4
Андорра	0	Ангілья (володіння Великої Британії)	0
Антигуа і Барбуда	0	Ніуе (володіння Нової Зеландії)	0
Багами	0	Теркс і Кайкос	0
Барбадос	6,9	Нідерландські Антильські Острови	0
Бахрейн	5	Монтсеррат	0
Беліз	3	Кайманові Острови	0
Вануату	3,1	Віргінські Острови	0
Гренада	3,4	Пуерто-Ріко	0
Домініка	5,6	Бермудські Острови	0
Ліберія	2,1	Гібралтар	0
Мальдівська Республіка	3,3	Острів Олдерні	0
Маршалські Острова	0	Острів Мен	0
Монако	0	Острів Джерсі	0
Науру	0	Острів Гернсі	0
Самоа	4,5	Сент-Кітс і Невіс	0

Продовження таблиці 5.8

1	2	3	4
Сейшельські Острови	4,5	Сент-Люсія	6,8
Сент-Вінсент і Гренадіни	6,1	Співдружність Пуерто Ріко	0
Аруба	0	Острови Кука	0

Джерело: [262]

За допомогою формули 5.4 можна здійснювати трансформацію відносних показників у ймовірнісні значення. Однак, враховуючи нерівномірний вплив різних критерій на кінцевий показник ймовірності тінізації доходів у конкретній операції, застосування коригувального коефіцієнта (α) допоможе врахувати ці фактори. Значення вагових коефіцієнтів для різних складових ризику, визначений методом експертних оцінювань, наведені в таблиці 5.9.

Таблиця 5.9 – Значення вагових коефіцієнтів для складових оцінювань ймовірності тінізації доходів операції

Складова	Значення вагового коефіцієнта
Країна-партнер	0,33
Країна походження	0,19
Вид економічної діяльності	0,37
Орган задіяний в операції	0,11

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Наступним параметром у моделі якісного оцінювання ймовірності виникнення ризику тінізації доходів виступає вид економічної діяльності. В процесі оцінювання ризику за даним параметром пропонуємо використовувати підхід до класифікації видів економічної

діяльності, визначений національним класифікатором України [229]. Бальна оцінка за окремими видами економічної діяльності відповідно до національного класифікатора наведена в таблиці 5.10.

Застосування розглянутого вище підходу дозволить отримати ймовірнісні показники ризику незаконного виведення коштів за кордон за окремими його складовими.

Таблиця 5.10 – Бальна оцінка окремих видів економічної діяльності

Назва	Бальна оцінка
1	2
Тиражування записаних носіїв інформації	10
Виробництво ювелірних виробів	10
Торгівля автомобілями	10
Роздрібна торгівля, яка здійснюється фірмами посилкової торгівлі	10
Діяльність готелів та ресторанів	10
Фінансовий лізинг	10
Надання кредитів	10
Страховання	10
Рекламна діяльність	10
Діяльність з організації азартних ігор	10
Біржові операції з фондовими цінностями	10
Діяльність агентств нерухомості	10
Операції з нерухомістю для третіх осіб	8
Торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування та ремонт	7
Управління фінансовими ринками	7
Виробництво музичних інструментів	6
Діяльність пошти та зв'язку	6
Грошове та фінансове посередництво	5
Дослідження і розробки	5
Управління в соціальній сфері	5
Виробництво кольорових металів	4
Виробництво дорогоцінних металів	4
Операції з нерухомим майном	4

Продовження таблиці 5.10

1	2
Діяльність у сфері обов'язкового соціального страхування	4
Діяльність транспорту	3
Міжнародна діяльність	3
Діяльність у сфері оборони	3
Діяльність щодо безпеки населення в надзвичайних ситуаціях	3
Професійно-технічна освіта	3
Вища освіта	3
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	3
Виробництво хутра та виробів з хутра	3
Наукова та технічна діяльність	3
Хімічне виробництво	3
Будівництво	3
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	2
Переробна промисловість	2
Виробництво харчових продуктів	2
Текстильне виробництво	2
Металургійне виробництво	2

Джерело: систематизовано на основі даних [229]

Розглянутий вище підхід дозволяє одержати оцінювання ймовірності легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом у цілому за всіма складовими операції. Однак, враховуючи той факт, що ефективна реалізація будь-яких управлінських заходів потребує ідентифікації конкретних факторів, що спричинили можливість застосування корупційних схем та розроблення механізмів їх нейтралізації, важливого значення набуває дослідження найбільш ризикованих складових за допомогою визначення ступеня перевищення розрахованої ймовірності виникнення ризику легалізації доходів за конкретною операцією над її допустимим значенням. Розрахунок відхилення даних показників, на нашу думку,

доцільно здійснювати за умови коли інтегральний показник ймовірності виникнення ризику розміщений у межах допустимих значень, проте аналіз окремих напрямків свідчить про перевищення критично допустимих величин.

Практичну апробацію запропонованого підходу до оцінювання ризику тінізації доходів проведемо на прикладі інвестиційних каналів виведення коштів.

За даними Державної служби статистики України за період 2010–2016 років обсяг прямих іноземних інвестицій з України становив 39 млрд дол. США, водночас основними інвесторами стали Кіпр і Велика Британія. Частина країн за обсягом прямих інвестицій з України наведена на рисунку 5.6.

Враховуючи вищезазначене, практичну апробацію запропонованого підходу до визначення ймовірності виникнення операцій із тінізації доходів для України проведемо на прикладі Кіпру та Віргінських Островів як країн, що мають найбільший обсяг інвестицій з України.

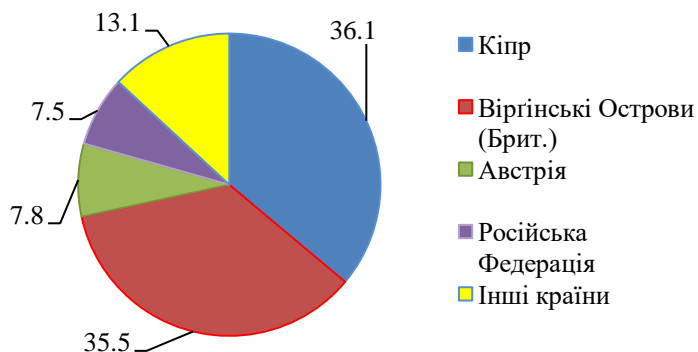

Рисунок 5.6 – Прямі інвестиції з України в економіці країн світу

Джерело: побудовано автором на основі даних [240]

Оскільки за видами економічної діяльності найбільший обсяг коштів в Україні було інвестовано в наукову діяльність та переробну промисловість (табл. 5.11), саме зазначені види діяльності будуть оцінені з точки зору ймовірності виникнення ризику тінзації доходів.

Результати розрахунків, наведені в таблиці 5.12, свідчать про середній рівень ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом під час здійснення операції у сфері переробної промисловості за участі України та Віргінських Островів.

Таблиця 5.11– Результати оцінювання ймовірності виникнення ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за участі України та Віргінських Островів

Показник	Характеристика	Оцінка		
		за якісною шкалою	бальна	ймовірнісна
Країна-партнер	Віргінські Острови	Високий	0	0,27
Органи, що беруть участь в операціях	ОМС	Високий	22,13	0,13
	Митниця	Високий	24,26	0,16
Країна походження	Україна	Високий	7,3	0,0085
Вид економічної діяльності	Переробна промисловість	Низький	2	0,17
Загальне оцінювання		Високий	55,7 (середній)	0,74 (високий)

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Таблиця 5.12 – Прямі інвестиції з України за видами економічної діяльності

Вид діяльності	2013	2014	2015	2016
Сільське господарство	19,0	19,3	16,7	15,9
Переробна промисловість	171,2	131,5	108,7	113,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	77,8	59,3	52,2	51,6
Виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	9,5	8,4	7,5	7,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	0,6	0,7	0,8	0,9
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування	39,5	25,0	18,0	21,4
Машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	37,8	31,2	24,8	19,9
Будівництво	0,8	11,6	1,3	1,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	128,0	112,1	80,1	88,0
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	24,2	22,7	24,7	26,6
Інформація та телекомунікації	0,0	2,7	2,6	2,5
Фінансова та страхова діяльність	221,7	125,3	73,8	72,5
Операції з нерухомим майном	66,5	50,7	45,8	44,7
Наукова та технічна діяльність	6 030,6	5 968,6	5 953,2	5 966,4

Джерело: побудовано автором на основі даних [240]

Аналіз результатів оцінювання ймовірності виникнення ризику легалізації незаконних фінансових потоків для операцій за участі України та країн-партнерів подано в таблиці 5.13.

Під час реалізації даних операцій, як органи, що беруть безпосередню участь, нами визначені органи місцевого самоврядування та митниця. Однак цей перелік є дещо умовний, оскільки, зазвичай у зазначених операціях бере участь набагато більша кількість органів різних інституцій як з однієї, так і з іншої країни. Під час оцінювання ризику країни Віргінським Островам як офшорній зоні присвоєний високий ступінь, що і зумовило зміну від середнього до високого ступеню ризику в цілому за операцією.

Підсумовуючи, зазначимо, що наявність ефективного інструментарію оцінювання обсягів тінізації доходів створює сприятливі умови для підвищення інвестиційної привабливості країни та зростання рівня її фінансового потенціалу. Необхідною умовою досягнення зазначених цілей є своєчасне прогнозування ймовірності здійснення операцій із нелегального виведення коштів за кордон та запровадження превентивних заходів.

Запропонований підхід дозволяє оцінити ймовірність виникнення ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, як за окремими складовими (вид економічної діяльності, органи, що беруть участь в операціях, країна походження тощо) так і за операцією в цілому. В основі розроблення цього підходу було припущення, що застосування корупційних схем виведення коштів за кордон відбувається на кожному рівні економічної системи і, отже, повинно бути оцінено, оскільки впливає на загальний ступінь ризику операції.

Таблиця 5.13 – Результати оцінювання ймовірності виникнення ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за участі України та країн-партнерів

Вид діяльності	Кіпр	Віргінські Острови	Австрія
1	2	3	4
Сільське господарство	0,59	0,74	0,61
Переробна промисловість	0,59	0,74	0,61
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	0,59	0,74	0,61
Виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	0,59	0,74	0,61
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	0,55	0,70	0,57
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	0,59	0,74	0,61
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування	1,06	0,74	0,61
Машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	0,46	0,61	0,48
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування	0,55	0,70	0,57

Продовження таблиці 5.13

1	2	3	4
Будівництво	0,57	0,72	0,59
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	0,55	0,70	0,57
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	0,43	0,58	0,45
Інформація та телекомунікації	0,59	0,74	0,61
Фінансова та страхова діяльність	0,41	0,57	0,44
Операції з нерухомим майном	0,43	0,58	0,45
Наукова та технічна діяльність	0,33	0,72	0,59
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	0,59	0,74	0,61

Джерело: побудовано автором на основі власних розрахунків

Цей підхід може бути використаний як інструмент оцінювання ефективності державної антикорупційної політики, особливо у галузі мінімізації тіньових потоків як на мікро-, так і на макрорівні. Крім того, запропонований підхід може бути використаний для виявлення основних стабілізуювальних і дестабілізуювальних факторів впливу на рівень тінізації доходів з метою їх більш глибокого дослідження та перетворення на керовані в короткостроковій та довгостроковій перспективі. Подальшого розвитку потребує дослідження та оцінювання синергетичного ефекту, що може виникати від одночасного негативного впливу даних факторів на ймовірність виникнення ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

ВИСНОВКИ

У сучасних економічних умовах, що супроводжуються трансформаційними змінами в суспільстві та кардинальними реформами в економічній, політичній та соціальній сферах, наявність достатнього обсягу бюджетних коштів є запорукою та передумовою успішної реалізації зазначених завдань. Однак, як свідчить проведений аналіз, наявність економічних і політичних змін у країні, внаслідок послаблення контролю з боку державних органів, супроводжується зростанням обсягів тіньових фінансових потоків та різноманітності застосовуваних корупційних схем.

Існуючий інструментарій оцінювання обсягів незаконних фінансових потоків та управління ними не враховує всіх схем та каналів тінізації доходів, а відповідно, не забезпечує одержання необхідних результатів.

Крім того, зважаючи на те, що податкові надходження займають одну з найбільш вагомих складових у структурі наповнення державного бюджету, наявність ефективної системи державного контролю за повнотою та своєчасністю нарахування та сплати податків і зборів набуває дедалі більшого значення.

За цих умов важливе значення має дослідження інноваційних підходів до оцінювання обсягів втрат економіки від незаконного виведення коштів, одним з яких є оцінювання рівня податкових розривів в економіці.

Систематизація підходів до розуміння сутності тінізації національної економіки, запропонованих вітчизняними та закордонними вченими, засвідчила їх розгалуженість, відсутність системності щодо трактування її передумов та наслідків, розмивання меж класифікаційних ознак. Більшість науковців

класифікують ці підходи за ступенем впливу на індикатори розвитку країни, формалізованості відносин, ініціатора тіньової діяльності тощо. На відміну від існуючих у роботі запропоновано підходи до розуміння змісту тінізації національної економіки класифікувати залежно від: масштабу незаконності дій: правовий (тіньовими вважаються операції, що мають хоча б одну ознаку порушення будь-якого законодавчого акта) та субстиціонарний (враховуються лише ті операції, які відповідають окресленому законодавством переліку ознак, наприклад: із відмивання грошей, легалізації незаконних доходів, ухилення від оподаткування тощо) підходи; трактування причин неконтрольованості з боку держави: обліковий (порушення мають місце внаслідок недосконалості системи статистичного обліку) та методологічний (унаслідок недосконалості методологічної бази контролю за виробництвом, розподілом, обміном та споживанням товарів і послуг) підходи; першоджерела походження незаконних дій: девіантний (тінізація є наслідком порушення суб'єктом загальноприйнятих суспільних моральних норм), соціологічний (тінізація є реакцією на масовість та безкарність аналогічних порушень іншими членами суспільства) та інституційний (тінізація має місце внаслідок інституціональної або інституційної недосконалості) підходи; за часовою ознакою: циклічний (як перманентний стан національної економіки, обумовлений циклічністю економічного розвитку), ситуаційний (як реакція економічних суб'єктів на ендогенну та екзогенну турбулентність) підходи; за характером наслідків для національної економіки: позитивістський (тінізація забезпечує створення додаткових грошово-матеріальних цінностей), негативістський (є загрозою економічній безпеці та фінансовій стабільності країни), дуалістичний (має подвійний вплив на окремі показники

розвитку країни) підходи; за характером заходів із протидії тінізації: неоліберальний (унаслідок здатності НЕ до саморегуляції не потребує істотного державного контролю) та дирижистський (рівень тінізації національної економіки може бути зменшений виключно шляхом застосування державою регуляторних інтервенцій) підходи.

У роботі тінізація національної економіки розглядається як система багаторівневих мультипричинних легальних і нелегальних взаємовідносин між економічними суб'єктами та органами влади всіх рівнів на засадах комплексного поєднання елементів інституційного, дуалістичного й дирижистського підходів.

У контексті формування державної політики детінізації національної економіки важливого значення набуває окреслення кола основних каналів здійснення тіньових операцій. У роботі здійснено ретроспективний аналіз найпоширеніших операцій із відмивання коштів в Україні, структури незаконних фінансових потоків, узагальнено специфіку і склад незаконних операцій у межах банківського, фондового, страхового, експортно-імпортного, господарського та інших каналів, найпоширеніші схеми ухилення від оподаткування, тіньового виведення коштів за кордон, легалізації незаконних доходів тощо.

У роботі систематизовано основні теоретичні підходи та світові практики побудови національних, регіональних і наднаціональних систем детінізації національної, систем фінансового моніторингу, визначено специфічні особливості формування державної політики детінізації національної економіки в Україні та інших країнах, систематизовано основні інструменти її реалізації.

Під час оцінювання ефективності державної політики детінізації національної економіки запропоновано враховувати: 1) відповідність результатів державних регуляторних інтервенцій визначеним цілям (запропоновано розраховувати індикатор так званої «регуляторної ефективності» як суму за період дослідження добутків нормалізованих (методом природної нормалізації) значень темпів зміни індексу корупції, рівня тінізації національної економіки, співвідношення обсягу податкових надходжень до ВВП країни); 2) ефективність фінансових витрат на здійснення державою заходів із детінізації національної економіки (запропоновано розраховувати «фінансову ефективність» як суму добутків нормалізованих значень темпу зміни витрат на фінансування заходів із детінізації національної економіки та рівня зміни ефективності процесу фінансового моніторингу, обсягів нарахованих і сплачених штрафних санкцій); 3) узгодженість інтересів держави та економічних суб'єктів (розраховується «субстантивна ефективність» як сума добутків нормалізованих значень індексу податкової прогресивності й рівня податкового навантаження); 4) ефективність заходів, що опосередковано сприяють детінізації національної економіки (розраховується «процедурна ефективність» як сума добутків нормалізованих значень темпу зміни витрат часу на сплату податків та індексу діджиталізації національної економіки).

Запропоновано підхід до оцінювання обсягу податкових розривів за експортно-імпортними операціями, що базується на визначенні рівня асинхронності експортно-імпортної діяльності між країнами-партнерами. За результатами зроблено висновок про наявність прямого зв'язку між рівнем тінізації в країні та рівнем асинхронності зовнішньоекономічної діяльності.

На прикладі України визначено, що обсяг податкового розриву за експортно-імпортними операціями є достатньо впливовим драйвером зниження рівня економічного розвитку країни. Запропонований підхід може бути основою для подальших наукових досліджень щодо розроблення державної політики протидії тінізації економіки в межах визначення найбільш ризикових із точки зору приховування доходів країн-партнерів та видів економічної діяльності та посилення контролю за ними.

Для того щоб напрацювати ефективні інструменти управління податковими розривами, необхідно передусім визначити, які детермінанти найбільше впливають на обсяги ухилення від виконання платниками своїх зобов'язань та який тип функціональної залежності описує взаємозв'язки між ними. У роботі досліджено вплив 11 економічних, 4 соціальних та 4 інституційних детермінант на рівень податкових розривів, здійснено перевірку гіпотез про наявність лінійного й нелінійного зв'язку, а також асиметрії між ними та податковими розривами.

За результатами дослідження не підтверджено зв'язку між обсягами податкових розривів та рівнем трудової міграції, тривалістю життя населення і рівнем громадянської свободи. Здійснене на основі побудованих рівнянь моделювання засвідчило, що основними детермінантам формування державної політики управління податковими розривами в контексті детінізації економіки в Україні є зменшення рівнів корупції, безробіття, інфляції та фінансової неграмотності населення (зростання на 10 % цих параметрів призводить до зростання обсягу податкових розривів відповідно на 8,62; 10; 6,1; 2,4 %). Таким чином, у центрі уваги повинні бути не лише вдосконалення процедур моніторингу та контролю за повнотою нарахування й сплати податкових платежів, а й заходи,

спрямовані на реалізацію антиінфляційної політики, боротьбу з корупцією в державних органах, забезпечення офіційної зайнятості населення, підвищення рівня його податкової моралі, дисципліни та фінансової інклюзії.

Таке дослідження проведене й для 30 країн світу за період 2013–2018 рр. із використанням двох підходів до групування країн: 1) залежно від рівня тінізації національної економіки (> 50 %, 40–50 %, 30–40 %, 20–30 %, < 20 %); 2) залежно від рівня економічного розвитку країни та її участі в міжнародних об'єднаннях (країни ЄС, ОЕСР, країни, що розвиваються, країни Великої сімки та країни Великої двадцятки). Доведено, що обсяг імпорту є важливою детермінантою управління податковими розривами лише для країн із рівнем тінізації національної економіки менше ніж 30 % та країн, що розвиваються; рівень безробіття, трудової міграції, обсяг зовнішніх інвестицій, обсяг експорту – лише для країн, які розвиваються; рівень корупції, обсяг ВВП, рівень інфляції, рівень неграмотності населення – для всіх аналізованих груп країн.

У дослідженні на основі використання причинно-наслідкового тесту Грейнджера проведено аналіз зв'язку між тіньовою економікою та показниками СЕЕР країн, які, за даними Світового економічного форуму (WEF), мають найвищий (Китай, США, Індія, Японія, Німеччина), середній (Румунія, Болгарія, Сербія, Україна) та найнижчий (Грузія, Македонія, Вірменія, Молдова) обсяги ВВП за період 2004–2016 рр.

Результати емпіричного аналізу дозволили зробити висновок про наявність тісного зв'язку між показниками ВВП та тінізації економіки, оскільки тенденції їх зміни в переважній більшості країн збігаються. Для 5 із 13 аналізованих країн причинно-наслідковий зв'язок

простежується з часовим лагом в 2 роки, для 8 країн – 3. Відмінності в одержаних результатах пояснюються різним рівнем економічного розвитку країн, особливістю функціонування фінансового, банківського, інвестиційного, страхового ринків, відмінностями в нормативно-правовому регулюванні, рівнем розвитку антикорупційної політики, превалюванням певних видів економічної діяльності тощо.

За результатами аналізу можна зробити висновок про необхідність проведення відповідної антикорупційної політики урядів, спрямованої на досягнення економічного зростання в досліджуваних країнах з урахуванням як юридичної, так і економічної їх складової.

Тінізація економіки є складним із точки зору ідентифікації, управління та прогнозування явищем, масштаби та вектор спрямування наслідків якого зростають із кожним роком. Окрім економічних наслідків, функціонування неформального сектору економіки призводить до значних екологічних збитків у країнах із високою його часткою. В роботі проведено аналіз наявності ланцюгового зв'язку в системі «pollution-shadow economy» через призму оцінювання ступеня впливу окремих факторів та рівень вуглемісткості ВВП.

У межах цього дослідження проведено аналіз сили та характеру зв'язку як окремих факторів, так і їх множини на рівень вуглемісткості ВВП країни. Результати проведеного аналізу дозволили зробити висновок про наявність статистично значущого однофакторного впливу між визначеними показниками. Водночас за допомогою багатфакторного регресійного аналізу встановлено наявність різної за напрямком та ступенем коінтеграції для різних країн, механізм дії якої змінюється під час переходу від одиничної до множинної регресії.

Заходи контролю під час управління податковими розривами повинні застосовуватися диверсифіковано залежно від рівня ризику тінзації господарської операції, що визначається виходячи з: 1) ризику схильності задіяних контролюючих органів державної влади до сприяння тіншовим фінансово-економічним відносинам (в Україні він є найвищим для органів судової влади (0,55), митниці (0,82), поліції (0,49)); 2) ризику тінзації національної економіки країн здійснення діяльності контрагентів (може бути ідентифікований як високий для 36 офшорних територій, а також для 35 інших країн, наприклад, Болгарії (0,87), Туреччини (0,75), Узбекистану (0,65), Азербайджану (0,84), Казахстану (0,71), Таджикистану (0,73) тощо; як низький – для 23 країн, наприклад, Німеччини (0,32), Швеції (0,44), Данії (0,39) тощо); 3) ризику тінзації відповідного виду економічної діяльності (найбільш ризиковими з точки зору тінзації національної економіки визначено 17 видів економічної діяльності, наприклад, операції з фінансового лізингу (0,98), надання кредитів (0,98), страхування (0,98) тощо, найменш ризиковими – 16 видів, наприклад, текстильне виробництво (0,14), металургія (0,11), переробна промисловість (0,21) тощо).

Результати, одержані в роботі, мають практичну цінність, з одного боку, для суб'єктів владних структур, які займаються розробленням і впровадженням державної політики з охорони та захисту навколишнього природного середовища, а з іншого – для представників державної влади, які формують основні засади реалізації державної політики протидії тінзації економіки. Так, підтвердження запропонованих у роботі гіпотез про взаємозв'язок факторів впливу (екологічних податків, рівня безробіття, обсягу бюджетних асигнувань, рівня тіншової економіки) та результату (обсягу вуглемісткості ВВП країни)

дозволило не лише виявити вектор та характер таких взаємозв'язків, а й визначити екологічні податки і бюджетні інвестиції (витрати) як ключові індикатори впливу на вуглемісткість ВВП. Це дозволить у майбутньому сформувавши комплекс послідовних та своєчасних дій уряду щодо регулювання податкових ставок під час оподаткування об'єктів екологічного забруднення і розподілити в динаміці оптимальні обсяги державного фінансування екологоорієнтованих заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abed G. T., Davoodi H. R. Corruption, Structural Reforms, and Economic Performance. *Governance, Corruption & Economic Performance*. International Monetary Fund. Washington D. C., 2002. P. 489–537.
2. Abror Q. A. Effects of shadow economy on foreign direct investment. *Proceeding – Kuala Lumpur International Business, Economics and Law Conference*. Hotel Putra, Kuala Lumpur, Malaysia, 2015. Vol. 6 (3).
3. Adam M. C., Ginsburgh V. The Effects of Irregular Markets on Macroeconomic Policy: Some Estimates for Belgium. *European Economic Review*. 1985. Vol. 29(1). P. 15–33.
4. Addison T., Heshmati A. The New Global Determinants of FDI Flows to Developing Countries: The Impacts of ICT and Democratisation. WIDER Discussion, Paper 45. 2003. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/dp2003-045.pdf>.
5. Akinaboade O. Regulation, SMEs' Growth and Performance in Cameroon's Central and Littoral Provinces' Manufacturing and Retail Sectors. *African Development Review*. 2014. Vol. 26, Issue 4. P. 597–609.
6. Alexandru A., Ion D., Ghinararu C. C. The causal relationship between unemployment rate and U.S. shadow economy A Toda-Yamamoto approach. International Conference on Applied Mathematics, Simulation, Modelling – Proceedings. 2011. P. 100–105.
7. Allingham M., Sandmo A. Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*. 1972. Vol. 1. P. 323–338.
8. Alm J., Torgler B. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*. 2006. Vol. 27, No. 2, P. 224–246.

9. Amendola A., Dell'Anno R. Institutions and Human development in the Latin America shadow economy. *Estudios En Derecho Y Gobierno*. 2010. P. 9–24.
10. Annan B., Bekoe W., Nketiah-Amponsah E. Determinants of Tax Evasion in Ghana: 1970–2010. *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*. 2012. Vol. 6 (3). P. 97–121.
11. Antzoulatos A., Sampaniotis T. Capital Flight In The 1990s – Lessons From E. Europe. *European Research Studies*. 2003. Vol. VI, Issue 1–2. P. 31–46.
12. Bacchetta M., Jansen M., Lennon C. Exposure to External Shocks and the Geographical Diversification of Exports. Breaking into New Markets: Emerging Lessons for Export Diversification. Washington DC, World Bank. 214 p.
13. Bahl R., Wallace S. Public financing in developing and transition countries. *Public Budgeting & Finance*. 2005. Vol. 25. P. 83–98.
14. Bakari I. H., Idi A., Ibrahim Y. Innovation Determinants of Financial Inclusion in Top Ten African Countries: a System GMM Approach. *Marketing and Management of Innovations*. 2018. Vol. 4. P. 98–106.
15. Baksi S., Bose P. Environmental Regulation in the Presence of an Informal Sector. *Working Paper: 2010 № 2010–03*. Department of Economics, The University of Winnipeg.
16. Baumol W. J., Blinder A. *Macroeconomics: principles and policy*, South-Western Publishing, Cincinnati, OH, 2008
17. Becker G. S. Crime and punishment: an economic approach. *Journal of Political Economy*. 1968. Vol. 76, № 2. P. 169–217.
18. Bhattacharyya D. K. On the Economic Rationale of Estimating the Hidden Economy. *The Economic Journal*. 1999. Vol.109 (456). P. 348–359.

19. Bhowmik D. Financial Crises and Nexus Between Economic Growth and Foreign Direct Investment. *Financial Markets, Institutions and Risks*. 2018. Vol. 2(1). P. 58–74.
20. Bilan Y., Lyeonov S., Vasylieva T., Samusevych Y. Does tax competition for capital define entrepreneurship trends in Eastern Europe? *Online Journal Modelling the New Europe*. 2018. Vol. 27. P. 34–66.
21. Bilan Y., Vasylieva T., Lyeonov S., Tiutiunyk I. Shadow Economy and its Impact on Demand at the Investment Market of the Country. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 2018. Vol.7 (2). P. 27–43.
22. Biswas A., Farzanegan M., Thum M. Pollution, shadow economy and corruption: Theory and evidence. *Ecological Economics*. 2011. Vol. 25 (C). P. 114–125.
23. Bonner C., Spooner D. Organizing labour in the informal economy: Institutional forms & relationships. *Labour, Capital & Society*. 2011. Vol. 44 (1). P. 127–152.
24. Borlea S. N., Achim M. V., Miron M. G. Corruption, shadow economy and economic growth: An empirical survey across the European Union countries. *Studia Universitatis "Vasile Goldis" Arad. Economics Series*. 2017. Vol. 27, Issue 2. P. 19–32.
25. Bovenberg L., Van der Ploeg F. Tax Reform, Structural Unemployment and the Environment. *Scandinavian Journal of Economics*. 1998. Vol. 100 (3). P. 593–610.
26. Bovi M. The nature of the underground economy. ISAE. 2002.
27. Buehn A., Farzanegan M. R. Smuggling around the World: Evidence from a Structural Equation Model. *Applied Economics*. 2012. Vol. 44. P. 3047–3064.
28. Cannari L., D'Alessio G. Le Opinioni degli Italiani sull'Evasione Fiscale, Temi di Discussione, Bank of Italy, Rome, 2007.

29. Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. in *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* / ed. Alejandro Portes, Manuel Castells, and Lauren A. Benton. Baltimore : Johns Hopkins University Press,1989. P. 11–37.

30. Chaturvedi A., Saluja M., Banerjee A., Arora R. Environmental fiscal reforms. *IIMB Management Review*. 2014. Vol. 26, Issue 3. P. 193–205.

31. Chaudhuri S., Mukhopadhyay U. Pollution and Informal Sector: A Theoretical Analysis. *Journal of Economic Integration*. 2006. Vol. 21. P. 363–378.

32. Chreneková M., Melichová K., Marišová E., Moroz S. Informal employment and quality of life in rural areas of Ukraine *European Country*.2016. Vol. 2. P. 135–146.

33. Cichocki S., Tyrowicz J. Shadow employment in post-transition – Is informal employment a matter of choice or no choice in Poland? *The Journal of Socio-Economics*. 2010. Vol. 39 (4). P. 527–535.

34. Communication from the Commission of 7 April 1998 on undeclared work. URL:<http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=URISERV%3Ac11710>.(last accessed: 15.07.2018).

35. Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/cpi2012/results>(last accessed: 15.07.2018).

36. Cpa I. B. An Evaluation of the Impact of Corruption, Tax Burden, and Income on the Size of the Shadow Economy. *International Journal of Accounting and Taxation*. 2015. Vol. 3 (2). P. 15–27.

37. Cuervo-Cazurra A., Dau L. A. Structural reform and firm profitability in developing countries. *Academy of Management Journal*.2009. 52. P. 1348–1368.

38. D'Hernoncourt J., Méon P.–G. *The not so dark side of trust: does trust increase the size of the shadow economy?* CEB Working Paper No. 08/030. 2008.

39. Das Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblAuth/BGBLA_2014_II_175/BGBLA_2014_II_175.pdf (last accessed: 01.08.2019).

40. Data indicators. World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator> (last accessed 10.07.2019).

41. Daude C., Melguizo A. Taxation and more representation? on fiscal policy, social mobility and democracy in Latin America, OECD Development Centre Working Paper 294, OECD, Paris. 2010.

42. Daude C., Gutiérrez H. and Melguizo, A. What drives tax morale? a focus on emerging economies, *Review of Public Economics*, 2013. Vol. 207. P. 9–40.

43. De Soto E. *The Other Path. The invisibly revolution in the Third World.* London. New-York: Harper and Row. 342 p.

44. Deacon R. T., Sonstelie J. Price control and Rent – Seeking Behaviour in developing Countries. *World Development*. 1989. Vol. 17.

45. Devarajan S., Jones S., Roemer M. Markets under Price Controls in Partial and General Equilibrium. *World Development*. 1989. Vol. 17, № 12.

46. Directive of the European Parliament and of the Council on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015L0849&from=EN> regulation (last accessed: 15.08.2019).

47. Doing Business – 2017: Economy Rankings. World Bank Group. URL:

<http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>(last accessed: 15.08.2019).

48. Dreher A., Schneider F. Corruption and the shadow economy: an empirical analysis. URL: <http://ftp.iza.org/dp1936.pdf>(last accessed: 18.07.2019).

49. Durkheim, E. Individualism and the Intellectual in *Emile Durkheim on Morality and Society* edited by Robert N. Bellah. Chicago: University of Chicago Press. 1989. P. 43–57.

50. Egger P., Winner H. Evidence on Corruption as an Incentive for Foreign Direct Investment. *European Journal of Political Economy*, 2005. Vol. 21(4). P. 932–952.

51. Elgin C., Oztunali O. Pollution and informal economy. *Economic Systems*. 2014. Vol. 38, Issue 3. P.333–349.

52. Enste D. H. The shadow economy in industrial countries. *IZA World of Labour*. 2015. 127. P. 1–10.

53. Feige E. How big is the irregular economy? *Challenge*. 1979. Vol. 6. № 22. P. 5–13.

54. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies : The New Institutional Economics Approach. *World Development*, 1990. Vol. 18. URL:<https://docs.google.com/viewer?url=http://129.3.20.41/eps/dev/papers/0312/0312003>.

55. Feige E. L. The Underground economies. Tax evasion and information distortion Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 389 p.

56. Fleming M. H. The Shadow Economy. *Journal of International Affairs*. 2000. Vol. 532 (Spring). P. 64–89.

57. Freire-Gonzalez J. Environmental taxation and the double dividend hypothesis in CGE modelling literature: A critical review. *Journal of Policy Modeling*. 2018. Vol. 40, Issue 1. P. 194–223.

58. Friedman M., Friedman R. Tyranny of the status quo. San Diego, CA: Harcourt Brace Javonovich. 1984.

59. Gabor R. Relation between tax evasion and Hofstede's model. *European Journal of Management*. 2012. Vol. 12, No. 1. URL: www.freepatentsonline.com/article/European-Journal-Management/293812521.html.
60. Geertz C. *Old Societies and New States: the quest for modernity in Asia and Africa*. Glencoe IL: Free Press. 1963.
61. Gerxhani K. The informal sector in developed and less developed countries: A literature review. *Public Choice*. 2004. Vol. 120. P. 267–300.
62. Gibbs J. Crime. Punishment and Deterrence // *Southwestern Social Science Quarterly*. 1968, March. Vol. 48. P. 515–530.
63. Gicuku S. The role of the informal sector in social development in Kenya. Campinas, sp: [s.n.]. 2017. 70 p.
64. Goldberger A. S. Structural Equation Methods in the Social Sciences. *Econometrics*. 1972. Vol. 32. P. 979–1001.
65. González-Eguino M., Markandya A., Escapa M. From Shadow to Green: Linking Environmental Fiscal Reforms and the Informal Economy. Working Papers № 2012-03. 2012.
66. Gutmann P. M. The Subterranean Economy. *Financial Analysts Journal*. 1977. Vol. 34 (1). P. 24–27.
67. Gutmann P. The economics of crime: practical methods of evaluation. New York, 1987. P. 29–37.
68. Harremi M. A Simple Analysis of the Tax Gap Balkan Region. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 5, No. 19. August. P. 365.
69. Hart K. Informal urban income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of modern African studies*. 1973. Vol. 11, № 1. P. 61–90.
70. Hasseldine H. D., Bebbington J. K. Blending economic deterrence and fiscal psychology models in the

design of responses to tax evasion: the New Zealand experience. *Journal of Economic Psychology*. 1991. Vol. 12, No. 2. P. 299–324.

71. Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2. P. 725–740.

72. Hindriks J., Keen M., Muthoo A. Corruption, extortion and evasion. *Journal of Public Economics*. 1999. Vol. 74 (3). P. 395–430.

73. Houston J. F. Estimating the Size and Implications of the Underground Economy. *Working Paper*. 1987. No. 87-9. Federal Reserve Bank of Philadelphia.

74. Illicit Financial Flows Reports. Global Financial Integrity official web-site. URL: <http://www.gfintegrity.org/reports/>.

75. ILO. Key Indicators of the Labour Market, Sixth Edition. International Labour Organization, Geneva. 2010.

76. ILO. *Transitioning from the informal to the formal economy*. Report V (1). International Labour Conference. 103rd Session (2014). Geneva: ILO. 2011.

77. ILO. *Women and Men in the Informal Economy: statistical picture*. URL: http://laborsta.ilo.org/informal_economy_E.html.

78. Jackson B., Milliron V. Tax compliance research: findings, problems, and prospects. *Journal of Accounting Literature*. 1986. Vol. 5, No. 1. P. 125–165.

79. Janicki Hubert P., Wunnava Phanindra A. (2004), *Determinants of foreign direct investment: empirical evidence from EU accession candidates*, *Applied Economics*, 36. P. 505–509.

80. Kachere W. Informal cross border trading and poverty reduction in the Southern Africa Development Community: the case of Zimbabwe. 2011.

81. Kannan S., Somasundaram K. Selection of optimal mining algorithm for outlier detection-an efficient method to predict/detect money laundering crime in finance industry. *Elysium Journal of Engineering Research and Management*. 2014. Vol. 1, No. 1. P. 30–42.

82. Kastlunger B., Lozza E., Kirchler E., Schabmann R. Powerful authorities and trusting citizens: the slippery slope framework and tax compliance in Italy. *Journal of Economic Psychology*. 2013. Vol. 34, No. 1. P. 36–45.

83. Katrechka A., Dahlberg S. The effect of the shadow economy on social development. A comparative study on advanced and least developed countries. Thesis (Master). University of Gothenburg.

84. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies. *The World Bank Working Paper*. 1996. 57 p.

85. Kirchler E. The Economic Psychology of Tax Behavior. Cambridge University Press. Cambridge. England. 2007.

86. Kireenko A., Nevzorova E. Impact of shadow economy on quality of life: indicators and model selection. *Procedia Economics and Finance*. Volume 25, 2015. P. 559–568.

87. Kobushko Ia. V., Tiutiunyk I. V. Influence of shadow capital withdrawal abroad on the investment attractiveness of Ukraine: prevention and warning mechanisms. National Security & Innovation Activities: Methodology, Policy and Practice. Ruda Śląska : Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium. 2018. P. 314–322.

88. Krumplyte J. Šešelėnes ekonomikos samprata ir priežasciu analize. *Ekonomika ir Vadyba: Aktualijos*. 2008.

89. Kucera D., Galli R. Informal Employment in Latin America: Movements Over Business Cycles and the Effects of Worker Rights. International Institute for Labour Studies

Working Paper No. 145/2003. URL:
<https://ssrn.com/abstract=403481>.

90. La Porta R., Shleifer A. Informality and development. *Journal of Economic Perspectives*. 2014. Vol. 28 (3). P. 109–126.

91. Lago-Peñas I., Lago-Peñas S. The determinants of tax morale in comparative perspective: Evidence from European countries. *European Journal of Political Economy*. 2010. Vol. 26. P. 441–453.

92. Lambsdorff J. Graf, Cornelius P. Corruption, Foreign Investment and Growth. The Africa Competitiveness Report 2000/2001. Harvard University. Oxford University Press. 2000. P. 70–78.

93. Langford B., Ohlenburg T. Tax revenue potential and effort. International Growth Centre Working Paper. 2015. URL:
<https://www.theigc.org/wp-content/uploads/2016/01/Langford-Ohlenburg-2016-Working-paper.pdf>.

94. Lešnik T., Jagrič T., Jagrič, V. VAT Gap Dependence and Fiscal Administration Measures. *Naše gospodarstvo/Our Economy*. 2018. Vol. 64 (2). P. 43–51.

95. Lewis A. The Psychology of Taxation. Martin Robertson, Oxford. 1982.

96. Lipkova L., Braga D. Measuring commercialization success of innovations in the EU. *Marketing and Management of Innovations*. 2016. Vol. 4. P. 15–30.

97. Loayza N. V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy. Elsevier. 1996. Vol. 45 (1). P. 129–162.

98. Majerová I. The impact of selected variables on the VAT gap in the Member States of the European Union. Working Papers 76/2015, Institute of Economic Research. 2015.

99. Manolas G., Rontos K., Sfakianakis G., Vavouras I. The determinants of the shadow economy: the case of Greece. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*. 2013. Vol. 6, No. 1. P. 1036–1047.
100. Manresa A., Sancho F. Implementing a double dividend: recycling ecotaxes towards lower labour taxes. *Energy Policy*. 2005. Vol. 33, Issue 12. P. 1577–1585.
101. Mara E. R. Causes and consequences of underground economy, *MPRA Paper 36438*, University Library of Munich, Germany. 2011.
102. Martínez-Vázquez J., Torgler B. The evolution of tax morale in modern Spain. *Journal of Economic Issues*. 2009. Vol. 43. P. 1–28.
103. Maßnahmen zur Bekämpfung der Korruption in den Mitgliedstaaten der EU Reihe Rechtsfragen. URL: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/juri/101/info_de.htm.
104. Mazhar U., Elgin C. Environmental regulation, pollution and the informal economy. *SBP Research Bulletin*, 2013. Vol. 9, № 1. P. 62–81.
105. Mazhar U., Meon P. G. Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. *CEB Working Paper*. 2012, August. № 12/023.
106. McManus J., Warren N. The Case for Measuring Tax Gap. *Journal of Tax Research*. 2006. URL: <http://www.austlii.edu.au/au/journals/eJTR/2006/3.html>. (last accessed: 25.11.2018).
107. Meagher K. Identity Economics: social networks and the informal economy in Nigeria. New York: James Currey. 2010.
108. Mees H., Crabbé A., Driessen P. P. J. Conditions for citizen co-production in a resilient, efficient and legitimate flood risk governance arrangement. A tentative framework.

Journal of Environmental Policy & Planning. 2017. №19 (6). P. 827–842.

109. Michael L., Morris M., Newman D. Official and Parallel Cereals Markets Senegal: Empirical Evidence. *World Development*. 1989. Vol. 17, Issue 12. P. 1885–1906

110. Misati R. N. The role of the informal sector in investment in Sub-Saharan Africa. *International Entrepreneurship and Management Journal*. 2010. Vol. 6 (2). P. 221–230.

111. Morris M. L., Mark D. Newman Official and Parallel Cereals Markets Senegal: Empirical Evidence. *World Development*. 1989. Vol. 17. Issue 12. P. 1885–1906.

112. Mugarura N. The use of anti-money laundering tools to regulate Ponzi and other fraudulent investment schemes. *Journal of Money Laundering Control*. 2017. Vol. 20. Issue 3. 2017. P. 231–246.

113. Murphy R. The European Tax Gap. A report for the Socialists and Democrats Group in the European Parliament. *Global Policy*. 2019. 38 p.

114. Murphy R., Petersen H. Minding the tax gap at the heart of macroeconomic policy. London: Coffers.eu Working Paper. 2018.

115. National risk assessment report on preventing and countering legalization (laundering) of proceeds of crime and financing of terrorism. Kyiv, Ukraine. 2016. URL: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2017/20170113/nra.pdf (last accessed: 25.11.2018).

116. Nguyen T. T., Whalley J. Equilibrium under price controls with endogenous transactions costs. *Journal of Economic Theory*. 1986. Vol. 39 (2). P. 290–300.

117. North D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.

118. Nwabuzor A. Dealing With Corruption In Developing Economies: A Nigerian Test Case', International Conference On Voluntary Codes of Conduct For Multinational Corporations: Promises and Challenges Baruch College, City University of New York, New York New York, 2004. May, P. 12–15.

119. Organisation for Economic Co-operation and Development. URL:<http://www.oecd.org/> (last accessed: 17.11.2018).

120. Oz Yalama G., Gumus E. Determinants of Tax Evasion Behavior: Empirical Evidence from Survey Data. *International Business and Management*. 2013. Vol. 6 (2). P. 15–23.

121. Олсон М. Рассредоточение власти и общества в переходный период. Лекарства от коррупции, распада и замедления темпов экономического роста. *Экономика и математические методы*, 1995. Т. 31. Вып. 4. С. 271–282.

122. Paying Taxes 2018. PricewaterhouseCoopers. URL: https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf (last accessed 19.12.2018).

123. Pfau-Effinger B. Development of informal work in Europe-causal factors, problems, approaches to solutions. In EU Workshop Informal/undeclared work 21st May, Brussels. 2003.

124. Picur R. D., Riahi-Belkaoui A. The impact of bureaucracy, corruption and tax compliance. *Review of Accounting and Finance*. 2006. Vol. 5, No. 2. P. 174–180.

125. Portes A. Schauffler R. The informal Economy in Latin America: Definition, Measurement and policies. Working paper No 5. Programme in Comparative International Development. Department of Sociology, John Hopkins University. Baltimore MD 21218 USA. 1992.

126. PricewaterhouseCoopers [Online]. URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey.html> (last accessed: 19.12.2018).

127. Rădulescu I., Popescu C., Matei M. Conceptual Aspects of Shadow Economy. *Transactions on Business and Economics*. WSEAS. 2010. № 7. P. 160–169.

128. Riahi-Belkaoui A. Relationship between tax compliance internationally and selected determinants of tax morale. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*. 2004. Vol. 13, No. 3. P. 135–143.

129. Richardson G. Determinants of tax evasion: a cross-country investigation. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*. 2006. Vol. 15, No. 2. P. 150–169.

130. Richardson G. The relationship between culture and tax evasion across countries: additional evidence and extensions. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*. 2008. Vol. 17, No. 2. P. 67–78.

131. Romero R. G. The dynamics of the informal economy. CSAE Working Paper Series. Centre for the Study of African Economies. University of Oxford. 2010.

132. Saibal K., Sugata M. Urban informal sector and poverty. *International Review of Economics & Finance*. 2009. Vol. 18(4). P. 631–642.

133. Schneider F. Shadow economies: size, causes and consequences. *Journal of Economic Literature*. 2010. Vol. 38. P. 77–114.

134. Schneider F., Buehn A., Montenegro C. New estimates for the shadow economies all over the world. *International Economic Journal*. 2010. Vol. 24 (4). P. 443–461.

135. Schneider F., Enste H. Shadow economies: size, causes and consequences. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. 38. P. 77–114.

136. Schneider F., Dreher, A. Corruption and the Shadow Economy: An Imperical Analysis. 2006.

137. Schneider F., Hametner B. The shadow economy in Colombia: size and effects on economic growth. Department of Economics, Johannes Kepler University of Linz. Working Paper. 2007. 37 p.

138. Schneider F., Klinglmair R. Shadow economies around the world: what do we know? Universität Linz. Working Paper. 2004. No. 0403. P. 1–57.

139. Singh A., Jain-Chandra S., Mohommad A. Inclusive Growth, Institutions, and the Underground Economy . IMF Working Paper. International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp1247.pdf>.

140. Slavnic Z. Political economy of informalisation. *European Societies*. 2010. Vol. 12. P. 3–23.

141. Smarzynska B. K., Wei S. Corruption and the Composition of Foreign Direct Investment: Firm-Level Evidence. World Bank Discussion Paper Series no. 2360. Washington, DC: World Bank.

142. Smith Ph. Assessing the size of underground economy: the Canadian statistical perspectives. URL: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>.

143. Sookram S., Watson P. K., Schneider F. Characteristics of households in the informal sector of an emerging economy. *Applied Economics*, 2009. 41 (27). P. 3545–3559.

144. Stack S. General deterrence theory. In Cullen F. and Wilcox P. (Eds), *Encyclopedia of Criminological Theory*. Sage Publications. 2010. P. 364–365.

145. Stigler G. J. The optimum enforcement of laws. *Journal of Political. Economy*. 1974. Vol. 78, № 3. P. 526–536.

146. Tanzi V. Uses and abuses of estimates of the

underground economy. *The Economic Journal*. 1999. Vol. 109 (456). P. 338–347.

147. Tanzi V. The underground economy in the United States: annual estimates: 1930–1980. *IMF Staff Papers*. 1983. Vol. 30. 1983. P. 283–305.

148. Teobaldelli D., Schneider F. The influence of direct democracy on the shadow economy. *Public Choice*. 2013. Vol. 157 (3). P. 157–543.

149. Terasawa K. L., Gates W. R. Relationships between government size and economic growth: Japan's government reforms and evidence from OECD. *International public management journal*. 1998. Vol. 1 (2). P. 195–223.

150. The concept of tax gaps. Report on vat gap estimations by fiscal is tax gap project group. Brussels. 2016. 100 p.

151. The Financial Action Task Force. URL: <https://www.fatf-gafi.org/about/> (last accessed 03.02.2019).

152. The Financial Secrecy Index. URL: <https://www.financialsecrecyindex.com/> (last accessed: 03.12.2018).

153. The most widespread money laundering schemes connected with the operations on the illegal withdrawal of money abroad and investment from offshore zones. URL: <http://tsn.ua/groshi/skladeno-reyting-naypopulyarnishih-sposobiv-vidmivannya-groshey-v-ukrayini.html> (last accessed: 13.10.2018).

154. The Official Site of The Stolen Asset Recovery Initiative (StAR). URL: <https://star.worldbank.org/star/> (last accessed: 11.11.2018).

155. The official site of the World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/>.

156. The report on the national risk assessment in the area of prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds and financing of terrorism. URL :

http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161013/zvit.pdf(Accessed 15 April 2019).

157. Thomas J. J. *Informal Economic Activity*. University of Michigan Press, 1992.

158. Thomas J. Quantifying the black economy: «measurement without theory» yet again? *The Economic Journal*. 1999. № 109 (June). P. 381–389.

159. Tiutiunyk I. V. Money laundering: a threat to the country's economic security and global financial stability. *Science of the XXI century: problems and prospects of researches: proceeding of the International Scientific Conference (7 August 2017)*. Warsaw: RS Global S. z O.O., 2017. P. 16–20.

160. Tiutiunyk I. V., Kobushko I. M. Influence of shadow capital withdrawal abroad on the investment attractiveness of Ukraine: prevention and warning mechanisms. *National Security & Innovation Activities: Methodology, Policy and Practice: monograph* / edited by Dr. of Ec., Prof. O. Prokopenko, Ph. D in Ec. V. Omelyanenko, Ph. D in Tec. Sc., Assoc. Prof. Yu. Ossik. Ruda Śląska: Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium, 2018. P. 314–322.

161. Tiutiunyk I., Kostyuchenko N., Starinskyi M., Kobushko I. Methodical Approach to the Assessment of Risks Connected With the Legalization of the Proceeds of Crime. *Montenegrin Journal of Economics*. 2018. Vol. 14, No. 4. P. 23–43.

162. Tiutiunyk I., Kostyuchenko N., Starinskyi M., Kobushko I. Methodical approach to the assessment of risks connected with the legalization of the proceeds of crime. *New trends and best practices in socioeconomic research: The International Science Conference SER–2018 (Economic Laboratory for Transition Research)*. Book of abstracts. Podgorica: 3M Makarije, 2018. P. 37–38.

163. Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/> (last accessed: 18.12.2018).

164. Tsakumis G. T., Curatola A. P. and Porcano T. M. The relation between national cultural dimensions and tax evasion. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*. 2007. Vol. 16, No. 2. P. 131–147.

165. Undeclared work in the European’, Special EUROBAROMETER. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_402_en.pdf.

166. Williams C. C. *The Hidden Enterprise Culture: Entrepreneurship in the Underground Economy*. Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing. 2006.

167. Williams C. C., Martinez A. Explaining cross-national variations in tax morality in the European Union: an exploratory analysis. *Studies in Transition States and Societies*. 2014. Vol. 6. P. 5–17.

168. Williams C. C., Nadin S. J. Tackling entrepreneurship in the informal economy: evaluating the policy options. *Journal of Entrepreneurship and Public Policy*. 2012. Vol.1 (2). P. 111–124.

169. Wiseman T. U.S. shadow economies: a state-level study. *Constitutional Political Economy*. 2013. Vol.24 (4). P. 310–335.

170. World Development Indicators. URL: <https://data.worldbank.org/indicator?tab=all> (last accessed: 11.11.2018).

171. Zaman G., Goschin Z. Shadow economy and economic growth in Romania. Cons and pros. *Procedia Economics and Finance*. 2015. Vol.22. P. 80–87.

172. Бабич В. А. Поняття мінімізації та його розуміння на сучасному етапі розвитку податкової справи. *Мінімізація сплати податків: економіко-правовий аспект: збірник тез*. Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2009. С. 21–22.

173. Базілінська О. Я. Макроекономіка : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 442 с.

174. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. С. 47–54.

175. Бойко Г. Ф., Дулеба Н. В., Левицька І. О. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни. *Вісник Національного транспортного університету*. 2014. № 30 (2). С. 177–182.

176. Бондар С. В. Характеристика способів приховування коштів, одержаних злочинним шляхом, за межами України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 19–25.

177. Боронос В. Г. Фінансовий потенціал території у державній фінансовій політиці: методологія і практика управління : дис. ... д-ра екон.наук: 08.00.08. Суми, 2012. 434 с.

178. Боронос В. М., Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Детінізація фінансово-економічного сектору як передумова до впровадження лібералізаційних процесів в Україні. *Фінансові дослідження*. 2018. № 2.

179. Боронос В. М., Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Використання непрямих податків в тіньових схемах незаконного виведення коштів. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»* 2017. № 3. С. 187–192.

180. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1.

181. Вдовиченко А. М., Зубрицький А. І., Рубцов О. М., Семир'янов Д. Я., Серебрянський Д. М. Тіньова міжнародна торгівля: макроекономічна теорія та фіскальні наслідки для України: монографія. Київ : Алерта, 2013. 202 с.

182. Вінничук І. С. Моделювання процесів функціонування легального та тіньового секторів економіки: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.11. Київ, 2015. 267 с.

183. Головченко О. М. Тіньова економіка регіону: підходи, оцінки, сценарії: монографія. Одеса : м. Роздільна, ТОВ «Лерадрук», 2012. 135 с.

184. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави. Харків : ХНУ, 2001. 195 с.

185. Дахно І. І., Альбіщенко Н. В., Жебровський А. О., Кириленко О. О., Коваленко С. В. Управління зовнішньоекономічною діяльністю: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 328 с.

186. Дедекаєв В. А., Галюта А. А. Мінімізація податків шляхом ухилення від їх сплати. *Мінімізація сплати податків*: збірник тез. Ірпінь : Національний університет державної податкової служби України, 2010. С. 25–29.

187. Доходи держбюджету України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/2018> (дата звернення: 11.12.2018).

188. Дубич К. В. Фактори тінізації ринку праці України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення: 18.12.2018).

189. Дубровський В., Черкашин В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні URL: <http://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/111-porivnialnyi-analiz-fiskalnoho-efektu-skhem> (дата звернення: 10.11.2018).

190. Дудник Л. М. Організаційно-правове забезпечення податкової міліції щодо протидії схемам

мінімізації сплати податків. *Мінімізація сплати податків: економіко-правовий аспект*: збірник тез. Ірпінь : Національний університет державної податкової служби України, 2009. С. 55–57.

191. Дяченко О. П. Розвиток механізмів державного регулювання процесів протидії розвитку тіньової економіки України в 2016–2016 роках. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1204> (дата звернення: 10.04.2019).

192. Економетричне моделювання механізму запобігання тіньовим схемам виведення капіталу через податкові та інвестиційні канали в Україні: звіт про НДР (проміжний) / кер. І. М. Кобушко. Суми : СумДУ, 2017. 47 с.

193. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні в I кварталі 2018 року. Звіт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>(дата звернення 12.12.2018).

194. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні – вересні 2018 року <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=d16b7716-0c25-480c-9a7d-0984d4efb586&title=TendentsiiTinovoiEkonomikiVUkrainiUSichniveresni2018-Roku>.

195. Задворних С. С. Фінансова політика держави у забезпеченні детінізації економіки України : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Черкаси, 2015. С. 87–88.

196. Закон України «Про Антикорупційну стратегію на 2018–2020 роки» URL: <https://nazk.gov.ua/sites/default/files/docs/2017/%D1%96%D0%BD%D1%88%D0%B5/%D0%A0%D1%96%D0%B7%D0%>

BD%D0%B5/%D0%90%D0%9A%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BE%D0%B1%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20(1).pdf(дата звернення: 10.11.2018).

197. Законодавство України.
URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення: 10.10.2018).

198. Звіт про проведення національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансуванню тероризму.
URL:www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161013/zvit.pdf(дата звернення 10.11.2018).

199. Звіт про типології відмивання грошей. URL:
<http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36191> (дата звернення 20.11.2018).

200. Зубенко О. О. Емпіричне дослідження соціальних аспектів та причин неофіційної зайнятості (на прикладі Запоріжжя). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 57. С. 203–210.
URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_29.

201. Каламбет (Юдіна) С. В., Ткаченко В. Є. Податки як інструмент вирівнювання фінансових результатів діяльності суб'єктів господарювання. *Електронне наукове видання «Економіка та суспільство»*. 2016. Вип. 5. С. 350–356.

202. Кахович О., Южека Р. Особливості державного регулювання економіки. Актуальні проблеми держави і права. 2015. Вип. 75. С. 119–126. URL:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2015_75_19(дата звернення: 09.04.2019).

203. Квасницька Р. С., Величко І. В. Сучасний вітчизняний інструментарій мінімізації податків. Мінімізація сплати податків: економіко-правовий аспект: збірник тез. Ірпінь : Національний університет державної податкової служби України, 2009. С. 62–64.

204. Кваша Т. А. Існуючі канали і схеми непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі країни: світовий та вітчизняний досвід. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 5 (132). С. 47–51.

205. Кобушко І. М., Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Особливості виведення капіталу з фінансового сектору країни в умовах фінансової лібералізації. Міжнародна науково-практична конференція «*Фінансовий сектор Європейського союзу та сталий розвиток: європейський досвід, стратегічні орієнтири для України*», м. Київ, 2019. С. 56–57.

206. Кобушко І. М., Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Теоретичні основи ідентифікації каналів тінізації доходів як фактору впливу на рівень економічної безпеки держави. *Управління інноваційною складовою економічної безпеки : монографія / за ред. д-ра екон.наук, професора Прокопенко О. В. (гол. ред.), канд. екон. наук, доцента Школи В.Ю., канд. екон. наук Щербаченко В. О.* Суми : ТОВ «Триторія», 2017. Т. III. С. 154–167.

207. Кобушко Я. В., Тютюник І. В. Детінізація економіки в контексті забезпечення національної економічної безпеки. *Перспективні напрямки розвитку економіки, обліку, управління та права: теорія і практика: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*. Полтава : ЦФЕНД, 2018. Ч. 5. С. 19–21.

208. Колдовський М. В. Світовий досвід боротьби з відмиванням грошей банківського сектору в сучасних умовах глобалізації фінансових ринків. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2008. № 1(4). С. 26–32.

209. Корягина Т. Н. Теневая экономика в СССР: анализ, оценки, прогнозы *Вопросы экономики*. 1990. № 3. С. 110–119.

210. Кузьменко В. В., Маляев В. Ю. Інформаційна записка. Напрями дегінізації економіки України, подолання прихованої зайнятості та отримання заробітної плати у “конвертах”. URL : http://www.lir.lg.ua/t_e.doc.

211. Куришко О. О. Національна система фінансового моніторингу в Україні: дис.... канд. екон. наук: 08.00.08. Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми, 2013. С. 56.

212. Куссулакос Я., Саріогло В., Терещенко Г. Неофіційна економіка в Україні: вимірювання та оцінка впливу на доходи населення. Навчальний посібник. Київ, 2010. 136 с.

213. Лазовский В. О сущности, структуре и субъектах «теневой экономики». *Эконом. науки*. 1990. № 8. С. 62 – 67.

214. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки. *Економіка, фінанси, право*, 2000. № 3. С. 22–26.

215. Латов Ю. В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики. Москва : Московский общественный научный фонд, 2001. 284 с.

216. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика : учебное пособие для вузов под ред. д-ра. політ. наук, д-ра юрид. наук, проф. В. Я. Кикотя, д-ра. екон. наук, проф. Г. М. Казиахмедова. Москва : Норма, 2006. 336 с.

217. Леонова О. Теоретична основи функціонування механізмів державного регулювання детінізації економіки України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2 (37). 89–94.

218. Лист Міністерства фінансів України від 25.04.2008 р. № 31–20010–3–8/3337 «Щодо своєчасного виявлення та припинення мінімізації податкових зобов'язань». URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MF08027.html. (дата звернення: 10.11.2018).

219. Мазур О. А. Тіньова економіка в Україні: причини, форми її прояву та обсяги. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. URL: <http://www.vestnikdnu.com.ua/archive/201482/70.html>. (дата звернення: 8.11.2018).

220. Мазур О., Сержанов В. Державне регулювання у сфері детінізації економічних відносин. *Наукових вісник Ужгородського університету*. 2015. Випуск 1(45). Т. 3. С. 114–118.

221. Мандибура В. О. «Тіньова» економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження. Київ. : Парлам. Вид-во, 1998. – 95 с.

222. Масакова И. Д. Определение параметров теневой экономики. *Вопросы статистики*. 1999. № 12. С. 22–27.

223. Методика визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2000/73/metod.htm#_edn1.

224. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Затверджені Наказом Мінекономіки України від 18.02.2009 р. № 123. URL: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738 (дата звернення: 25.12.2018).

225. Нагребельний В. П., Попович В. М. Тіньова економіка. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, 1998. Т. 6. С. 74–76.

226. Найпоширеніші схеми відмивання коштів пов'язані з операціями по незаконному виведенню грошей за кордон та інвестування з офшорних зон. URL: <http://tsn.ua/groshi/skladeno-reyting-naupopulyarnishih-sposobiv-vidmivannya-groshey-v-ukrayini.html> (дата звернення: 11.11.2018).

227. Наказ державної служби статистики України від 23.01.2013 № 16 «Про затвердження методологічних положень щодо визначення неформальної зайнятості населення».

228. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» від 18.02.2009 № 123. URL: <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503> (дата звернення: 12.12.2018).

229. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 12.12.2018).

230. Николаева М. И., Шевяков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов). Москва : ЦЭМИ АН СССР, препр. ЦЭМИ, 1987. 53 с.

231. Огляд «Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та заходи в рамках системи інспекції праці».

232. Огребя С. В. Статистичне оцінювання обсягів втечі капіталу з України. *Науковий часопис Національного*

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. 2013. Вип. 22. С. 86–93.

233. Оксенюк О. І. Місце податку на додану вартість у системі непрямого оподаткування. *Бізнес–Інформ.* 2013. 4. С. 399–404.

234. Онищенко С. В., Лапінський І. Е. Міжнародний досвід боротьби з тінізацією економіки в умовах глобалізації. *Ефективна економіка.* 2013. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2074> (дата звернення: 17.11.2018).

235. Опис індексів. URL: http://www.feg.org.ua/ua/cms/opisanie_indeksov.html (дата звернення: 21.11.2018).

236. Осипенко О. В., Козлов Ю. Г. Что отбрасывает тень. *ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва.* 1989. № 2. С. 47–59.

237. Офіційний сайт Державної служби фінансового моніторингу в Україні. URL: <http://www.sdfm.gov.ua/index.php?lang> (дата звернення: 21.11.2018).

238. Офіційний сайт Tax Justice Network URL: <https://www.taxjustice.net> (дата звернення: 21.11.2018).

239. Офіційний сайт Державної казначейської служби України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua>.

240. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.12.2018).

241. Офіційний сайт Світового банку. URL: <https://www.worldbank.org/> (дата звернення: 18.12.2018).

242. Пальчук О. І. Особливості тіньової економіки України та її вплив на рівень економічного розвитку. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну.* 2013. № 5. С. 170–175.

243. Петренко С. Теневая экономика: Причины появления и влияние на легализованный сектор экономики. *Вестник бухгалтера и аудитора Украины*. – 2004. № 3. С. 40–42.

244. Подмазко О. М. Тіньова економіка: аналіз основних теоретико – методичних підходів до її вимірювання. *Вісник Університету банківської справи національного банку України*. №1 (16). 2013. С. 244–250.

245. Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляєв та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. Київ : КНЕУ, 2001. 508 с.

246. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовтня 1995 р. № 356/95–ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80/conv> (дата звернення: 17.11.2018).

247. Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: закон України від 06.02.2015 № 485–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/485-15>(дата звернення: 10.04.2019).

248. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII/. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/conv/page> (дата звернення: 17.11.2018).

249. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: закон України від 24.11.2018 № 1702–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18> (дата звернення 10.04.2019).

250. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1699–VII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2014, № 46, ст. 2047(дата звернення 17.11.2018).

251. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3206–VII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3206–17/conv/page> (дата звернення 17.11.2018).

252. Про затвердження Методичних рекомендацій рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 р. №123/ Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665–09> (дата звернення 10.11.2018).

253. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо комплексної оцінки обсягів непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі № 286 від 24.03.2015 р. URL: <http://www.me.gov.ua/Ascod/List?lang=uk-UA&id=d6a26174–d0fd–406b–9c30–7a4043f04eb5&tag=SistemaOblikuPublichnoiInformatsii&pageNumber=86&fCtx=inName&fSort=date&fSdir=asc> (дата звернення 17.11.2018).

254. Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України, та визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 977 на виконання Закону України від 21 грудня 2016 року № 1797–VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращання інвестиційного клімату»: Постанова Кабінету Міністрів України № 1045 від 27.12.2017 р.

URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-pereliku-derzhav-teritorij-yaki-vidpovidayut-kriteriyam> (дата звернення 10.11.2018).

255. Про затвердження Тимчасової методики комплексної оцінки обсягів непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі України : Наказ Міністерства економіки України № 149 від 05.05.2008 р. URL:

http://www.uazakon.com/documents/date_ee/pg_gtwbog.htm. (дата звернення 10.11.2018).

256. Про реалізацію Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України №601–2017–р від 30.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-2017-%D1%80>(дата звернення 10.04.2019).

257. Про схвалення Концепції розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2005–2010 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 315–р від 03.08.2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=315-2005-%D1%80> (дата звернення 10.04.2019).

258. Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2019–2021 роки. Кабінет Міністрів України: веб-сайт URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-prognozu-ekonomichnogo-i-socialnogo-rozvitku-ukrayini-na-20192021-roki> (дата звернення 10.11.2018).

259. Радаев В. В. Экономика переходного периода : учебное пособие / под ред. В. В. Радаева, А. В. Бузгалина. Москва : МГУ, 1995. 410 с.

260. Расков Н. В. Ненаблюдаемая экономика как потенциальный ресурс развития рыночного хозяйства. *Проблемы современной экономики*. 2009. № 2. С. 99–104.

261. Рейкін В. Аналіз монетарних методів оцінки тіньової економіки. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 1. С. 18–24

262. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перелік офшорних зон» від 23 лютого 2011 р. № 143–р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/143-2011-%D1%80> (дата звернення 10.11.2018).

263. Руденко В. Тіньова економіка – чорне й біле. URL: <http://www.investadviser.com.ua/ukr/publications/2789.html>.

264. Рутгайзер В. Теневая экономика в СССР: Обзор лит. и исслед. // Свободная мысль. 1991. № 17. С. 119–125.

265. Савченко І. Г., Іорданов А. Є. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації. *Зовнішня торгівля: право, економіка, фінанси*. 2012. № 3. С. 107–116.

266. Сатерленд Э. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями. *Сб. статей «Социология преступности»*. Москва, 1996. С. 45–59.

267. Семібратова Я. Г., Іванченко Г. Ф. Методи оцінки тіньової економіки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6 (3). С. 27–31.

268. Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка. Москва : Мысль, 1990. 462 с.

269. Сідельникова Л. П. Ухилення від податків і перекладання податків. URL:

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SmG8I44Kbh0J:https://www.libr.dp.ua/uploads/files> (дата звернення 10.11.2018).

270. Слюсаренко В. Є. Податкова система та податкове навантаження як фактор тінізації економіки. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. С. 152–157.

271. Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 року. Про Програму розвитку ООН в Україні. URL: http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf (дата звернення 10.11.2018).

272. Тацій В. Правові засоби детінізації економіки. *Вісник НАН України*. 2001. № 4. С. 34.

273. Типології легалізації доходів отриманих незаконним шляхом. URL : http://sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=72&lang=uk.

274. Толстова А. В. Роль державного регулювання в процесі детінізації економіки України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. № 40. С. 303–306.

275. Турчинов О. В. Тіньова економіка : теоретичні основи дослідження. Київ : АртЕк, 1995. 300 с.

276. Тютюник І. В. Складові формування податкових розривів в економіці. «Сучасні тренди розвитку урбанізованих територій»: матеріали Міжнар. наук.–практ. конф., Харків, Харків. нац. ун–т міськ. госп–ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. 2019. С. 92–93.

277. Тютюник І. В. Аналіз каналів непродуктивного виведення коштів за кордон. *Збірник наукових праць «Проблеми системного підходу в економіці»* (Index Copernicus та ін.). 2018. Випуск 5 (67). С. 194–198.

278. Тютюник І. В. Експортно-імпортні операції та їх зв'язок з тіньовими фінансовими потоками країни. *Сучасні наукові погляди на економічні механізми стимулювання соціально-економічного розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Ужгород. 2019. С. 85–88.

279. Тютюник І. В. Критерії ефективності політики державного регулювання протидії тінізації доходів. *Сучасні підходи до креативного управління економічними процесами: матеріали науково-практичної конференції*. Київ. 2019. С. 135–137.

280. Тютюник І. В. Макроекономічні ефекти тіньового виведення капіталу за кордон. *Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку: матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Острог, 11–12 жовтня 2018 р.). Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 377–380.

281. Тютюник І. В. Методичні засади оцінки обсягів тіньових фінансових потоків в економіці. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор»* (Index Copernicus). 2018. Випуск 6 (49). С. 202–206.

282. Тютюник І. В. Основні напрямки трансформації механізму державного регулювання тіньової діяльності промислових підприємств в умовах економічної нестабільності. *Реінжиніринг бізнес-процесів маркетингової сфери промислових підприємств: монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. М. Таранюка*. Суми : Видавець СНАУ, 2018. С. 334–340.

283. Тютюник І. В. Податкові розриви в економіці: економічна сутність та передумови виникнення. *Економіка. Фінанси. Право* (Index Copernicus). 2018. № 10/1. С. 36–40.

284. Тютюник І. В. Принципи державного регулювання податкових розривів в економіці. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. Т. 30 (69), № 2. С. 23–242.

285. Тютюник І. В. Структурно–декомпозиційний аналіз поняття «тінізація економіки». *Сучасні наукові погляди на економічний розвиток країни: матеріали науково–практичної конференції, м. Херсон* : Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 79–83.

286. Тютюник І. В., Антонюк Н. А., Котенко Н. В. Тіньова зайнятість населення: форми прояву та наслідки для економіки країни. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії (Index Copernicus)*. 2018. Випуск 6 (18). С. 259–263.

287. Тютюник І. В., Головка А. Г. Управління економічною безпекою на рівні підприємства в умовах глобалізації. *Економічні проблеми сталого розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково–технічної конференції студентів, аспірантів і молодих учених присвяченої 80–річчю від дня народження професора Олега Балацького (21 – 25 квітня 2017 р.)*. Суми : Сумський державний університет, 2017. С. 139–140.

288. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Інституціональні засади забезпечення державної політики в контексті протидії тінізації економіки країни. *Фінанси: теорія і практика: матеріали Міжнародної науково–практичної конференції*. Київ : Національний авіаційний університет, 2018. С. 134–136.

289. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Тінізація фінансових потоків економічних суб'єктів: вартісний аспект. *Науковий журнал «Причорноморські економічні студії» (Index Copernicus)*. 2018. Випуск 33. С. 208–212.

290. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Фінансова нестабільність як загроза економічній безпеці держави. *Облік, аналіз і аудит: виклики інституціональної економіки: тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 6 жовтня 2018 р.). Луцьк : ІВВ Луцького НТУ, 2018. С. 220–223.

291. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Державна політика протидії тінізації економіки: обґрунтування ключових аспектів формування та реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство* (Index Copernicus та ін.). 2018. Випуск 22, ч. 1. С. 83–87.

292. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Податковий розрив як інструмент реалізації політики детінізації соціально–економічного розвитку країни. *«Управління соціально–економічним розвитком країни, регіону, підприємства в умовах кризи (фінансова, аграрна галузі та невиробнича сфера) : моногр. / за ред. Л. М. Савчук. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. С. 215–231*

293. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Управління податковими розривами як перспективний напрям детінізації економіки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* (Index Copernicus та ін.). 2019. Вип. 12 (40). С. 146–150.

294. Тютюник І. В., Задорожня Д. С. Аналіз сучасних тенденцій тінізації доходів в Україні. *Економічні проблеми сталого розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково–практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених імені проф. Олега Балацького (23 – 27 квітня 2018 р.). Суми : Сумський державний університет, 2018. С. 112–113.*

295. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Драйвери тінізації доходів, отриманих злочинним шляхом: сутність

та соціально–економічні наслідки їх багатоканальної дифузії. *Sozioökonomische und rechtliche Faktoren der sozialen Entwicklung unter den Bedingungen der Globalisierung*. Austria : Shioda GmbH, Steyr, 2018. В. 1. С. 176–186.

296. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Драйвери тінізації доходів, отриманих злочинним шляхом: сутність та соціально–економічні наслідки їх багатоканальної дифузії. *Sozioökonomische und rechtliche Faktoren der sozialen Entwicklung unter den Bedingungen der Globalisierung*: монографія. Austria: Shioda GmbH, Steyr, 2018. В. 1. С. 176–186.

297. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Оцінка ефективності податкового регулювання обсягу тінізації економіки в Україні. *Вісник житомирського державного технологічного університету. Серія: «Економіка, управління та адміністрування»* (index cornicus та ін.). 2018. № 4 (86). С. 111–116.

298. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Інструменти мінімізації податкового навантаження в Україні: порівняльний аналіз та ефекти від застосування. *Економічний аналіз* (Index Cornicus та ін.). 2018. Том 28. № 4. С. 122–130.

299. Тютюник І. В., Котенко Н. В. Світові практики побудови системи адміністрування податку на додану вартість. *Науковий економічний журнал «Інтелект XXI»* (Index Cornicus). 2018. Випуск 6. С. 39–43.

300. Тютюник І. В., Решетняк Я. В. Фінансова децентралізація в Україні: можливості та загрози для забезпечення сталого розвитку територіальних громад. *Економіка та держава*. Київ : Ред. журн. «Економіка та держава», 2017. № 12. С. 43–47.

301. Тютюник І. В., Романенко М. Р., Русакова Ю. І. Механізм запобігання легалізації доходів,

отриманих злочинним шляхом. *Економічні проблеми сталого розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених імені проф. Олега Балацького (23–27 квітня 2018 р.)*. Суми : Сумський державний університет, 2018. С. 114–115.

302. Тютюник І. В., Скороходова Л. І. Міжнародний досвід побудови національної системи протидії легалізації доходів одержаних злочинним шляхом. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» (Index Copernicus та ін.)*. 2018. Випуск 32. С. 176–180.

303. Удовенко В. В. Сутність поняття «тіньова економіка», її сучасний стан у Україні. URL: http://www.rusnauka.com/17_AND_2010/Economics/69193.doc.htm.

304. Улыбин К. А. Теневая экономика. Москва : Экономика, 1991. 214 с.

305. Фіскальне навантаження і темпи економічного зростання в Україні: у пошуках раціонального співвідношення. Ірпінь : НДІ фінансового права, 2014. 39 с. URL: <http://ndi-fp.nusta.com.ua/files/NAD/.pdf>. (дата звернення 15.11.2018).

306. Харазішвілі Ю. М., Дмитренко Н. М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні. *Економіка України*. 2010. № 12. С. 16–28.

307. Цуркан І. М., Каурова О. Г. Види тіньової економіки та відповідні шляхи впливу на них. URL: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Economics/68785.doc.htm.

308. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика типових способів приховування валютних коштів за межами України. *Форум права*. 2008. № 3. С. 515–522.

309. Чечель О. М. Принципи та механізми державного регулювання економіки. *Вісник АМСУ. Серія «Державне управління»*. 2013. № 2 (9). С. 103–111.

310. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи. *Економіка. Фінанси. Право*. 2009. № 1. С. 3–6.

311. Шохин А. Н. О структуре и масштабах теневой экономики. *Финансы СССР*. 1990. № 7. С. 23–28.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1 – Підходи до визначення сутності тінізації економіки

Автор	Визначення
1	2
Бойко Г., Дулеба Н., Левицька І.	Господарсько-комерційна діяльність, що внаслідок нестабільного податкового законодавства, великої кількості пільг, що порушують принципи рівності і справедливості, намагається уникнути державного обліку і контролю
Головненко О., Захарченко В. [183]	Сукупність економічних відносин, які навмисно приховуються суб'єктами і спрямовані на отримання прибутку шляхом порушення законодавчих, податкових, адміністративних, трудових, санітарних та ін. законодавчих або моральних норм і які завдають збитку державі і (або) суспільству в будь-якій формі
Данилишин Б. [263]	Діяльність, яка здебільшого характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухилянням від сплати податків та наданням завідомо хибних даних про діяльність фірми
Кривенко К. [245]	Сукупність специфічних економічних відносин, пов'язаних з діяльністю з виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів та послуг, приховуваних від державного контролю з метою одержання доходів та особистого збагачення
Мандибуря В. [221]	Господарсько-комерційна діяльність, яка внаслідок певних причин (інколи і історично виправданих), прагне уникнути державного обліку та контролю

Продовження таблиці А.1

1	2
Де Сото Е. [43]	«Притулок» для тих, для кого витрати на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети
Фейг Е. [53]	Економічні дії і дохід, отриманий від них, які обходять або ухиляються від урядового регулювання, оподаткування або спостереження; свідомий обхід учасниками економіки специфічного набору встановлених у ній правил
Базилінська О. [173]	Економічні процеси, які приховуються їх учасниками, не контролюються державою та суспільством, не фіксуються у повному обсязі офіційною державною статистикою
Гончарова В. [184]	Економічна діяльність, яка не враховується офіційними державними органами і велика частина якої спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства у сфері економіки
Кассел Д. [39]	Будь-яка економічна активність, що сприяє створенню економічних цінностей країни, проте не враховується у її ВВП
Корягіна Т. [209]	Будь-яка діяльність з виробництва товарів або надання послуг, яка не фіксується офіційною статистикою
Ламанова Т. [214]	Сукупність відносин між окремими індивідами, групами індивідів, індивідами та інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживанню матеріальних благ і послуг, результати яких з тих чи інших причин не враховує офіційна статистика і обсяг якої не включається до макроекономічних показників
Латов Ю. [215]	Господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком і контролем, а тому не відображається в офіційній статистиці

Продовження таблиці А.1

1	2
Миколаєва М., Шевяков А.	Включає всю економічну діяльність, яка не враховується офіційною статистикою і не відбивається в ВВП
Петренко С. [243]	Не контрольовані суспільством процеси виробництва розподілу, обміну та споживання товарно-матеріальних цінностей та послуг
Савченко І., Горданов А. [265]	Економічна діяльність, яка не відображається в обліку та звітності суб'єктів підприємницької діяльності, а також не враховується і не контролюється державними органами і (або) спрямована на отримання неконтрольованого державою доходу, шляхом порушення чинного законодавства, від якої держава не одержує надходжень
Сміт Ф. [142]	Виробництво на ринку товарів і послуг, законне чи незаконне, яке не виявляється в офіційних оцінках ВВП
Тацій В. [272]	Економічна діяльність, яка з якихось причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту. Вона проявляється у сукупності нелегальних і псевдолегальних операцій, що забезпечують рух речей, прав, дій як у нелегальній, так і в легальній сферах економіки
Френз А.	Діяльність, що не зараховується до ВВП через відсутність методологічної бази обліку нелегального виробництва товарів і послуг; її компоненти – прихована діяльність самозайнятих та прихована діяльність зайнятих, що працюють додатково
Улибін К. [304]	Тіньова економіка включає в себе всі ті види діяльності, які мають негативний, деструктивний, дефективний характер, які завдають шкоди суспільству і його членам»
Баранов С. [174]	Нелегальна неврахована, фіктивна, корислива діяльність, спрямована на отримання доходу, приховуваного від офіційної влади будь-яким, навіть кримінальним або протизаконним шляхом

Продовження таблиці А.1

1	2
Нагребельний В. [225]	Економічна діяльність, яка пов'язана з незаконним привласненням особою або групою осіб частини створеної вартості або частки майна через різного роду викривлення об'єктивної інформації про рух грошових коштів та матеріальних цінностей, спотворення даних первинного обліку для заплутування джерел походження доходів, а також через реалізацію методом лобіювання відповідних законодавчих норм і нормативів, схем корисливого перетікання капіталів, здійснення яких не підпадає під кримінальну відповідальність, але зумовлює матеріальні втрати державних або підприємницьких структур та окремих громадян
Расков Н. [260]	Не спостерігаємо економічна діяльність, яка не враховується внаслідок недоліків при зборі статистичної інформації
Турчинов О. [275]	Економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства

Додаток Б

Таблиця Б.1 – Підходи до виділення складових тіньової економіки

Автор	Виділені складові тіньової економіки
1	2
З. Варналій [180]	<ul style="list-style-type: none"> – неофіційна (самозабезпечення домогосподарств); – іллегальна (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств); – кримінальна (виробництво заборонених товарів)
О. Базилінська [173]	<ul style="list-style-type: none"> – прихована (дозволена законом та виконується виробниками, які мають на це право, проте яка приховується від державних органів); – неофіційна (не декларовані легально дозволені види економічної діяльності зареєстрованих, та незареєстрованих економічних суб'єктів, що приховуються); – фіктивна (не пов'язана з виробництвом товарів – фінансові махінації, фіктивні договори, спекулятивні угоди, хабарництво); – незаконна
В. Удовенко [303]	<ul style="list-style-type: none"> – прихована (законна діяльність, що приховується або применшується); – неформальна (діяльність домогосподарств, що не оподатковується); – нелегальна (діяльність, заборонена законом)
В. Кузьменко, В. Маляєв [210]	<ul style="list-style-type: none"> – нелегальна (виробництво та розподіл заборонених видів товарів); – неповідомлена (легальна діяльність, результати якої не повідомляються податковій); – незареєстрована (незареєстрована діяльність, домашні господарства); – неформальна
С. Петренко [243]	<ul style="list-style-type: none"> – неофіційна (легальні види діяльності з нефіксованим виробництвом); – фіктивна (спекулятивні угоди, махінації); – кримінальна (порушення закону, зазіхання на права власності); – неформальна (хабарництво, корупція)

Продовження таблиці Б.1

1	2
С. О. Баранов [174]	<ul style="list-style-type: none"> – прихована» (законна економічна діяльність, що приховується з метою ухилення від сплати податків); – «неформальна» (діяльність із виробництва продукції в домашніх господарствах, індивідуальними виробниками, яка не реєструється, не підлягає оподаткуванню (приватне перевезення, будівництво, ремонт будинку, дачі та ін.); – «нелегальна» (або підпільна) (діяльність, заборонена законом (наркобізнес, проституція, контрабанда; – торгівля зброєю, людьми та ін.)
В. Мандибуря [221]	<ul style="list-style-type: none"> – сектор «домашніх господарств» (самозабезпечення населення); – «неформальний» сектор (нерегламентоване дрібне виробництво, послуги); – «темно-сірий» сектор (законспірований сектор легітимної діяльності); – «чорний» сектор (кримінальний); – диверсифікація «чорної» економіки (корупція, привласнення власності)
І. М. Цуркан О. Г. Каурова [307]	<ul style="list-style-type: none"> – неофіційна («сіра») економіка - охоплює легальні види господарської діяльності, поширені особливо в сфері послуг. Але одержувачі послуг приховують їх від оподаткування; – фіктивна господарська діяльність, якою займаються, зазвичай, керівний склад підприємств і чиновники в тих країнах, де є розвинений сектор економіки. Особи, які мають доступ до суспільної власності, збагачуються за допомогою незаконних засобів; – підпільна («чорна») економіка – це заборонена законом діяльність: наркобізнес, контрабанда, підробка грошових засобів, вбивства та інші
Ю. Козлов [236]	<ul style="list-style-type: none"> – стихійна (не санкціонована державними органами) індивідуальна трудова та артільна діяльність; – чорний ринок товарів і послуг; – діяльність організованих злочинних груп в економічній сфері

Продовження таблиці Б.1

1	2
В. Лозовський [213]	<ul style="list-style-type: none"> – фетишизована економіка – економічна діяльність, спрямована на перекручення реальних економічних процесів, на їх фетишизацію і містифікацію; – привілейоване споживання – прихований від суспільства перерозподіл матеріальних цінностей в інтересах колишньої партійної і господарської еліти; – чорна економіка – розкрадання державної і суспільної власності, її незаконна приватизація; – неформальна економіка; – ідеологізована економіка; – нелегальна індивідуальна і колективна діяльність; – чорна економіка; – мафіозна сфера
Т. Корягіна [209]	<ul style="list-style-type: none"> – неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, в межах яких здійснюють не обліковане офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від оподаткування тощо; – фіктивна економіка (приписки, розкрадання, спекулятивні операції, хабарництво та шахрайства, пов’язані з отриманням і переданням грошей); – підпільна економіка, яку необхідно трактувати як заборонені законом види економічної діяльності
В. В. Радаєв [259]	<ul style="list-style-type: none"> – легальна економіка. Економічна діяльність, яку не фіксують у звітності та договорах, однак вона не порушує встановлені законодавчі норми та права інших суб’єктів господарювання; – позаправова економіка. Економічна діяльність, яка порушує права інших суб’єктів господарювання, але не регламентована діючим законодавством і знаходиться поза правовим полем; – напівправова економіка. Економічна діяльність, яка за своїми цілями відповідає чинному законодавству, але періодично виходить за його межі по характеру застосовуваних засобів; – нелегальна, кримінальна економіка. Економічна діяльність, яка заборонена законом: наркобізнес, незаконне виробництво і торгівля зброєю, контрабанда, проституція, торгівля людьми

Наукове видання

Тютюнник Інна Володимирівна

**УПРАВЛІННЯ ПОДАТКОВИМИ РОЗРИВАМИ
ЯК ОСНОВА ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ**

Монографія

Художнє оформлення обкладинки Є. В. Нікітюка
Редактори: І. О. Кругляк, Н. М. Мажуга, О. Ф. Дубровіна
Комп'ютерне верстання І. В. Тютюнник

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 21,63. Обл.-вид. арк. 20,75. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.